

56 755

56755

1393

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

1995 AUG 17

1995•1

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

a Magyar Szociológiai Társaság folyóirata
1995-1

Szerkesztőbizottság

Cseh-Szombathy László

(*elnök*)

Andorka Rudolf

Angelusz Róbert

Bertalan László

Csepeli György

Ferge Zsuzsa

Hegedűs András

Huszár Tibor

Karády Viktor

Kemény István

Kolosi Tamás

Laky Teréz

Losonczi Ágnes

Márkus Mária

Szelényi Iván

Vaskovics László

Szerkesztőség

Némédi Dénes

(*főszerkesztő*)

Heleszta Éva

(*szerkesztőségi titkár*)

Füstös László

Gábor László

Kovách Imre

Lengyel György

Mészáros József

Tartalom

TANULMÁNYOK

- Gazsó Ferenc: Nemzedéki orientációk instabil társadalmi környezetben 3
- Váriné Szilágyi Ibolya—Solymosi Zsuzsa:
A siker szociális reprezentációja — értelmiségi rétegeknél 25
- Simonyi Ágnes: Munka nélkül 55

MŰHELY

- Tóth Olga: Attitűdváltozások a női munkavállalás megítélésében 71
- Frey Mária: Munkanélküliből lett vállalkozók 87
- Bíró A. Zoltán—Bodó Julianna—Gagy József—Oláh Sándor—Túros Endre:
Gazdasági elit a Székelyföldön — 1993 101
- Csanády András: A paraszti önellátás összgazdasági szerepéről 127

BESZÁMOLÓ

- Józsa Péter emlékülés 141
- Tánczos Gábor emlékülés 142

ABSTRACTS

143

Olvasószerkesztő: Tomori Lajos

Technikai szerkesztő, számítógépes szövegszerkesztés: Bujdosó Ferencné

A szerkesztőség címe: 1068 Budapest, Benczúr u. 33.

Tel.: 321-4830

Fax: 322-1843

e-mail: H2001 LEN@ELLA.HU

ISSN 1216-2051

Nyomás és kötés a NEOTIPP BT-ben készült

1025 Vöröstorony lejtő 5.

Felelős vezető: Dr. Naszályi Gábor

Telefon: 176-2656

Gazsó Ferenc

NEMZEDÉKI ORIENTÁCIÓK INSTABIL TÁRSADALMI KÖRNYEZETBEN

Az államszocializmusból az ismeretlenbe haladó magyar társadalom fiatal nemzedékének ez idáig nem adatott meg a rendszerváltozáshoz fűződő pozitív remények beteljesedése. A fiatal generáció a rendszerváltozáshoz eleve sem fűzte ugyan a jóléti állam azonnali eljövételének reményét, bizonyosan nem számított azonban arra sem, hogy az ifjúsági életszakaszhoz képest végtelen hosszúnak tűnő ideig neki kell a változások terheit elsősorban viselnie. Egyszóval a rendszerváltozás kezdetén optimistábban ítélte meg az ország kilátásait és saját esélyeit a valóságosnál. Türelme máig sem fogyott el, a perspektivikus remények azonban jórészt elbizonytalanodtak és részben szertefoszlottak. A fiatal nemzedék óriási többségét a vesztesek oldalára sodorták az elmúlt évek társadalmi fejleményei. Ez a státusz nem teljesen szokatlan, hiszen a társadalom generációs metszetével foglalkozó kutatások már a nyolcvanas évtizedet is a fiatal generáció szükségállapotaként jellemezték.

Ma pedig az ifjúság azzal kényszerül számot vetni, hogy még huzamos ideig olyan társadalomban kell élnie, amelyben a magántulajdon és piacgazdaság kiépítésének elhúzódó folyamatai időben meglehetősen távolra helyezik a jóléti állam színre lépését. A társadalmi szerkezet gyökeresen átalakul ugyan, s ennek a változásnak a fiatal nemzedék körében is kétségtelenül lesznek nyertesei. Az ifjúságot azonban ezernyi tapasztalat figyelmezteti arra, hogy a társadalmi változások hozadékát a mostani fiatal nemzedékből csak a leginkább szerencsések fogják élvezni. Egyelőre a strukturális változások leginkább érzékelhető következménye az ifjúság körében is a mindent átható polarizáció, amely újfajta társadalmi tagoltságot eredményez. A részben öröklődő családi-társadalmi előnyök és hátrányok a társadalom generációs metszete mentén kiváltképp erőteljesen halmozódnak és sűrűsödnek. A makrostruktúrában új hatásmechanizmusok lépnek működésbe. A társadalmi tagoltság immár nem a munkamegosztási pozíció primátusára épül. Minden jel szerint olyan társadalom felé tartunk, amelyben — a letűnt államszocializmussal szemben — a társadalmi szerkezet jellegzetességeit és fő folyamatait, nem különben az egyének mozgásterét elsősorban a javak három csoportjának társadalmi eloszlása és birtoklása határozza meg. A piacorientált és a magántulajdonon alapuló gazdaságban a tulajdon visszanyeri struktúráképző szerepét, kialakul egy belülről is tagolt tulajdonosi osztály, amely a maga előnyös társadalmi státuszát a kultúra területén is érvényre kívánja juttatni. E folyamat elkezdődött ugyan, a magántulajdonosi osztály azonban igazából a kialakulás stádiumával jellemezhető. Ennélfogva a társadalmi

szerkezet fő jellegzetességeit ma még elsősorban nem a tulajdonon alapuló különbségek és egyenlőtlenségek szabják meg. E faktor súlya és szerepe azonban gyorsan növekszik, a társadalmi struktúra fő folyamatait egyre inkább a tulajdonra épülő tagoltság határozza meg.

Számos jel szerint a mai társadalmi szerkezet alapvető jellegzetessége a szellemi tőke strukturális szerepének felértékelődése. E faktor nem csupán a makroszerkezeti változásokban, hanem az egyének társadalmi esélyeinek alakulásában is meghatározó szerepet tölt be. A rendszerváltozással összefonódó gazdasági, társadalmi folyamatok egyébként is a tudás általános felértékelődését eredményezhetik. Ez nem csupán a hatalmi viszonyokban és a tulajdon területén érhető tetten, hanem a munkamegosztás teljes rendszerében érvényesül. Éppen ezért az ifjúságot egyre kedvezőtlenebbül érinti a közoktatás igen szűkös társadalmi áteresztő-képessége. Arról van szó, hogy a jó minőségű oktatáshoz már alapfokon is csak a kisebbség tud hozzájutni. Még inkább így van ez a középfokú képzésben, ahol az úgynevezett elitiskolák, vagy a munkapiacra elhelyezkedési esélyt adó szakképző intézmények elérhetetlenek a család pótlólagos erőforrásainak mobilizálása nélkül. A valóban konvertálható oktatás tehát egyre inkább olyan társadalmi érték, amihez rendkívül nehezen lehet hozzájutni. Nem nehéz prognosztizálni, hogy a színvonalas oktatás iránti lakossági igények hazánkban is gyors ütemben fognak növekedni, nagyjából olyan mértékben, ahogyan a munkaerőpiacon és a társadalom egyéb szféráiban a tudás és a képzettség kézzelfogható (anyagiakban is kifejeződő) módon felértékelődik. Ebben a szituációban a politika választút elé kerül. Az ifjúság érdekeit akkor szolgálná, ha biztosítaná az iskolázási esélyek érezhető javulását, más szóval elérhetővé tenné a tudástőke megszerzését a semmilyen tőkefajtát nem birtokló rétegek számára is. Az elmúlt négy esztendőben azonban az oktatáspolitikai nem erre az útra lépett. A közoktatásban nem történtek ugyan drasztikus diszkriminatív lépések, kilátásba helyezték azonban a tandíjrendszert, az úgynevezett szelekciós küszöbök számának növelését, a korai szelekció érvényesítését, miáltal a tehetősebb rétegek már igen korán sajátos iskolai pályára terelhetik gyermekeiket, miközben az állam a fiatalok nagy tömegeinek a 10 évfolyamra meghosszabbított általános iskola lehetőségét kínálta, azt a látszatot keltve, hogy ezáltal nagy lépés történhet az iskolázási esélyek közelítésében, hiszen az úgynevezett nemzeti alapműveltséget immár minden fiatal megszerezheti.

Ezzel az elmúlt években favorizált stratégiával szemben a fiatal nemzedék érdekeinek egy olyan megoldás felelne meg, amely a közoktatás valódi expanziójának kibontakoztatásával fonódik egybe. A teljes értékű (érettségivel záruló) középszintű oktatás lehetőségének kiterjesztéséről van szó, amely csökkentené nagymértvű lemaradásunkat a nyugati világtól. Ez a fejlesztési stratégia tenné lehetővé, hogy a társadalmi szerkezetben uralkodó polarizáció ne öltessen kizárólagos és mindent átható jellegűt, s ezáltal lehetne megalapozni, hogy a fiatalok mobilitási és munkapiac-esélyei valamelyest javuljanak.

Könnyű belátni, hogy az oktatás expanziójához az ifjúságnak alapvető érdekei fűződnek. Ám a mostani gazdasági körülmények közepette az ilyenfajta igények könnyűszerrel elháríthatók a forráshiány emlegetésével. Évek óta az tapasztalható, hogy az elosztásban érvényesülő preferenciák rendszerében az oktatási ráfordítások ismételten és monoton módon a halasztható teendők csoportjába sorolódnak, ami éppen olyan súlyos feszültségeket gerjeszthet, mint a munkanélküliség, az infláció vagy a szociális védőháló hiánya.

A helyzet az, hogy a hazai lakosság túlnyomó többsége és maga az ifjúság is feladta a gyors gazdasági felemelkedés reményét. Tudomásul vette a személyes életnívó stagnálását, illetve csökkenését. Nehezen lehetne azonban a társadalommal elfogadtatni, hogy a felnövekvő nemzedék jelentős része az igényes iskolázás lehetőségeiből is kiszorul. Valamiben ugyanis az emberek reménykedni akarnak. Az utódnemzedék jövője iránti elkötelezettség a társadalmi érvényesüléshez szükséges oktatás elérésével kapcsolódik elsősorban egybe. Ha az oktatásban való részvétel reménye is szertefoszlik, akkor az alsó rétegekhez tartozók számára tulajdonképpen semmi nem marad, ami a társadalmi integrációhoz kapcsolná őket.

A társadalom generációs metszete mentén régóta fennálló feszültségek halmozódnak. A kérdés az, hogy mindez miként érinti az ifjúság társadalmi közérzetét és magatartását, a társadalomhoz való viszonyát. A következőkben — egy 1994-ben végzett országos reprezentatív felvétel¹ alapján — a makrotársadalmi folyamatok ifjúságot érintő hatásait és következményeit igyekszünk számba venni.

1. A rendszerváltozás generációs fogadtatása

Az ifjúság körében végzett korábbi kutatásaink² alapján tudjuk, hogy a fiatalok túlnyomó többsége a rendszerváltozást elsősorban a gazdasági hanyatlás megállításának és a jövedelemtermelő-képesség folyamatos javulásának reményével kapcsolta egybe. Két esztendővel ezelőtt a mintába vont fiatalok egynegyede még kifejezetten derűlátóan vélekedett a gazdaság állapotáról és a várható fejleményekről. Akkortájt a fiatalok mintegy 40 százaléka reménykedett abban, hogy rövidesen az országra köszönt a gazdasági prosperitás időszaka. A gazdaság további hanyatlására vonatkozó feltételezést a válaszadók alig egyharmada osztotta.

A nemrég befejezett empirikus felvétel ezúttal arról tanúskodik, hogy a fiatal nemzedéket rendkívül megviselték az elmúlt évek növekvő gazdasági feszültségei, a nehezen elviselhető létbizonytalanság, egzisztenciális fenyegetettség, a gazdaság és az életkörülmények megállíthatatlannak tűnő hanyatlása. Mindezt az ifjúság — számokban kifejezve — a következőképpen érzékeli.

1. táblázat

A rendszerváltozás hatása az ország gazdasági helyzetére és az életszínvonalra az ifjúság megítélése szerint (százalékban)

Értékelő vélemények	Hogyan változott az ország gazdasági helyzete?		Hogyan változott az állampolgárok életszínvonala?	
	1992	1994	1992	1994
javult	25,8	6,2	–	2,6
romlott	44,3	79,1	–	91,2
nem változott	29,9	14,7	–	6,2

Külön is figyelmet érdemel a fiatalok közvélekedésének azon jellegzetessége, mely szerint az életszínvonal jóval drasztikusan rosszabbodott az elmúlt években, mint maga a gazdasági helyzet. Mindez önmagában is elégedetlenséget gerjeszthet, hiszen a fiatalok többsége úgy értékeli, hogy az indokoltnál nagyobb mértékben hártották az átalakulás terheit a munkavállalói népességre. A fogyasztás további visszafogása pedig heves reakciókat válthat ki az ifjúság körében is, éppen azért, mert úgy érzékelik, hogy a hatalom már eddig is az indokoltnál nagyobb terhet hártott az állampolgárokra.

Megcsappantak a gazdaság fellendülésébe vetett remények is. Ma már a fiatalok alig több mint egyötöde (26%) bízik abban, hogy belátható távlatban a gazdasági hanyatlás és stagnálás megszűnik. Sőt, a mintába vontak egyharmada további erőteljes gazdasági hanyatlást prognosztizál, csaknem egyötöde pedig a stagnálást tekinti a legvalószínűbb állapotnak. Még inkább pesszimisták a fiatalok az életszínvonal várható alakulását illetően. Pozitív változást legfeljebb egyötödük remél, viszont a fiatalok csaknem fele további tartós hanyatlásra számít.

A gazdaságra és az életszínvonalra vonatkozó értékelő vélemények kevéssé szóródnak a szocioökonómiai változók mentén. Mindössze az ifjúság egy rétegében tapasztalható a mintaátlagtól eltérő értékelés. Nevezetesen a fiatal értelmiségiek az átlagnál kedvezőbben ítélik meg az ország gazdasági helyzetének eddigi és várható alakulását. Természetesen nem arról van szó, hogy az e réteghez tartozók többsége gazdasági prosperitást regisztrálna. A különbség mindössze annyi, hogy az értelmiségi fiatalok körében a minta egészére jellemző átlaghoz képest néhány százalékkal magasabb a gazdasági kilátásokat pozitívan megítélők aránya. Ugyanakkor ez a réteg az életszínvonal eddigi hanyatlását az átlagnál is nagyobb mérvűnek érzékeli, következésképp még kevésbé fogadja el, hogy az életfeltételek drasztikus hanyatlását kizárólag a gazdaság gyenge teljesítménye magyarázza. Ebben a környezetben tehát az úgynevezett túlzott fogyasztás sokat hangoztatott tézise aligha találhat kedvező fogadtatásra.

Az ifjúság megítélése szerint az életfeltételek drasztikus és a gazdasági teljesítmény csökkenését is meghaladó mérvű romlása távolról sem azonos mértékben

érinti a társadalom különböző rétegeit. Az ifjúság határozott képpel rendelkezik a rendszerváltás nyerteséről és veszteséről. A korábbi dichotóm sémával szemben azonban e kérdésben ma már jóval árnyaltabb felfogás figyelhető meg. Amíg két esztendővel korábban a társadalom tagoltságára vonatkozó felfogást olyan társadalomkép jellemezte, melynek egyik pólusát a hatalmat és a tulajdont birtokló osztályok, a másikat pedig a kékgallérosok alkották, mára ez a felfogás differenciáltabbá vált, s a társadalomkép hierarchizált szerkezetbe illeszkedett.

2. táblázat

Hogyan alakult a társadalmi rétegek helyzete a rendszerváltás eddigi menetében? (százalékban)

	javult	romlott	nem változott
ifjúság	4,1	82,2	13,7
munkások	1,2	91,1	7,7
parasztok	6,9	82,2	10,9
értelmiségiek	19,8	41,1	39,1
tisztviselők	36,3	21,5	42,2
kistulajdonosok	30,7	31,1	33,2
vállalkozók	58,2	20,7	21,1
politikusok	84,1	12,6	3,3

Két esztendővel ezelőtt a fiatalok kizárólag az új politikai elitet tekintették a rendszerváltás nyertesének. Most a vállalkozók és a kistulajdonosok, tehát a politikai osztály és az új tőkés-tulajdonos csoport is hasonló megítélés alá esik. A nagy vesztesek változatlanul a társadalom talapzatát alkotó munkások. Az ifjúság elsősorban az ő helyzetükhöz érzi magát a legközelebb. Változás az is, hogy az értelmiség létfeltételeit most kedvezőtlenebbnek látják, mint az állami szakszervezetekét. Végeredményben tehát az elmúlt négy esztendőben a társadalmi polarizációt és a réteghelyzetek különbségét egyaránt kifejező társadalomkép alakult ki az ifjúság körében, amelynek alapvető jellegzetessége változatlanul a társadalmi polarizáció leképeződése, továbbá annak érzékelése, hogy a középrétegeknek sem sikerült megőrizniük korábbi életmódjukat. Ám a közfelfogás szerint e rétegek helyzete jóval kevésbé romlott, mint a kékgalléros rétegeké, sőt a fiatalok egy része úgy vélekedik, hogy a köztisztviselői kar, vagy az értelmiség egy nem jelentéktelen részének kifejezetten javult a társadalmi helyzete. Figyelemreméltó és elgondolkodtató azonban, hogy az ifjúság a fiatal generáció élethelyzetét az alsórétegekével azonos módon ítéli meg. Önmagát tehát a rendszerváltás legnagyobb veszteséinek csoportjába sorolja.

Ami a személyes élethelyzetet illeti, az utóbbi két esztendő társadalmi folyamatainak hatásai és következményei szembetűnően átstrukturálták az egyéni státuszok alakulására vonatkozó véleményeket. Míg korábban, két esztendővel ezelőtt a fiata-

lok mintegy 52 százaléka a maga helyzetét státusz-stabilitásként jellemezte, tehát sem emelkedést, sem társadalmi süllyedést nem érzékelt, mára ez a helyzet lényegesen módosult, mert a többség a társadalmi változásokat az egyéni létfeltételek folyamatos rosszabbodásaként éli meg. 1994 elején a mintába vont fiatalok többsége úgy vélekedett, hogy az elmúlt négy esztendő hatására kifejezetten romlottak az egyéni életfeltételek, javulást csupán a kérdezetteknek alig több mint egytizede jelzett. Amíg tehát a rendszerváltozást követő egy-két évben a fiatalok a maguk helyzetét a státuszukat megőrizni képes társadalmi csoportokéval azonosították, ez az értékelés mára megváltozott, s a többség úgy érzékeli, hogy nem sikerült megőriznie a korábbi élethelyzetet, s életrívójuk az alsó rétegekéhez közelít. Voltaképpen ez az oka annak, hogy a fiatal generáció minden rétege a rendszerváltozás legnagyobb veszteseihez sorolja magát, és saját társadalmi pozícióját a legrosszabb helyzetűnek ítélt kékgalléros osztály életkörülményeivel azonosítja.

A negatív társadalmi közérzet hátterében számos ok és összefüggés húzódik meg. Nem csupán az életszínvonal drasztikus rosszabbodásának szükségképpen negatív hatásairól van szó. Az ifjúságra rászakadt a munkaerőpiaci kiszolgáltatottság érzése, a mobilitási esélyek beszűkültek, az egyén az általa át nem látható folyamatok kiszolgáltatottja. Problémáinak megoldásában legfeljebb a család segítségére számíthat. A fiatal nemzedéket tehát olyan világ veszi körül, amely szembe-tűnő közönyt tanúsít a generációs probléma iránt. A fiatal állampolgár a hatalmi-politikai intézményektől mind ez ideig semmiféle érdekbeszámítást nem remélhetett. Ráadásul olyan társadalmi csoportról van szó, amely képtelennek bizonyult a kollektív cselekvéshez szükséges szervezeti és szimbolikus erőforrások megteremtésére,³ érdekérvényesítő képessége fejletlen, ilyenformán a politika könnyen megteheti, hogy az ifjúságot érintő ügyeket folytonosan későbbre halasztja, vagy egyszerűen diszpreferálja a sajátosan ifjúsági érdekeket. Mindez azt a benyomást kelti a fiatal nemzedékben, hogy instabil, kiszámíthatatlan világ veszi körül, amelyben a gondjaival küzdő állampolgár magára hagyott, a hatalmi-politikai intézmények pedig elsősorban vagy kizárólag saját érdekeiket követik. Ez a háttere annak, hogy az ifjúság oly nagymértékben fordul el a társadalom demokratikus intézményeitől, illetve alapvetően negatívan ítéli meg teljesítményüket. Valójában sem az országgyűlés, a politikai pártok, a szakszervezetek vagy az egyházak, sem a kormányzati intézmények nem élvezik az ifjúság tömegeinek bizalmát. Az ifjúság tulajdonképpen már felismerte, hogy az egyén csak saját magában és legfeljebb családjában bízhat. Ez a befelé forduló magatartás határozza meg a fiatal nemzedék látásmódját és társadalmi cselekvését.

A lényeg az, hogy a rendszerváltozás folyamatát kísérő társadalmi hatások és tapasztalatok végül is a rendszer egészére vonatkozó, túlnyomóan negatív ítéletekben összegeződnek: az ifjúság többsége egyértelműen negatívan ítéli meg a demokratikus rendszer működését és teljesítményét.

3. táblázat

A demokratikus intézmények működésére vonatkozó elégedettség–elégedetlenség az ifjúság körében (százalékban)

társadalmi rétegek	egyértelműen elégedett	túlnyomóan elégedett	túlnyomóan elégedetlen	egyértelműen elégedetlen
vállalkozók	14,4	25,8	30,6	29,1
menedzserek	9,5	23,8	38,0	28,6
értelmiségiek	7,7	28,7	44,8	18,8
középszintű szellemi alkalmazottak	6,2	23,8	44,2	26,0
szakmunkások	5,3	19,7	41,8	33,2
szakképzetlen munkások	5,0	15,7	49,6	29,7
mezőgazdasági munkások	5,4	29,7	43,3	21,6
mintaátlag	6,6	21,6	43,0	28,8

A helyzet paradox. A kutatási eredményekből úgy tűnik, hogy a fiatal nemzedék körében gyökeret eresztett a politikai demokrácia értékrendje, s a legkevésbé talán a demokrácia hiányát tudnák elviselni. Ugyanakkor a hatalmi szervezetek, a politikai pártok és a szakszervezetek, a mostani hatalmi és uralmi gépezet működése tömeges méretű elégedetlenséget kelt az ifjúság körében. Szerencsére e pillanatban még nem maga a politikai berendezkedés válik kérdésessé, hiszen a fiatalok úgy vélekednek, hogy a tapasztalt diszfunkciók azzal függenek össze, hogy hazánkban még távolról sem bontakozott ki teljeskörűen a demokrácia. Míg korábban a többség a kibontakozás esélyeit egyértelműen pozitívan ítélte meg, mára felerősödtek a kételyek, s megcsappant a demokrácia kiteljesedésébe vetett bizalom.

Mindez arra vet fényt, hogy az új demokrácia identitást generáló képessége fejletlen, ami szorosan összefügg a legitimitáció eszközrendszerének állapotával. Nem csupán arról van szó, hogy a konzumálás korábbi színvonalának megvonása, az életfeltételek monoton rosszabbodása önmagában is elfordító hatású. A csalódottság hátterében felfedezhető az is, hogy az ifjúságnak a demokratikus társadalmi berendezkedés működéséhez fűzött várához sem teljesültek. A többség számára a politika változatlanul távoli világ, olyan zárt terület, ahová csakis a politikából élőknek van szabad bejárása. Igen általánosnak mondható például a közéleti részvétel, a hatalmi döntések állampolgári befolyásolásának igénye. Ugyanakkor a fiatalok a jelzett igény és a realizálás lehetőségei között más korcsoportoknál jóval inkább érzékelik a kétségkívül domináló diszkrepanciát. Rezignációt kelt, hogy az állampolgár ma is távol tartatik a hatalomgyakorlás szférájától. A túlnyomó többség úgy vélekedik, hogy az állampolgárnak — az államszocialista berendezkedés időszakához hasonlóan — ma sincs semmiféle reális esélye a hatalmi-kormányzati döntések befolyásolására.

Ami mármost magukat a politikai aktorokat illeti, róluk a fiatalok úgy vélekednek, hogy a politikus elsősorban olyan, főként partikurális érdekeket követő személy, aki a demokratikus közéletet az állampolgárok részvételi igényeinek mellőzésével képzelel el. Ez igen általános vélekedés, hiszen a fiatalok mintegy kétharmada elsősorban ilyen politikusi magatartásokat érzékel. Bárhogyan vélekedjünk is az állampolgári ítélkezés valóság tartalmáról, annyi bizonyos, hogy a közvélekedés igen nagy távolságot, esetenként szakadékot érzékel a hatalom birtokosai és az állampolgárok között. Nyilvánvaló az is, hogy a hatalmi elithez tartozókat az állampolgárok többsége eleve fenntartásokkal szemléli. Mindenekelőtt a bizalom hiánya tűnik leginkább szembe, hiszen igen általánosan elfogadott az ifjúság körében is az a vélekedés, hogy a politikusokban nem szabad megbízni. Hasonlóképp általánosan bevettnek tekinthető az a sztereotípa is, mely szerint a politikusok igazából a depolitizált állampolgárt kedvelik, hiszen ez esetben nem kell az alulról érkező állampolgári kellemetlenkedéseket elviselniük. Amikor a mostani parlamenti választásokat megelőzően az iránt érdeklődtünk, hogy az ismert politikusok közül kiket tartanak a fiatal választók alkalmasnak fontos politikai-közéleti pozíció betöltésére, kitűnt, hogy a hazai politikai elitben nem található egyetlen olyan személyiség sem, akit e választói réteg legalább egyötöde alkalmasnak minősítene hatalmi funkció ellátására. Egyéb-ként az alkalmassági kritériumok szerint szelektált politikusi ranglistára mindössze 25 személy neve került fel (a politikusok alkalmassági rangsorát a jegyzetekben közöljük).⁴ Mindezt azért idézzük, mert a hazai politikai diskurzus jórészt szemhatáron kívül hagyja a karizmatikus politikai elit hiányának következményeit.

4. táblázat

A demokratikus hatalmi működéssel szembeni elégedettség–elégedetlenség motívumai (százalékban)

az elégedettség leggyakoribb motívumai		az elégedetlenség leggyakoribb motívumai	
1. nem jó, de elfogadható	34,2	1. fejletlen a demokrácia	36,9
2. személyes szabadság- jogok érvényesülése	32,3	2. az életkörülmények kedvezőtlenek	17,3
3. a pozitív változások esélye	16,5	3. nagy az egyenlőtlenség	8,4
4. pozitív változások a társadalom minden szférájában	7,9	4. nincs lehetőség a participációra	5,3
5. javuló életkörülmények	6,8	5. nagy a korrupció	5,2
6. többpártrendszer	1,7	6. a hatalmi elit a társadalom fölé kerekedett	3,8
7. szabad választás	0,7	7. minden rosszabb, mint korábban	3,8

Az elégedetlenség motívumai voltaképpen megerősítik az elmondottakat. Nevezetesen azt, hogy a rendszerváltás következtében kialakult hatalmi és uralmi berendezkedés mind a demokratikus intézmények és működésmódok tekintetében, mind pedig a mostani életkörülmények szempontjából nagyon szűkös legitimációs eszközrendszerre épül. Ilyenformán az életkörülmények kedvezőtlen alakulását az új demokrácia hazai intézményesülése kevéssé tudja ellensúlyozni. Hiszen a fiatal választók külön is szóvá teszik, hogy nem látnak lehetőséget a participációra, hogy a politikai elit a társadalom kontrollja fölött áll, a kialakult egyenlőtlenségi viszonyok meghaladják az állampolgárok tűrőképességét, az elharapózott korrupció pedig önmagában is nagymértékben rombolja a demokratikus intézmények iránti bizalmat.

Természetesen a fiatalok körében sem mindenki elégedetlen a demokratikus berendezkedés eddigi működésével. Bár a túlnyomó többség negatív folyamatokat érzékel, a fiatal választóknak csaknem egyharmada összességében pozitívan ítéli meg az új demokrácia eddigi működését. A pozitív ítéletek háttérét elsősorban a személyes szabadságjogok garantált érvényesülése motiválja. Ehhez társul további két olyan motívum, amely a társadalom egész rendszerének eddigi változását minden területen pozitívan ítéli meg, továbbá javuló életkörülményeket konstatál. Némi képp meglepő, hogy maga a többpártrendszer vagy a szabad választás lehetősége kevéssé motiválja az állampolgárok elégedettségét. Szembetűnő ugyanakkor, hogy az elégedettség sem épül egyértelműen pozitív motívumokra, hiszen a második leggyakoribb motívum, hogy a jó és rossz mozzanatok egyaránt jelen vannak és keverednek, továbbá az olyan megszorító értelmezés, hogy mindaz, ami a demokrácia tekintetében történik, nem jó ugyan, de elfogadható, illetve van esély a pozitív változásra. Látható tehát, hogy az elégedettség indítékrendszere meglehetősen szegényes és egyúttal ellentmondásos. Voltaképpen az elégedettség is elégedetlenséggel keveredik, s a közvélekedés e tekintetben is képlékeny, nem kis részben a pozitív változások reményére épül. Mindezt azért tartjuk kiemelkedően fontosnak, mert a hazai demokrácia társadalmi beágyazottságának megítéléséről van szó. Az empirikus ismeretek birtokában erről összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az ifjúság egyértelműen igényli ugyan az ország demokratikus társadalmi berendezkedését, ugyanakkor úgy találja, hogy a pluralista társadalmi demokrácia kiépülése hazánkban a kezdeti lépéseknél tart, s e pillanatban a negatív mozzanatok túlsúlya érvényesül.

Érdeemes rámutatni arra, hogy mindez semmiképpen nem vezethető vissza kizárólag az életkörülmények kedvezőtlen alakulására. Jóllehet az éleződő egzisztenciális feszültségek meghatározó módon befolyásolják az állampolgárok társadalmi közérzetét, mégsem állítható, hogy az új társadalom kiépítésének az életszínvonal az egyedüli feszítő problémája. Figyelembe kell venni, hogy a demokrácia működésére vonatkozó állampolgári igények megghiúsulásának következményei önmagukban is delegitimáló erejűek. Ilyenformán kérdéses, hogy vajon a demokratikus hatalmi berendezkedés képes-e mérsékelni az anyagi, elosztási szférában kibonta-

kozó és egyre inkább mélyülő társadalmi ellentmondások dezintegráló hatásait és következményeit.

2. Elképzelések a társadalmi és a személyes jövőről

Vajon miként vélekedik a rendszerválság és rendszerváltás nemzedéke a személyes és a társadalmi jövőről? A hétköznapiak nem éppen kedvező tapasztalatai hagytak-e még esélyt és reményt az optimizmusra, avagy a társadalmi tapasztalás hatására immár sztereotípiává rögzült a jövőt hordozó nemzedék körében is a pesszimizmus és az apátia? Nem kevésbé izgalmas kérdés az sem, hogy a személyes jövőre vonatkozó elképzelések tisztán individuális megfontolásokra épülnek-e, avagy a jövőremények a társadalom válságállapotának meghaladásával, az emelkedő ország képzetével fonódnak egybe.

Elsőként vegyük szemügyre, miként ítéli meg a fiatal nemzedék az ország jövőjét, a gazdasági-társadalmi felemelkedés esélyeit.

5. táblázat

*Az ország jövőjének megítélése a fiatal nemzedék körében
(százalékos megoszlás)*

egyértelműen negatív	4,7
túlnyomóan negatív	17,4
részben pozitív, részben negatív	51,0
túlnyomóan pozitív	24,0
egyértelműen pozitív	2,9
	<hr/>
	100,0

Az adatokból kirajzolódó kép instabil, világos jövőkép nélküli társadalom állampolgárainak orientációs zavarait tükrözi. Jóllehet a fiatalok egyötödének társadalmi jövőképét a szélsőséges pesszimizmus jellemzi, hiszen alapjában kilátástalannak ítélik az ország felemelkedését, a többség e pillanatban még remények és kétségek között vergődik. Egy instabil, koherens jövőképpel nem rendelkező társadalomban a jórészt atomizált egyének jövőképeinek leginkább pregnáns vonása szükségképpen az optimista várakozások és kilátástalanság érzésének szinte elválaszthatatlan egybekapcsolódása. A fiatal nemzedék nem adhatja fel a pozitív társadalmi változások reményét. Ugyanakkor nincs számára semmi kézzelfogható bizonyosság afelől, hogy valójában mit hozhat a múltó idő, s egyáltalán az általa kívánt társadalom felé tartunk-e. Ennélfogva a többség sem nem egyértelműen pesszimista, sem nem optimista, hanem a bizakodás és kétség végleteiben éli meg a társadalmi változásokat. Az optimizmust — miként a kutatási eredményekből kitűnik — sok esetben elsősorban az élteti, hogy a mostani társadalmi állapotoknál csakis kedvezőbb következhet. A kutatásban az tapasztalható, hogy a pozitív jövővárakozások elsősor-

ban nem empirikus folyamatokhoz, jól körülvonalmazható társadalmi tendenciákhoz, hanem a pusztaság és gyakorta fedezet nélküli reménykedéshez kötődnek. Voltaképpen nincs az optimizmusnak a fiatalok által is felismert tárgyi alapja, ilyenformán a jövőremény elsősorban a hit által motivált magatartásnak tűnik.

6. táblázat

Az ország jövőjére vonatkozó várakozások motívumai az ifjúság egyes rétegei körében (százalékban)

motívumok	vállal- kozók	mened- zserék	értelmi- ségiek	szellemi. alkalm.	szak- mun- kások	szakképzet- len fizikai munk.	minta- átlag
bizakodás általában, a pusztaság reménykedés szintjén	57,1	40,0	33,3	48,2	49,3	48,6	45,7
bizakodás a gazdasági növekedésben	11,9	20,0	33,2	20,0	15,9	15,7	18,6
bizakodás egy új kormányban	4,8	0,0	7,9	12,7	10,1	15,7	10,6
a rosszra jónak kell jönnie	4,8	0,0	4,8	4,5	4,3	7,1	5,0
bizakodás a munkanélküliség megszűnésében	4,7	20,0	7,9	1,8	1,4	2,9	3,8
bizakodás a kormány bölcsességében	2,4	0,0	1,6	2,7	3,6	4,3	3,2
bizakodás az emberek szorgalmában	2,4	0,0	4,8	1,8	0,0	0,0	1,8
bizakodás az életszínvonal javulásában	0,0	0,0	1,6	1,8	5,1	0,0	3,0
egyéb, ismeretlen	12,0	20,0	4,8	6,4	10,1	5,7	8,4
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Miként a közölt adatokból látható, az ifjúság szinte minden rétegének a társadalmi jövőhöz fűződő aspirációit az jellemzi, hogy az elvont reménykedés szintjén jelenik meg. A vizsgálat mindössze egyetlen olyan ifjúsági réteget talált, ahol a pozitív változásokban reménykedők legnagyobb csoportja konkrét motívumot nevezett meg. Nevezetesen a fiatal értelmiségiekről van szó, akik a pozitív változásokat elsősorban az ország gazdasági felemelkedésének reményével kapcsolják egybe. Ez a motívum ugyan valamennyi ifjúsági rétegnél szerepel, kiemelkedően magas, a mintaátlagot jelentősen meghaladó mértékben azonban kizárólag az értelmiségi rétegnél fordul elő. Meglepő, hogy a vállalkozók vagy a menedzserek a maguk pozitív társadalmi várakozásait jóval kevésbé kapcsolják össze a gazdasági reálfolyamatokkal, mint a fiatal értelmiség. Az viszont nem meglepő, hogy a parlamenti választásokat néhány hónappal megelőző országos reprezentatív felvételen a fiatalok mintegy egy-

tizede, a kékgallérosok és a szellemi alkalmazottak ennél jóval nagyobb aránya az ország gazdasági felemelkedését a kormányváltással kapcsolta egybe. Ez a motívum egyúttal arra utal, hogy az ország gazdasági-társadalmi modernizálásában a fiatalok kitüntetett szerepet tulajdonítanak a politikai elitnek, s egyúttal úgy vélekednek, hogy a pozitív változások reményét egy új kormányzati elit működése alapozhatja meg. Ezeket a reményeket nyilvánvalóan nem lesz könnyű az új kormánynak igazolnia.

Mérsékelt a fiatalok bizakodása a munkanélküliség megszűnésében vagy enyhülésében, mindössze egy csoport, a menedzserek rétege vélekedik úgy, hogy a munkanélküliség jelentős csökkenése a közeli jövő pozitív fejleményeként várható. Az ifjúság egy része a letűnt kormányzat bölcsességében is bizakodott, ilyen attitűdöt elsősorban a vállalkozók és a kékgallérosok körében fedeztünk fel. Meglepő ugyanakkor, hogy a némely politológus és közgazda által oly sokat emlegetett erőforrás-tartalék, nevezetesen az állampolgárok szorgalma és találékonysága nagyon kevéssé ragadta meg a fiatal nemzedéket akkor, amikor az ország jövőbeni felemelkedéséről gondolkodott. Némiképp meglepő az is, hogy az életszínvonal javulásában igazából azok sem nagyon reménykednek, akik az ország kilátásait éppen a gazdasági fejlődéssel összefüggésben ítélik meg pozitívan. A fiatal értelmiségieknek például kevesebb mint két százaléka bizakodik az életszínvonal érezhető javulásában. A vállalkozók és a menedzserek körében viszont az életszínvonal általános növekedéséhez semmiféle reményeket nem fűznek, de hasonló felfogás jellemzi a szakképzetlen fizikai munkások csoportját is. A leginkább bizakodók a fiatal szakmunkások, akik a mintaátlagot meghaladó mértékben bíznak abban, hogy az életkörülmények javulása várható.

Az ország jövőjére vonatkozó pesszimiztikus vélekedések elsősorban három motívumra épülnek. A borúlátóan vélekedők többsége az életkörülmények, az életszínvonal további csökkenését prognosztizálja. Mindez — felfogásuk szerint — részben összekapcsolódik az ország gazdasági helyzetének romlásával. Ám az életszínvonal további csökkenését prognosztizálóknak csak mintegy fele vélekedik úgy, hogy az életkörülmények romlása az ország gazdasági helyzetének hanyatlása miatt következik be. Itt ismételten megerősödik az a már korábban is diagnosztizált közvélekedés, mely szerint az életkörülmények rosszabbodása hazánkban meghaladja a gazdasági hanyatlás ütemét és mértékét. A kutatás alapján úgy tűnik, hogy ez a vélekedés immár a beállítódás szintjén rögzült.

Nem állítható, hogy az ifjúság a személyes élethelyzet várható alakulását szignifikánsan optimistábban ítéli meg, mint az ország jövőbeni helyzetét. Az ifjúság egészének várakozásait reprezentáló adatok a következőképpen festenek.

7. táblázat

A fiatalok véleménye a személyes élethelyzet várható alakulásáról (százalékban)

társadalmi csoportok	javul	nem változik	romlik	összesen
vállalkozók	43,5	24,2	32,3	100,0
menedzserek	45,0	40,0	15,0	100,0
értelmiségiek	43,2	37,0	19,8	100,0
szakmunkások	27,1	43,1	29,8	100,0
szakképzetlen munkások	21,4	36,5	42,2	100,0
mezőgazdasági munkások	38,5	28,2	33,3	100,0
mintaátlag	31,2	37,2	31,6	100,0

A legnagyobb csoport a stagnálást valószínűsíti, a pozitív, illetve negatív véleményekkel számoló aránya lényegében megegyező. Az általános képet főként az iskolázottsági szint különbségei differenciálják. Az alacsony iskolázottságú, szakképzetlen fiatalok szembetűnően pesszimisták, és alig egytizedük számít a személyes életkörülmények bármilyen javulására. Ezzel szemben a felsőfokú képzettséggel rendelkezők csaknem fele optimistán ítéli meg a személyes jövő alakulását. Hasonló jellegű szóródást tapasztalunk a társadalmi rétegződés mentén is. A vállalkozók, továbbá a menedzserek csoportjához tartozó fiatalok jóval optimistábbak, mint a szakmunkások vagy a szakképzetlen fizikai munkát végzők. Nem található azonban a fiatal generáció körében egyetlen olyan csoport sem, amely a maga életfeltételeinek távlatos változását túlnyomóan pozitívan ítelné meg. Végeredményben tehát az ifjúság jövőképe a mérsékelten pesszimista beállítódás a leginkább jellemző. Az egyes ifjúsági rétegek között főként a mérsékelten pesszimista és egyértelműen borúlátó csoportok méreteiben mutatkoznak különbségek.⁵

3. Társadalomkép, politikai értékek és orientációk

A kutatás választ keresett arra a kérdésre, miként képzelik el a fiatalok a rendszerváltozás folyamatában élő ország kívánatos jövőjét, a számukra vonzó társadalmi berendezkedést. A nyugati minta vonzereje kétségtelen. A mintába vont fiatalok többsége (57%-a) egyértelműen nyugati típusú berendezkedést akar. Ám a fiatal nemzedék egy további jelentős csoportja — mintegy egyharmada — csupán vonakodva fogadja el a magántulajdonon alapuló piacgazdaság perspektíváját, és számos kételyt fejez ki a nyugat-európaihoz hasonló út célszerűségét illetően. Miután más alternatíva, mint az úgynevezett westernizáció nemigen kínálkozik, a nyugati típusú modell kategorikus elutasítása csupán a fiatalok néhány százalékát (7%) jellemzi.

8. táblázat

A westernizáció fogadtatása az ifjúság egyes rétegei körében (százalékban)

társadalmi csoportok	egyértelműen pozitív	fenntartásokkal pozitív	túlnyomóan negatív	egyértelműen negatív
vállalkozók	66,2	27,7	4,6	1,5
menedzserek, technokraták	57,1	38,1	4,8	0,0
értelmiségiek	40,0	49,4	7,1	3,5
középszintű szellemi alkalmazottak	59,9	32,1	6,4	1,6
szakmunkások	59,0	35,2	5,1	0,7
szakképzetlen munkások	56,4	33,3	6,2	4,1
mezőgazdasági munkások	61,9	33,3	4,8	0,0
mintaátlag	57,8	34,8	5,7	1,8

Ilyenformán leszögezhetjük, hogy a fiatal nemzedék abszolút többsége belátja ugyan a nyugati típusú gazdasági, társadalmi berendezkedés célszerűségét vagy kényszerűségét és ezért a westernizációs fejlődés gondolatát nem utasítja el, ám nem állítható, hogy szubjektíve is azonosulna a kapitalista társadalmi berendezkedéssel. Az averziók elsősorban a szocioökonomiai státusz mentén sűrűsödnek. Amíg az osztályidentifikáció szerint a felső közép- és felső osztályhoz tartozók osztatlan hívei a nyugati típusú berendezkedés meghonosításának, addig az önbesorolásuk alapján a munkásosztályhoz tartozók több mint egytizede kategorikusan elutasítja, további egyötöde pedig túlnyomóan fenntartásokkal fogadja a kapitalizmus perspektíváját. A nyugati típusú modernizációhoz való viszonyt az életkorhoz tapadó szocializációs különbségek is differenciálják. A mintában szereplő legfiatalabb korosztályok (18–24 évesek) jóval egyértelműbben preferálják a nyugati típusú fejlődést, mint azok a fiatalok (25–35 évesek), akiknek gyermek- és ifjúkori szocializációja és társadalmi tapasztalata a hetvenes évekhez kötődött.

A kutatás tapasztalatai szerint az ifjúságot rendkívül intenzíven foglalkoztatja az a kérdés, hogy a tőkés gazdaság kialakítása mennyiben vezethet el az ország mostani gazdasági problémáinak feloldásához. E kérdésben a fiatal nemzedék felfogása még inkább differenciált, mint a westernizáció tekintetében. Az egyik pólust azok alkotják, akik egyértelműen úgy vélekednek, hogy az ország tulajdonviszonyainak gyökeres átalakulása és a piaccgazdaság kiépülése a gazdasági felemelkedés nélkülözhetetlen feltétele, és egyúttal biztosítéka. E magabiztos optimizmus azonban távolról sem uralkodó az ifjúság körében. Egyfelől létezik egy másik véglet, amelyet a fiatalok mintegy egyötöde képvisel. Ezek többsége nem utasítja el ugyan a nyugatihoz hasonló társadalmi berendezkedést és semmiképpen nem valamiféle szocializmust vágyik vissza, de a rendszerváltozás eddigi hazai tapasztalatai és egyéb megfontolások alapján is alapvetően pesszimistán ítéli meg a hazai kapitalizmus várható gazdasági teljesítményét, még inkább feltételezett társadalmi hatásait és kö-

vetekzményeit. Végül az ifjúság csaknem fele mérsékelten bizakodó. Nem tekinti bizonyosnak, ám eleve nem is zárja ki, hogy a kialakuló kapitalista szerkezet a magyar társadalom mostani gazdasági eredetű feszültségeinek oldódását eredményezheti.

9. táblázat

Mennyiben vezethet a tőkés gazdaság kialakítása az ország gazdasági problémáinak megoldásához? (százalékban)

társadalmi csoportok	teljes mértékben	feltehetően igen	feltehetően nem	egyáltalán nem
vállalkozók	44,4	38,1	14,3	3,2
menedzserek, technokraták	33,3	52,4	14,0	0,0
értelmiségiek	28,3	55,0	12,5	8,8
középszintű szellemi alkalmazottak	30,1	48,3	15,3	6,3
szakmunkások	28,9	50,4	14,9	5,8
szakképzetlen munkások	35,1	39,9	17,9	7,1
mezőgazdasági munkások	38,9	36,1	22,2	2,3
mintaátlag	31,7	46,6	15,8	5,7

Mindenesetre a kutatás nem talált az ifjúság körében egyetlen olyan csoportot sem, amelynek többsége egyértelműen pozitívan ítélné meg az ország kapitalista átalakulásának várható gazdasági-társadalmi következményeit. Ez nem azt jelzi, hogy az ifjúság eleve szemben áll az ország kapitalista átalakításával, s valaminő állami tulajdonra épülő társadalmi berendezkedést látna szívesebben. Sokkal inkább pragmatista-racionalista megfontolások dominanciájáról van szó, nevezetesen arról, hogy manapság mindenféle jövő bizonytalan és jórészt kiszámíthatatlan, indokolt tehát a tulajdonszerkezet változásait is visszafogottan és szkepszisbe hajlóan kezelni. E magatartás célszerűségét erősítik a köznapi tapasztalatok is, hiszen az ország kapitalizálódásának eddigi folyamata alig produkált olyan — az állampolgárok által is jól belátható — kedvező tapasztalatokat, amelyekre megalapozott köznapi remények épülhetnének.

Nem véletlen hát, hogy a fiatal nemzedéket meglehetősen intenzíven foglalkoztatja az a kérdés, hogy az ország tulajdonszerkezetének és társadalmi berendezkedésének átalakítása milyen elvekhez és megfontolásokhoz igazodjék. E kérdéskörbe tartozik a sajátosan magyar út, az úgynevezett harmadik út lehetőségének latolgatása. Talán meglepő, hogy ez a kérdés mennyire erőteljesen foglalkoztatja az ifjúságot, hiszen a politizáló értelmiségi elitcsoportok nyilvános diskurzusaiban e témakört — sokféle megfontolás alapján — rendszerint elkerülik. Ezért hat a meglepetés erejével az a felfedezés, hogy a fiatal nemzedék szinte minden szocioökonómiai csoportja határozott véleményt képvisel ebben a kérdésben. A mostani kutatás alapján elsősorban az regisztrálható, hogy a sajátosan magyar fejlődés eszméje jórészt po-

zítív fogadtatásra talál a fiatal nemzedék körében. Meglehetősen általánosan elfogadott az a vélemény, hogy az országnak valamilyen sajátos magyar utat kell találnia a felemelkedéshez.

10. táblázat

Mennyire elfogadott a sajátosan magyar út gondolatköre az ifjúság egyes csoportjaiban? (százalékban)

társadalmi csoportok	egyértelműen elfogadott	túlnyomóan elfogadott	túlnyomóan elutasított	egyértelműen elutasított
vállalkozók	40,6	29,7	18,8	10,9
menedzserek,				
technokraták	47,6	42,9	9,5	0,0
értelmiségiek	47,1	31,0	18,4	3,4
középszintű szellemi				
alkalmazottak	46,4	26,3	19,6	7,8
szakmunkások	50,8	30,5	12,0	6,8
szakképzetlen munkások	57,4	26,6	8,5	7,4
mezőgazdasági munkások	42,5	42,5	15,0	0,0
mintaátlag	48,9	29,6	14,6	6,9

Miként az adatok tükrözik, a sajátos a nemzeti út víziója erősen vonzza, s egyszerűs mind határozottan tagolja az ifjúságot. A fiatalok mintegy kétötöde, illetve fele számára ez az alternatíva az igazán vonzó, közel kétharmadnyian, néhány réteg esetében ennél jóval többen bizonyos fenntartások ellenére is alapvetően szimpatizálnak a nemzeti külön út gondolatával, míg a fiatalok egyötöde túlnyomóan vagy egyértelműen elzárkózik ettől az eszmétől. A jórészt extenzív technikákra épülő kutatás nem teszi lehetővé a vélemények háttérének közelebbi megismerését. Ennélfogva jelenleg nem alakíthatunk ki empirikusan is megalapozott képet arról, hogy a nemzeti út esetében mulékony vélekedésről, avagy a fiatalok társadalmi orientációit tartósan befolyásoló beállítódásokról van-e szó. Az utóbbi feltételezést erősíti, hogy a kutatás más összefüggésben is rábukkant a nemzeti dimenzió erőteljes orientáló szerepére. Mindenekelőtt azt a teljesen általános és a sajátos út magyar eszméjével egyértelműen konzisztens igényt említjük, mely szerint a privatizációban a nemzeti elvet meghatározó módon kell érvényesíteni. Ezt a felfogást a mintába vont fiatalok csupán 5 százaléka utasította el, míg közel kétharmaduk teljes azonosulást fejezett ki. Mindezt kiegészíti és egyúttal további mozzanattal gazdagítja a kutatásnak az a tapasztalata, hogy a fiatalok felfogása szerint a gazdaságban és a politikában egyaránt az eddiginél nagyobb befolyáshoz kell juttatni a nemzeti érzelmű embereket. Az e kérdésről alkotott vélemények szóródását mutatja be a 11. táblázat.

11. táblázat

Mennyiben osztja azt a felfogást, hogy a gazdaságban és a politikában nagyobb befolyáshoz kellene juttatni a nemzeti érzelmű embereket? (százalékban)

társadalmi csoportok	teljes mértékben	alapvetően igen	túlnyomóan nem	egyáltalán nem	ambivalens
vállalkozók	7,5	16,4	17,9	20,9	37,3
menedzserek, technokraták	9,1	0,0	27,3	27,3	36,4
értelmiségiek	2,3	14,9	23,0	26,4	33,3
középszintű szellemi szakalkalmazottak	11,5	9,9	14,8	25,8	37,9
szakmunkások	13,4	23,8	12,6	19,9	30,3
szakképzetlen munkások	27,3	15,3	12,6	13,7	31,1
mezőgazdasági munkások	21,1	18,4	15,8	15,8	28,9
mintaátlag	13,9	16,8	15,9	20,8	32,7

A közölt adatok arra engednek következtetni, hogy az ifjúság egy részének orientációiba a nemzeteszme szélsőséges változata is beépült. Ugyanis a fiatalok egyharmada nem találna kivétnevelőt az olyan politikában sem, amely a nemzeti érzelmek intenzitása szerint preferálja vagy diszpreferálja az állampolgárokat. Ezt a felfogást a fiatalok jó egyharmada kategorikusan elutasítja ugyan, ám nem maradhat szemhátáron kívül, hogy legalább ilyen mérvű a kérdésben tanúsított ambivalencia. Szembetűnőek a társadalmi tagoltság mentén mutatkozó különbségek is, főként az, hogy a kézgallérosok jóval fogékonyabbak a nemzeti érzelmek szubjektív megítélésén nyugvó megkülönböztetésre, mint a vállalkozók, a menedzserek vagy a fiatal szakértelmiség, habár a kutatás tapasztalatai alapján egyértelműen úgy tűnik, hogy a szóban forgó etnikai szelekciós elvek az említett rétegek körében is bizonyos visszhangra találnak.

Ilyenformán némiképp árnyaltabban fogalmazhatjuk meg, hogy az ifjúság volta- képpen milyen rendszerváltást és társadalmi berendezkedést akar. Ennek egyik el nem hanyagolható kritériuma az az igény, hogy a tulajdon és a tőke nemzeti keretben maradjon. Voltaképpen egy nemzeti alapon működő, mondhatnánk nemzeti kapitalista jóléti társadalom igényéről van szó. Ezt az orientációs mintát további mozzanatok egészítik ki és színezik. Az egyik ilyen mozzanat a magántulajdon dominanciájától való idegenkedés. A megkérdezett fiataloknak csaknem egyharmada (31%) ellenérzésekkel fogadja a magántulajdon dominanciájára épülő társadalom gondolatát, tehát azt az elvet, hogy a rendszerváltozás menetében a gazdaságot a magántulajdon dominanciájára kell építeni. Ezzel a gondolattal a mintába vont fiataloknak mindössze kétötöde azonosul.

12. táblázat

Mennyiben osztja az ifjúság azt a felfogást, hogy a magyar gazdaságban a magántulajdon legyen az uralkodó forma? (százalékban)

társadalmi csoportok	teljes mértékben	alapvetően igen	túlnyomóan nem	egyáltalán nem	ambivalens
vállalkozók	19,4	25,4	9,0	7,5	38,8
menedzserek,					
technokraták	4,8	38,1	9,5	9,5	38,1
értelmiségiek	14,1	20,0	16,5	16,5	32,9
középszintű szellemi					
szakalkalmazottak	10,9	26,1	11,4	13,6	38,0
szakmunkások	11,6	22,0	14,2	8,2	44,0
szakképzetlen					
munkások	21,0	17,2	10,8	14,5	36,6
mezőgazdasági					
munkások	19,5	14,6	12,2	9,8	43,9
mintaátlag	14,9	21,8	13,1	11,4	38,8

A tulajdonszerkezetre vonatkozó vélemények erőteljes szóródása és a tapasztalt nagymérvű ambivalencia arra enged következtetni, hogy ebben a kérdésben az ifjúság jelentős része nehezen orientálódik. Ezt elsősorban a nagyszámú ambivalens vélemény tükrözi. Másfelől a személyes véleményt formálók többségének felfogása inkoherens, hiszen a nyugati típusú társadalmi berendezkedés, amit az ifjúság többsége vonzó alternatívaként elfogad, nyilvánvalóan elképzelhetetlen a magántulajdon dominanciája nélkül. Tulajdonképpen csak azok a vélemények koherensek, amelyek a magántulajdon túlsúlyát és a tőkés gazdaságot egyaránt elutasítják. Ezek aránya sem lebecsülendő, hiszen a mintában szereplők 20 százalékáról van szó.

E kérdés kapcsán végeredményben arra következtethetünk, hogy a fiatal nemzedékhez tartozók szinte teljes köre nyugati típusú, tehát jóléti társadalomban gondolkodik, ám az ifjúság jelentős része úgy vélekedik, hogy e kívánatos társadalmi állapot elérhető a magántulajdonra épülő gazdaság keretein kívül is. Tehát jóléti társadalmat akar, de kapitalisták nélkül. Ha pedig a kapitalizálódás semmiképpen nem kerülhető el, akkor a tőke elsősorban nemzeti legyen. Ezért igényli a nemzeti elv konzekvens érvényesítését a privatizációban, a gazdasági és társadalmi pozíciók elosztásában. Végül az ifjúság mintegy egyharmada olyan gazdasági modernizáció híve, amelyben a piacgazdaság törvényszerűségei lehetőleg akadálytalanul jutnak érvényre, s nemzeti, ideológiai megfontolások nem befolyásolják sem a tulajdonszerzést, sem a gazdasági-társadalmi pozíciók elérésének lehetőségét.

Miként látható, az ifjúságnak a társadalom kívánatos berendezkedésére vonatkozó elképzelései erőteljesen differenciáltak és ellentmondásosak. A nézetek és törekvések szinte teljes homogenitása voltaképpen egyetlen alapvető kérdésben figyelhető meg. Nevezetesen: a demokratikus jóléti társadalom elérése az ifjúság

valamennyi csoportjának alapvető igénye. Az ifjúság által elképzelt társadalmi berendezkedésnek a következő elvárásoknak kellene megfelelnie.

13. táblázat

Az ifjúság társadalmi elvárásainak rangsora

	indexpontok
1. nyugodt, kiegyensúlyozott életfeltételek mindenki számára	99
2. a tanulás és szakmaszerzés garantált lehetősége	99
3. vélemény szabadság	98
4. általános munkalehetőség	95
5. a magánélet szabadsága, államtalanítása	90
6. egyenlőség (egyenlő esélyek)	83
7. mérsékelt anyagi-jövedelmi különbségek	75
8. a participáció, állampolgári részvétel lehetősége	67

Könnyen belátható, hogy az ifjúság számára valóban vonzó társadalmi berendezkedés és a mai magyar társadalom legfeljebb a vélemény szabadság dimenziójában közelít egymáshoz. A tartós társadalmi feszültségek forrása manapság éppen az, hogy az ifjúság a jelenlegi hatalmi-uralkodó szerkezetet, egyáltalán a működő rendszert messzemenően e kritériumok alapján ítéli meg. Nem az elvárások teljes körű és azonnali megvalósulását kéri ugyan számon, azt azonban nem fogadja el, hogy a társadalomban immár tartósan — lényegében a rendszerváltás egész eddigi menetében — a társadalmi elvárásokat keresztező tendenciák túlsúlya érvényesül. Az általános és egyre növekvő elégedetlenségnek voltaképpen ez a mélyebb oka és háttere. Ráadásul nem csupán az életfeltételek kedvezőtlen alakulása feszültség-növelő, hiszen az ifjúság a demokrácia mostani működésével is elégedetlen. A konfliktuskeltő probléma gyökere tehát kettős természetű. Az állampolgárok által olyannyira óhajtott jóléti állam nincs elérhető közelségben, miközben a politikai demokrácia intézményrendszere sem működik az állampolgári elvárásokat kielégítő módon. Ilyenformán jórészt képtelen arra, hogy az anyagi legitimációk hiányát számottevően enyhítse. Persze feltehető, hogy önmagában bármily kiválóan működne is a képviselői demokrácia intézményrendszere, igazából mégsem gyarapítaná számottevően a rendszer és a politikai elit legitimációját, már csak azért sem, mert a politikai demokrácia nálunk is becses érték ugyan, de a demokratikus intézményrendszer működését az állampolgár akkor tekinti kielégítőnek, ha a demokratikus hatalomgyakorlás növekvő jólétet, létbiztonságot eredményez. Ilyen tapasztalatai az állampolgároknak nyilvánvalóan nem lehetnek, ennél fogva lépten-nyomon találkozhatunk a hatalmi intézmények elmarasztalásával, s a folyamatosan tapasztalt rendkívül alacsony presztízsük a mostani helyzet jórészt elháríthatatlan kísérőjelensége.

Az ifjúság által nagyra becsült értékek és vonzó jövővíziók szerkezete fényt vet arra is, hogy miért oly hatástalanok ebben a közegben az integratív céllal terjesztett pártideológiák, politikai eszmék. A fiatal nemzedék ugyanis semmiféle jelét nem adja

annak, hogy különböző pártideológiákat akarna diadalra segíteni. Nem csupán arról van szó, hogy körükben a pragmatikus törekvések túlsúlya érvényesül. Hiszen az ifjúság nem közömbös az értékek, a társadalmi jövőképek iránt. A kutatás is azt bizonyítja, hogy van víziója arról, milyen társadalmi berendezkedést szeretne. Igazából tehát nem a jövőkép hiánya az alapvető probléma, hanem a kívánatos társadalmi állapothoz vezető út kérdéses. A pártoktól, a politikai elitől éppen ezért elsősorban azt várná el, hogy a jövőbe vezető út kérdéseire adjanak választ. Az ifjúság mindenekelőtt arra kíváncsi, hogy a politikai aktorok miképpen kívánják megfékezni az életfeltételek monoton romlását előidéző gazdasági hanyatlást, hogyan juthatunk el olyan társadalmi szituációhoz, amelyben lehetővé válik az olyan elemmentáris állampolgári törekvések realizálása, mint az iskolázáshoz, a munkapiaci pozíciót javító szakképzettséghez való hozzájutás, miként lehetne megfékezni a mindent átszövő korrupciót és meghaladni a mostani instabil társadalmi állapotokat. A fenti kérésekre a válasz egyelőre várat magára.

A hatalmi elitnek nincs könnyű dolga az ifjúsággal. A nehézségek nem csupán az életfeltételek drasztikus romlásának következményei. Arról van szó, hogy a fiatal nemzedékkel talán minden más társadalmi csoportnál nehezebb elfogadtatni, hogy a jóléti társadalomban a kapitalista érdekek primátusának feltétlen érvényesítésével lehetséges eljutni. A fiatal nemzedék nem tekinti sorsszerűnek, hogy a rendszerváltás olyan társadalmi állapotokat jelent, amikor az átalakulás minden hozama a magánelsajátítás szférájában jelenik meg, miközben a társadalom nagy részének növekvő terheket kell viselnie. Az ifjúság társadalmi státusza egyszeri és megismételhetetlen. Akinek nem jut megfelelő iskola, lakás és munkahely, aki képtelen önálló egzisztenciát teremteni, annak a távoli jövőbe vetített ígértet vajmi kevés vigasz. Voltaképpen ez a valóságos oka és háttere az ifjúság növekvő kiábrándulásának és elkeseredésének, de annak a látszólagos közönynek is, amit a kollektív politikai cselekvők iránt tanúsít.

A fiatal nemzedék mindmáig türelmesen viseli a reá zúduló társadalmi megpróbáltatásokat. Kollektíve nem lázad, legfeljebb az ország elhagyásának gondolatával foglalkozik, miközben azt is tudja, hogy jobb helyzetbe ezáltal sem kerülhet. Így hát némán és visszafogottan várakozik. Még nem adta fel a reményt, hogy az új politikai elit mégiscsak talál valamilyen, az ifjúság számára is kecsegtető kiutat, vagy legalább a megpróbáltatások további vállalásának értelmet adó, hihető programot mutat fel. A kérdés immár az ifjúság körében is az, hogy kitarthat-e a türelem addig, amíg igazán felsejlik az alagút vége. A jövő ugyanis — akárcsak a közeli jövő is — az ifjúság számára is kifürkészhetetlen. Manapság arról értesül, hogy a társadalmat ismétetlen önmegtartóztatásra, további áldozatvállalásra szólítják fel. Csakhogy a mai fiatal nemzedék eddig mást sem tapasztalt, mint a folytonos áldozathozatal igényének monoton ismételtetését. Holott az eddigi áldozatvállalás semmi mást nem hozott, mint az áldozatkérés újabb hullámát. Eközben a hatalmi elit is egyre inkább egérfogóba került. Egyre nehezebb kisiklania a mind türelmetlenebbül felhangzó kérdés elől: merre tart az ország és főként hova érkezik, ha azon az úton

halad, amit a hatalmi-kormányzó elitek kijelölnek. Az ifjúság körében pedig egyre inkább nő a gyanú: lehetséges, hogy a hatalmi elitnek nincs is olyan válasza ezekre a kérdésekre, amelyek a rendszerváltozás eddigi kárvallottai — köztük az ifjúság — körében is valamelyes megnyugvást és bizakodást kelthetnének? E gyanú immár bizonyossággá érik.

Jegyzetek

- ¹ Az MTA Politikai Tudományok Intézete 1994 elején végzett 1100 főre kiterjedő országos reprezentatív felvétele a 18–35 éves korosztályokat nemek, települések, iskolázottság és foglalkozási csoportok szerint reprezentálja.
- ² Lásd Gazsó Ferenc: *Nemzedéki helyzetek a rendszerváltásban*. Ezredforduló Alapítvány, Budapest, 1992. Gazsó Ferenc—Stumpf István (szerk.) *Rendszerváltás és ifjúság*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest 1992.
- ³ Manapság száznál több ifjúsági szervezet működik hazánkban. Az ifjúsági szervezetek azonban nem élveznek tömegtámogatást. A rendelkezésre álló reprezentatív felvételek alapján a fiataloknak nem egészen 3 százaléka tagja valamilyen ifjúsági szervezetnek.
- ⁴ A politikusok alkalmassági rangsora a kormányzati szerepkövetelmények szempontjából 1994 tavaszán a következőképpen festett (százalékban):

1. Orbán Viktor	14,6
2. Horn Gyula	11,4
3. Palotás János	10,8
4. Fodor Gábor	9,8
5. Göncz Árpád	7,8
6. Németh Miklós	2,6
7. Pető Iván	2,3
8. Torgyán József	2,2
9. Kuncze Gábor	1,7
10. Király Zoltán	1,7
- ⁵ A kutatás igyekezett választ keresni arra a kérdésre is, hogy a közeli évek kilátásainak túlnyomóan pesszimista megítélése csupán a mostani válságszituációhoz kötött életérzés-e, avagy a fiatal nemzedék nagyobb távlatban is jórészt borúlátó a személyes életésélyek alakulását illetően. Az empirikus argumentációt ezúttal mellőzve, a végső konklúzió az, hogy a fiatalok pesszimizmusa valamelyest enyhült akkor, ha személyes perspektíváikat nagyobb távlatban szemlélik.

A SIKER SZOCIÁLIS REPRESENTÁCIÓJA — ÉRTELMI SÉGI RÉTEGEKNÉL*

Problémafelvetés

A siker és kudarc azoknak a társadalmi jelenségeknek a sorába tartozik, amelyeknek összetettsége nehezen átlátható, ugyanakkor és talán éppen emiatt erős az értelmezésük és magyarázatuk kényszere. Mivel ezen a téren a társadalom minden tagja érintett, mindenki szeretne sikeres lenni, az emberek könnyen esnek a sikert vagy a kudarcot egy-egy tényezőre (pl. a szerencsére vagy a kemény munkára) visszavezető, leegyszerűsítő magyarázatok csapdájába. Annál is inkább, mert ezek az értelmezési sémák már adóttak, szociálisan öröklöttek, benne vannak az adótt kultúrában, benne a társadalmi érvényesülésről kialakult kép(ek)ben. Felülvizsgálataikra rendszerint csak bizonyos társadalmi helyzetek kihívása, újabb élettapasztalatok készítetnek. Minél inkább modernizálódott és nyitott egy társadalom, annál szervezettebben hozzátartozik, hogy határozott, normatív erejű elképzelései legyenek a sikerről és kudarcról. Eltérő mértékben modernizálódott társadalmak különböző tartalmú és intenzitású sikerképzetekkel rendelkeznek, amelyek mint a siker kultúra- és rétegspecifikus *szociális reprezentációi* befolyásolják az egyének és csoportok magatartását (Merton, 1980: 401–419).

A szakirodalomból kitűnik, hogy a modern ipari társadalmakban és a modernizáció korában markánsabb laikus sikerképzetek és -ideológiák jelennek meg, amelyek lényeges indikátorai lehetnek egy-egy társadalom egészséges vagy anomáliás fejlődésének (Merton 1980: 345). Az, hogy e sikerképzetek feltárt ismerveiből mennyi és pontosan mi az általános érvényű és mennyi az aktuálisan az adótt társadalomra, rétegre, csoportra érvényes elem, feltehetően nyitott kérdés, és ezért ez a mindenkori empirikus kutatások tárgya lehet.

Noha a siker és a kudarc jelenségeit már a harmincas évek pszichológiájában vizsgálták, klasszikus és empirikusan is behatóan kutatott témává inkább a kudarcjelenség vált. A szociológiában, főként a német gazdaságsszociológiában viszont — itt most nem részletezendő okokból — már a húszas, harmincas években előtérbe került a siker témája (Mannheim 1930; Ichheiser 1930; 1933). Lewin és Hoppe ezzel

* Ez a kutatás az OTKA 1990-ben elnyert támogatásával született. A 4 éves időtartamú pályázat címe: „Sikerminták, sikerideológiák, sikerértékek”. Társkutatóként részt vett benne Hamar Anna és Hrubos Ildikó szociológus, Lengyel Zsuzsa szociálpszichológus, Stuber Ervinné közgazdász. Külön köszönet illeti Sipos Mihály matematikust a kutatás matematikai statisztikai adatfeldolgozásáért, valamint Angelusz Róbert szociológust konzultatív segítségéért.

az érdeklődéssel összhangban vezette be az aspirációs szint fogalmát (Hoppe 1930; Lewin 1936; Lewin et al. 1944), elsősorban az aktuális teljesítmény és élmény laboratóriumi vizsgálataiban. G. Ichheiser ez idő tájt a siker közkeletű jelentéseit kutatta, és kiemelendő jelentőségű, hogy M. Weber és K. Mannheim nyomán megalkotta a siker vizsgálatának koherens fogalmi keretét, rendkívül problémaérzékenyen választva ki és integrálva a siker fenomenológiáját, szociológiai és pszichológiai változóit.¹ Mannheim elsőként ismerte el Ichheiser invenciózus teljesítményét. Egyidejűleg mutatták ki a siker kutatás könnyen adódó tévútjait. Az általuk felállított axióma értelmében a siker elvileg is és empirikusan is megkülönböztetendő a teljesítménytől, mivel ez utóbbi a tényszerű dolgok szférájában (Sachgebiet) tárgyiasuló, a siker pedig a társas viszonyok szférájában elérhető eredmény (Mannheim 1930). A siker elsődleges jelentésének és szerveződése legfontosabb síkjának a *társadalmi sikert és elismerést, a társadalmi térbeni pozicionális előrehaladást* tekintették. Ezt egyébként a siker korai és hatvanas évekbeli empirikus vizsgálatai is megerősítették (Mannheim 1930; Ichheiser 1933; Merton 1957; Katz 1964). Ichheiser szerint: „a szakterületen meggyökerezett teljesítmény-dimenzióval ellentétben a siker-dimenziót *specifikusan társadalmi dimenzióként* kell elfogadni. Ennek... legfőbb specifikus jegye az, hogy egy »fent« és egy »lent« között feszül (a szociális élettér hierarchikus tagolódású)” (Ichheiser 1933: 101). Ettől megkülönböztetendő a teljesítmény-szféra, amelyben egy cselekvés eredménye *instrumentális* viszonyban áll a sikerszférával, ezért is rendkívül csábító a két szféra összekeverése, vagy épp egybeolvasztása, noha egymáshoz való viszonyuk az aktuális kutatás érdemi tárgya.² Ichheiser arra figyelmeztetett, hogy „minden olyan fontolgtatás hibás lesz a sikerjelenségről, amelyben nem világos vagy amely nem látja be, hogy a társadalmi önérvényesítés a sikermegélés, sikerélmény kikapcsolhatatlan és meghatározó feltétele, és ezért mind a »kitűzött cél elérése«, mind a »teljesítmény realizálása« éppen ott ölti fel a kudarc pszichológiai karakterét, ahol a társadalmi önérvényesítés komponense elmarad vagy negatívan értékelendő” (Ichheiser 1933: 105).

A problematika bonyolultságát mutatja, hogy az egyén aktuális sikerélménye gyakran jelentősen eltérhet mind a társadalmi siker domináns képzetétől, mind az illető tényleges teljesítményétől. Az egyéni cselekvést motiváló sikerképzet nemcsak a saját képesség(ek)től és erőfeszítéstől, hanem az észlelt-becsült társadalmi mozgástértől is függ, és végső soron ezek együtt alakítják ki az egyén aspirációs szintjének referenciakeretét (Ichheiser vonatkozó gondolatait lásd bővebben Váriné 1990).

Maga a *sikerfogalom is többértelmű*, minthogy az általa takart jelenség is eltérő jelentésű lehet a társadalmi értékpreferenciák mezejétől, a sikerideológiáktól, a személy értékeitől és élményeitől függően. Itt nemcsak arról van szó, hogy a társadalmi cselekvés különböző területein más és más a siker prototípusa: mások az anyagi, a művészi, a tudósi stb. siker kritériumai és szimbólumai. Maga a siker is más és más jelentést hordozhat eltérő kultúrák, rétegek, csoportok és egyének számára: egybeolvadhat az anyagi sikerrel, jelentheti a társadalmi pozicionális emelkedést, a maga-

sabb státuszt, továbbá az ezzel összefüggő vagy ettől független társadalmi elismerést, a biztos munkahelyet és még egyebeket. Az, hogy adott társadalom adott periódusában a fenti sikerjelentések közül melyik válik dominánssá, árulkodik arról, hogy a sikerképzet, illetve -cél értéktartalma milyen helyet foglal el a társadalom aktuális értékrendszerében. A Merton által leírt amerikai társadalomra és sikerkultúrára nézve is szimptomatikus volt a sikerképzet egybeolvadása az anyagi sikerrel és az ezt biztosító társadalmi státusz elérésével. Nem az anyagi szerzésvágy a specifikusan amerikai, hanem az ez irányú törekvés, a nagyra törés és a pazarló fogyasztás formálódott kulturálisan előírt céllá és elvárássá az amerikai társadalomban (Merton 1980: 402).³ Katz ugyanakkor ausztráliai kutatásában azt tapasztalta, hogy az anyagi siker a magasabb státuszra törekvés nélkül is sikercéllá válhat (Katz 1964). A porosz típusú társadalmakban, amelyekre a magyar társadalom is jelentős mértékben hasonlított, a társadalmi siker jelentése elsősorban a hierarchikus státuszbeli előrehaladással azonosult, amivel konvencionálisan társult az elismertség és a védettség. A rendszerváltást megelőző értelmiségi kutatásokból az tűnt ki, hogy az előzővel ellentétben egy-egy szakmai csoporton belül egy másik — nagyrészt informális — sikerskála is működött, amely szerint a siker kritériuma döntően a szakmai értékek elismerése volt. A nyolcvanas évek közepétől megindult és a mához közeledve egyre erőteljesebbé válik az a folyamat, amelynek során a siker jelentése az önmagában vett anyagi sikerre korlátozódik.

Mint ahogy ezek a laikus, „naiv pszichológus” teóriák a mindennapi élet nyomáskényszere alatt, a gondolkodás ökonomizálása — spontán kiegyensúlyozása — végett kollektív eredetű hiedelmekből képződnek, háttérben marad rejtett ideologikus (hamis tudati) természetük. Mindamelllett akár az adott társadalom domináns sikerkultuszát, akár az egyes rétegek, csoportok ettől eltérő sikerképzeit vizsgáljuk meg közelebbről, előtűnik a mögöttes *sikerideológia*. Ideológiaként minősítette Ichheiser azt a nézetet, amelynek értelmében hinni kell abban, hogy a magasabb társadalmi státusz elérhető a személyes erőfeszítés, rátermettség és egyéni érdem eredményeképpen, miközben homály fedi e státuszok, a magasabb pozíciók eltérő hozzáférhetőségét a különböző osztályok vagy rétegek számára. Ma már az USA-ban is kételkedően fogadnák az amerikai sikerideológia egyik elemét, amely szerint „az oktatás eredménye az intelligencia, következésképpen a munka- és a pénzbeli siker” (Malcolm 1938: 29; idézi Merton 1980: 348). Mertonhoz hasonlóan Forgas, Morris és Furnham (1982), Csepeli és szerzőtársai (1992) is ideológiaként mutatják be az anyagi sikerre, gazdagságra és szegénységre vonatkozó fatalista, a sorsot okoló, illetve a sikert és a kudarcot kizárólag a személyes képességek függvényének tekintő nézeteket (Merton 1980: 405; Forgas et al. 1982; Csepeli et al. 1992: 22).

A korai sikerkutatások hívták fel a figyelmet a siker percepciójában és a domináns sikerideológiákban rejlő attribúciós tendenciákra. Ichheiser részletesen elemezte, hogyan ítéli oda az egyén cselekvési szándékához képest belső és külső tényezőket/tulajdonságokat a sikeres személynek, hogyan észlelik a siker hozzáfér-

hetőségét, hogyan vetül rá valakire és válik negatív személyes tulajdonságává például a munkanélküliség a külső megfigyelők szemében (Ichheiser 1930; 1970). Az attribúciós elmélet atyjának tekintett F. Heider is több erre vonatkozó gondolatot és példát vett át Ichheisertől (Heider 1958: 62, 87, 96). A további kutatások fényt derítettek a domináns sikerideológiák és -értékek rétegspecifikus befogadására is. Kimutatták, hogy az a sikerminta, amely a magasabb társadalmi státusz elérésére s az ezzel járó gazdagságra irányul, elsősorban a középosztály értékpreferenciáit tükrözi (Hyman 1953; Katz 1964).

A sikerképzetek mindegyikére jellemző a *szociális reprezentációk* két fő sajátossága: az, hogy ezek nemcsak egyéni, hanem réteg-, illetve kultúraspecifikus, kollektív eredetű tudati struktúrák, s mint ilyenek részt vesznek a köztudat és a magatartás további befolyásolásában (Weber 1982; Moscovici 1981).

A siker szociális reprezentációja kutatásának aktualitását a kelet-európai országokban felerősítették a rendszerváltás után megindult demokratizálódás és privatizálódás tanulási folyamatai. Tekintettel arra, hogy a hetvenes, nyolcvanas években még minden hazai értelmiségi és értékutatásban tapasztalható volt, hogy a válszokban szégyenlős módon háttérbe szorult vagy nem is szerepelt az anyagi motiváció, kíváncsiak voltunk arra, hogy a makrokörnyezet ez irányú látványos változása, a társadalom növekvő anyagi polarizáltságának jelei hogyan befolyásolták az anyagi, valamint a teljesítménymotiváció helyét a sikerértékekben és -képzetekben.

A nyolcvanas évek második felében a leendő értelmiségiek körében a kutatók az elhomályosult jövőkép, a szakmai ambíciók realizálása és a munka tekintetében növekvő bizonytalanság és félelem, az értékválság és értékrelativizálódás, valamint — a leendő agrármérnököket kivéve — a vezetéstől és a közszerepléstől való tartózkodás markáns jeleit tapasztalhatták. Feltehetően részint reakcióként arra a jelenségre, hogy a politikai szerepvállalás híján a szakmai teljesítmény és a társadalmi siker között jelentős távolság támadt, a korrupció és a szabály-, illetve normasértő viselkedés általánossá vált. Jogos kérdésfeltevésük lehetett ezek után, hogyan — milyen hiedelmekkel, sikerképzetekkel — indulnak el az emberek az új helyzetben? Mennyire felkészültek a nyitottabb jövőre, a korábbiaknál tágabb mozgástér kihasználására?

Kiváltképpen érdekelt bennünket három olyan értelmiségi réteg elképzelésének alakulása a társadalmi és személyes sikerről, amelynek egyrészt korábbi kutatásaiból ismerhettük múltbeli sikerképzeteit, értékpreferenciáit és a jövőre vonatkozó terveit, másrészt várható volt, hogy társadalmi helyzetük, terveik és önértékelésük alakulásában lényeges változást hoz a privatizálódó gazdaság. Ilyennek ítéltük a konjunkturális változások iránt mindig érzékeny építész-mérnököket, a korábbi rendszer által meglehetősen kedvezményes helyzetbe hozott, de a rendszerváltozással igen nehéz helyzetbe kerülő agrármérnököket, valamint a korábban bizonyos szakmákban (például a külkereskedelemben) prosperáló, egészében azonban nem tisztázott szerepű és önértékelésű, de a nyolcvanas években presztízsből és feladatokban már emelkedő, s ma már kifejezetten konjunkturális helyzetbe kerülő

közgazdászokat. Metodikai meggondolás is vezetett bennünket, mégpedig az, hogy ha homogénebb mintán, a siker elérése szempontjából csupán előnyös helyzetben lévő értelmiségieket vizsgáltunk, könnyen észrevétlenül maradhatott volna számos, a siker szerveződésében látenszen részt vevő mozzanat, hiszen az előnyösebb helyzetben lévőknek nincs annyira szükségük az úgynevezett küzdési stratégia (coping strategy) tudatosítására. Ha pedig csak a hátrányos helyzetűekre korlátozzuk a vizsgáltak körét, akkor ismét torz képet kaphattunk volna a mai sikerelképzelésekről, hiszen az újabb szociálpszichológiai vizsgálatokból egyértelműen kiderül, hogy a rossz hangulat befolyásolja a társadalmi megismerést (az aktuális tárgy vagy helyzet felfogását és emlékezeti felidézését (Forgas 1994).⁴ Általános pszichológiai és társadalomtudományi megismerési tapasztalat, hogy az úgynevezett problémahelyzetek többet árulnak el arról, hogyan formálódnak a tapasztalat mélyebb szintjein a dolgok, események és fogalmak jelentései. Ezekből a meggondolásokból kiindulva választottunk olyan vegyes összetételű mintát, amelyen belül a közgazdászok felfelé ívelő, az építészek a presztízs tekintetében folyamatosan magasán lévő, egzisztenciálisan pedig az ország és az egyének anyagi lehetőségeinek a függvényében változó, az agrármérnökök viszont krízishelyzetbe került értelmiségi szakmát képviselnek.

Egy empirikus kutatás néhány eredménye

1. A kutatás kérdésfeltevésai, hipotézisei

Az alábbi tanulmányban ismertetett kutatás arra keresett választ, hogy *milyen sikerképzetek és sikerideológiák élnek ma Magyarországon a modernizáció szempontjából kitüntetett szerepet játszó egyes értelmiségi szakmai rétegekben.*

Közelebbi ismeretekhez kívánt tehát jutni

– arról, hogy *milyen attribúciós tendenciák* tükröződnek a hazai sikerképzetekben;

– *milyen részt kap ezekben a képzetekben az anyagi siker, a jólét s milyen a szakmai teljesítmény;*

– *milyen nem-, szakma- és generációspecifikus vonásai valószínűsíthetők ezeknek a sikerképzeteknek.*

E helyütt csak néhány kérdésre adott válasz feldolgozásának eredményeit ismer-tjük, nevezetesen a személyesen ismert és az általánosítható magyar sikeres ember szociális percepciójáról nyert információkat adjuk közre.⁵

Felderítő vizsgálatról lévén szó, az alábbi előzetes *hipotéziseket* fogalmaztuk meg:

– Jellemző különbséget vártunk a siker hozzáférhetőségét illetően lényegesen eltérő helyzetben lévő értelmiségi szakmai rétegek, valamint az ezek életkori különbségeit képviselő egyetemista és végzett szakember alminták között.

- Feltételeztük, hogy néhány potenciális sikertényező és tulajdonság megítélésében a férfiak és a nők véleménye eltérő lesz.
- Feltételeztük, hogy a válaszolók értékrendjében a korábbi kutatásokhoz viszonyítva előbbre kerül az anyagi siker mint érték.
- Az aktuális társadalmi térben éppúgy várható, hogy a teljesítményorientáltsággal kapcsolatos tényezők és tulajdonságok értéke emelkedik, mint ahogy az is elképzelhető, hogy lényegesen háttérbe szorulnak az anyagiakhoz képest.
- Feltételeztük, hogy a személyesen ismert sikeres ember képe idealizáltabb lesz a magyarországi sikerember generalizált képéhez viszonyítva, de hogy milyen tekintetben és milyen mértékben, erre vonatkozóan nem volt s talán nem is lehetett előfeltevésünk.

2. Módszer, minta, a kutatás menete

A sikerképzetek felderítésére elsősorban egy extenzív önkítöltős, *anonimitást biztosító kérdőíves felmérés* szolgált, amely a minta egyharmadánál interjúkkal egészült ki. Ennek eszközéül egy általunk kidolgozott, 1991–92-ben két elővizsgálatban kipróbált, majd ennek nyomán véglegesített komplex kérdőívet alkalmaztunk, amelynek a konstruálásában a kognitív szociálpszichológia eszközeit alkalmaztuk.⁶ A kérdőív túlnyomórészt *zárt* kérdéseket tartalmazott (kivéve a válaszadó saját siker-, illetve kudarcélményének felidézését).

Az itt közölt eredmények a vizsgálat egészéből az alábbiakra térnek ki:

- ki a *személyesen ismert sikerember* (neme, működési területe, milyen kapcsolatban áll vele a kérdezett);
- milyen *tényező*knek köszönheti az illető a sikerességét (14 tényező 4-fokú skálán való megítélése);
- milyen *tulajdonságokkal* jellemezhető (szemantikus differenciállal, ellentétes tulajdonságpárok között 7-fokú skálán megítélve); és
- milyen *ma általában Magyarországon a sikerember* (a továbbiakban a *magyar sikerember*) a fentiekben felsorolt azonos módszerekkel megítélve.

A potenciális sikertényezőket és a sikeres ember feltehető tulajdonságait az elővizsgálat tapasztalatai alapján válogattuk és véglegesítettük, ügyelve arra, hogy a korábbi kutatásokban is fontosnak bizonyult belső tényezők (a személy képességeihez és erőfeszítéséhez tartozóak) és külső tényezők (a rajta kívül álló feltételekre vagy a külső megjelenésére vonatkozóak) egyaránt képviselve legyenek.

A kutatás *mintáját három*, a siker elérése szempontjából jelentősen eltérő helyzetű *értelmiségi réteg* — agronómusok, közgazdászok és építészek —, ezen belül két alminta — utolsó éves egyetemisták, illetve már több éve dolgozó, életkorukat tekintve 30 és 40 év közötti szakemberek alkották.

A kérdőíves válaszok feldolgozásában standard matematikai eljárásokat alkalmaztunk.⁷

3. Az eredmények ismertetése

3.1. *Kit tartanak ma sikeresnek?*

Első kérdésblokkunk a „személyesen ismert sikeres emberre” vonatkozott. Mindkét almintában — 90 és 87 százalékban — az *igazán sikeresnek tartott személy neve férfi*, a sikeresség képzete a férfiakhoz társult. A nők is a férfiakat választották, bár ők valamivel több nőt jelöltek meg, mint a férfiak, és ebben leginkább a közgazdász nők tűntek ki. A válaszolók legnagyobb arányban a gazdasági szférában találták az ismert sikeres ember működési területét, ami a sikerképzetekben az anyagi gyarapodás szerepének a növekedésére utalhat. Ugyanakkor néhány eléggé jellegzetes különbség figyelhető meg az egyetemisták és a végzett szakemberek jelöléseiben: az egyetemisták csak 50 százalék alatt nevezték meg a gazdasági szférát, és relatíve magas arányban a tudományos szférát, valamint közel minden harmadik az egyéb területekről (sport, popzene stb.) választotta az ismert sikeres személyt. Ezzel szemben a végzett szakemberek 65 százaléka nevezte meg ilyenként a gazdasági szférát, ehhez képest minden egyéb jelölésük elhanyagolható (10% alatti) nagyságrendű volt. Kivétel az egyéb terület, főként a sport, ahol közel minden ötödik válaszadó talált sikeres képviselőt. Ez a két eltérő választási struktúra arra utal, hogy az egyetemisták — életkoruknál és sajátos „iskolai” élethelyzetüknél fogva más köröket ismernek, mint a már aktív értelmiségiek.

Hasonlóan sok az eltérő vonás annak megnevezésében is, hogy az egyes alminták milyen kapcsolatot neveznek meg a személyesen ismert sikeres ember esetében. Az egyetemistáknál a rokoni kapcsolatok dominálnak (33%), ugyanez a szakembereknél mindössze 17 százalék. Mindkét almintában viszonylag alacsony a közvetlen rokoni kapcsolat az ismert sikeres személlyel: 10, illetve alig 5 százalék, a többi távolabbi rokoni kapcsolatot jelent. Szignifikáns különbség fedezhető fel még a barátok megnevezésében, míg az egyetemistáknak csak az ötöde, a diplomásoknak viszont a harmada büszkélkedhet azzal, hogy a sikeres embert barátjának tudhatja. A „maradék” említések, amelyek egyébként 50 százalék körüliek, tehát nem elhanyagolható a nagyságrendjük, csak a közeli és főleg a távoli ismeretségi körükben találtak példát a sikeres emberre.

Eredményeink alátámasztani látszanak korábbi szerzők (Merton 1980; Katz 1964) arra utaló megállapításait, hogy a személyesen ismert sikeres személy kiválasztása egyúttal rendszerint a referenciaszemély, illetve -csoport indikátorának is tekinthető (lásd az egyetemista és szakemberminta eltérő választási stratégiáit). Figyelemre méltó azonban, hogy a fenti szerzők vizsgálataikat konszolidáltabb, és a siker szempontjából áttekinthetőbb feltételeket nyújtó társadalmakban folytatták, ahol régóta bejáratott és kipróbált sikerideológiák szolgáltak mintául a választáshoz: a nagy múltú piaccgazdasági viszonyok és a nyitottabb társadalmi lehetőségek pedig személyközelibbé és realiztikusabbá tették a sikeresség modelljét.

3.2. A sikertényezők szociális percepciója

A sikerért potenciálisan felelőssé tehető, a sikert különböző mértékben generáló 14 belső és külső tényező fontosság szerinti osztályozásából alakult ki a kauzális attribúciók rangsora a két almintában (1. és 2. melléklet).

E szerint az *ismert sikerszemély* esetében a megkérdezettek annak *belső személyes tényezőit* — a befektetett „kemény munkát”, a „dönteni tudást”, a „határozott fellépést” és a „kitartást” — tekintették a legfontosabb sikergeneráló tényezőnek (ezekhez járult még a „jóinformáltság”), és csak utolsósorban számoltak a fizikai és nem-fizikai értelemben vett, úgynevezett külső tényezőkkel (pl. a rokonszenves külsővel, a véletlennel, illetve szerencsével, a kedvező anyagi körülményekkel). Már itt fel kell hívnunk a figyelmet a „jóinformáltság” ellentmondó és kontextuális jelentésére, amire később még visszatérünk.

Másik kérdésblokkunk a *magyar sikeres emberre* vonatkozott. Arra a generalizált képre, amelyet az emberek a mai magyar valóságban a sikerességhez szükséges tényezőkről és személyes adottságokról önmagukban őriznek. Az 1. és 2. melléklet tanúsága szerint a megkérdezettek ez esetben a siker létrejöttében már nem a belső, hanem a *külső tényezőket értékelték az első helyeken*. A jóinformáltság, a jó nexusok szerepeltek előkelő ranghelyeken és szorosan társultak ezekhez a vezetéshez szükséges belső tényezők (döntéskészség, határozottság, jó beszéd-készség). Az „ismert sikerember” esetében még utolsó helyen lévő „kedvező anyagi helyzet” a hazai sikerember általánosított képében már a 6., a „szerencse” pedig a 7. ranghelyre került. Ugyanakkor az egyetemisták még a szakembereknél is jóval kisebb fontosságot tulajdonítottak a belső tényezőknek, a kitartásnak, a komoly, kemény munkának és a kiváló teljesítménynek.

A hivatkozott melléletekből az is látható, hogy végső soron a két almintha, tudniillik az egyetemisták és a végzett szakemberek között a sikerért felelős tényezők rangsorát tekintve az ismert és az általánosított sikeres embert illetően nincs érdemi különbség, hasonló az attribúciós tendencia is: az ismert sikeres ember előnyösebb képe figyelhető meg.

Az 1. táblázat összefoglalóan mutatja, hogy az egyes sikertényezőkkel való rendelkezés tekintetében mennyire másként ítélték meg a személyesen ismert és a magyar sikerembert.

1. táblázat

Az ismert és a magyar sikerember összehasonlítása a sikertényezőkben
(egymintás t-próba szignifikáns eredményei)

Egyetemista alminta (N: 198)

<p>A) az ISMERT SIKEREMBER</p> <ul style="list-style-type: none">– keményebben dolgozó,– kiválóbb teljesítményű,– nagyobb erkölcsi tartású,– kitartóbb,– jobb intellektuális képességű, mint a magyar sikerember	<p>B) a MAGYAR SIKEREMBER</p> <ul style="list-style-type: none">– szerencsésebb,– jobban informált,– jobb nexusokkal rendelkező, mint az ismert sikerember
--	--

Végzett szakember alminta (N:107)

<p>A) az ISMERT SIKEREMBER</p> <ul style="list-style-type: none">– keményebben dolgozó,– nagyobb erkölcsi tartású,– kitartóbb,– jobb intellektuális képességű, mint a magyar sikerember	<p>B) a MAGYAR SIKEREMBER</p> <ul style="list-style-type: none">– szerencsésebb,– jobban informált,– jobb nexusokkal rendelkező, mint az ismert sikerember
--	--

A t-próbák egyik almintában sem mutattak szignifikáns különbséget az ismert és a hazai sikerember megítélésében a rokonszenves megjelenés, a dönteni tudás és az emberismeret terén. A végzett szakembereknél ezenkívül nem különbözött szignifikánsan az ismert és a hazai sikerember képe a kiváló teljesítmény, a határozott fellépés és a jó beszédkészség tekintetében. Különbség a két alminta sikerképeiben — amint az a tényezők fontossági rangsorát bemutató 1. és 2. mellékletből kitudnik —, hogy míg a végzett szakemberek hasonló módon ítélik oda a kiváló teljesítményt mindkét sikeres személynek, addig az egyetemisták tartózkodóbbak a magyar sikerember teljesítményének elismerésében.

Néhány tényező, így mindenekelőtt a „jóinformáltság” megítélése és jelentése meglehetősen kontextus-függőnek látszik: ha a belső tényezőkhöz társul, akkor inkább pozitív, ha a külsőkhöz, akkor inkább negatív értelmet nyerhet. Például vezetői képességekkel párosulva önmaga is vezetői erénnyé válik.

Szakágak szerint jellemző különbség, hogy a jóinformáltságot az agrárosok jóval fontosabbnak tekintették, mint a többi szakág képviselői, ami feltehetően az agrárszféra válságával, és vele összefüggésben az agrármérnököknek a kilencvenes évekbeli társadalmi bizonytalanságával, tájékozódási vákuum-helyzetével magyarázható. A kitartásnak és a teljesítménynek az építészek tulajdonítanak kiemelt jelentőséget a többiek „lángos–közepes” minősítésével szemben. Az interjúk alapján az építészeknek ezen vélekedése mögött az a tapasztalaton alapuló meggyőződésük

valószínűsíthető, hogy kiváló építésszé csak makacssággal, pályázatokon való sikeres vagy sikertelen, de szívós és rendszeres részvétellel válhat az ember.

Az egyes potenciális sikertényezők vélt fontosságának vizsgálata után magát a tényező-készletet vizsgáltuk. Kíváncsiak voltunk rá, hogy milyen faktorokba tömörülnek, milyen dimenziókat képviselnek ezek a tényezők. Ez látható a 2. táblázaton, amely az egyes tényezők faktorsúlyának rendezett, rotált mátrixa alapján készült.

2. táblázat

Sikertényezők faktorelemzésének eredményei

A) SZEMÉLYESEN ISMERT SIKEREMBER

Egyetemista alminta (N:198)	Szakember alminta (N:107)
<p>FAKTOR 1.</p> <p style="text-align: center;"><i>Külső tényezők-F</i></p> <p>– jó nexusok .738</p> <p>– jó anyagiak .657</p> <p>– szerencse .600</p> <p>VP 2.386 17%</p>	<p>FAKTOR 1.</p> <p style="text-align: center;"><i>Munka-F</i></p> <p>– kiváló teljesítmény .852</p> <p>– kitartás, szorgalom .806</p> <p>– komoly munka .802</p> <p>VP 2.738 20%</p>
<p>FAKTOR 2.</p> <p style="text-align: center;"><i>Munka-F</i></p> <p>– kemény munka .818</p> <p>– kitartás, szorgalom .803</p> <p>– kiváló teljesítmény .626</p> <p>VP 2.229 16%</p>	<p>FAKTOR 2.</p> <p style="text-align: center;"><i>Kommunikáció-F</i></p> <p>– jó beszédképesség .788</p> <p>– határozott fellépés .739</p> <p>– emberismeret .650</p> <p>– kiváló intellektus .594</p> <p>VP 2.634 19%</p>
<p>FAKTOR 3.</p> <p style="text-align: center;"><i>Kommunikáció-F</i></p> <p>– határozott fellépés .780</p> <p>– jó beszédképesség .758</p> <p>– dönteni tudás .647</p> <p>VP 2.068 15%</p> <p>TOTAL VP 48%</p>	<p>FAKTOR 3.</p> <p style="text-align: center;"><i>Külső tényezők F.</i></p> <p>– jólinformáltság .786</p> <p>– jó nexusok .733</p> <p>– jó anyagok .728</p> <p>VP 2.227 16%</p> <p>TOTAL VP 55%</p>

2. táblázat (folyt.)

B) A MAGYAR SIKEREMBER

Egyetemista alminta (N:198)	Szakember alminta (N:107)
<p>FAKTOR 1.</p> <p style="text-align: center;"><i>Munka-F</i></p> <p>komoly munka .802</p> <p>kitartás .757</p> <p>kiváló intellektus .675</p> <p>erkölcsi tartás .668</p> <p>kiváló teljesítmény .634</p> <p>VP 2.792 20%</p>	<p>FAKTOR 1.</p> <p style="text-align: center;"><i>Munka-F</i></p> <p>komoly munka .849</p> <p>kiváló teljesítmény .823</p> <p>kitartás, szorgalom .796</p> <p>erkölcsi tartás .702</p> <p>kiváló intellektus .663</p> <p>VP 3.581 26%</p>
<p>FAKTOR 2.</p> <p style="text-align: center;"><i>Kommunikáció-F</i></p> <p>jólinformáltság .781</p> <p>dönteni tudás .742</p> <p>emberismeret .639</p> <p>határozott fellépés .592</p> <p>jó beszédképesség .562</p> <p>VP 2.696 19%</p>	<p>FAKTOR 2.</p> <p style="text-align: center;"><i>Kommunikáció-F</i></p> <p>jó beszédképesség .800</p> <p>határozott fellépés .730</p> <p>emberismeret .663</p> <p>rokonszenves megjelenés .518</p> <p>VP 2.203 16%</p>
<p>FAKTOR 3.</p> <p style="text-align: center;"><i>Külső tényezők-F</i></p> <p>szerencse .722</p> <p>jó anyagiak .751</p> <p>jó nexusok .522</p> <p>VP 1.801 13%</p> <p>TOTAL VP 52%</p>	<p>FAKTOR 3.</p> <p style="text-align: center;"><i>Külső tényezők-F</i></p> <p>jó anyagiak .797</p> <p>jólinformáltság .714</p> <p>jó nexusok .695</p> <p>VP 2.042 15%</p> <p>TOTAL VP 57%</p>

A személyesen ismert sikeres ember esetében a *sikertényezőkből faktoranalízissel* mindkét almintánál három — a vélemények alakulásáért felelős — faktor különült el: a „külső tényezők”, a „munka” és a „kommunikációs” faktor. A magyar sikeres ember képének szerveződésében ugyancsak mindkét almintában három közös faktor: a „munka”, a „kommunikációs” és a „külső tényezők” faktora játszott fő szerepet. Mindegyik faktor magyarázó ereje felette volt a 10 százaléknak, összességükben pedig 48, 55, illetve 52, 57 százalékban magyarázták a két kép alakulását a sikertényezők tekintetében. A faktorok jól elkülönültek és könnyen nevesíthetők voltak.⁸

Ezek után összefüggést kerestünk ezen faktorok és egyéb, a vélemények alakulását vélhetően befolyásoló paraméterek tekintetében. Valószínűsíthető volt ugyanis, hogy a *nemen* és a különböző *szakághoz tartozáson kívül bizonyos személyiségváltozók*, például a válaszadó *belülről vagy kívülről irányítottságának* (belső, illetve

külső kontrolljának) a foka is befolyásolhatja egy-egy faktor képviselőjét és súlyát az „ismert sikeres személy” és a hazai „általánosított sikeres ember” sikerének kauzális magyarázatában.

A szociálpszichológia meglehetősen régen bevezette már empirikus vizsgálataiba a „belülről” és „kívülről irányítottág” (másképpen: „belső” és „külső kontroll”) fogalmait, arra a köznapi tapasztalati szinten is feltűnő pszichológiai jelenségre utalva, hogy az emberek erősen különböznek a tekintetben, hogy milyen mértékben hagyatkoznak elvárásaikban, terveikben, céljaikban, aktuális döntéseik, viselkedésük és véleményük szabályozásában külső mintákra és végszavakra, vagy ellenkezőleg, belső, korábban azonosulás révén beléjük épült mintákra, értékekre és motívumokra. Ezeket a fogalmakat különböző szerzők részben eltérő módon operacionalizálták az empirikus vizsgálatok számára (Rotter et al. 1972), de érvényesítve a fenti megkülönböztetést. Természetesen az emberek nagy többsége ilyen is és olyan is, tehát amikor azt kívánjuk vizsgálni, hogyan befolyásolja a belső vagy külső kontroll az emberek várakozásait vagy véleményét, akkor az adott vizsgálatban csupán kisebb alcsoportokkal dolgozhatunk, a valamilyen tekintetben kiugróan alacsony vagy magas értékeket nyert alcsoportokat hasonlíthatjuk össze meghatározott szempontból. Korábbi érték- és jövőorientációs kutatásunkban azt tapasztalhattuk, hogy a nagyobb fokú belső kontroll jellemző módon együtt járt a határozottabb és a szakmai érvényesülésre is irányuló tervező típusú jövőorientációval mind a három, a jelen kutatásban is vizsgált értelmiségi rétegnél (Váriné 1992).

A fenti személyiségközeleli változók a megkérdezetteknek a saját siker, illetve kudarcélményükre vonatkozó, a kérdőívbeli formalizált skálákon jelölt önjellemző adatoknak a feldolgozásából származtak. Ennek során e változók mentén alacsony–közepes–magas átlagú alcsoportokat képeztünk, s a továbbiakban a fenti csoportképzők független változóként szerepeltek az összehasonlításhoz szükséges számításokban. Arra voltunk kíváncsiak, hogy a kitüntetett csoportokban (a *nem*, a *szakág*, *belső*, illetve *külső kontroll* szerint) vannak-e értékelhető különbségek az adott faktorsúlyok átlagait tekintve. Mindegyik említett változóra egyszempontú variancia-analízist végeztünk. Ezek eredményeit mutatja az 3. táblázat.

3. táblázat

Eltérések a sikerért felelős tényező-faktorokban néhány paraméter mentén

A) AZ ISMERT SIKEREMBER ESETÉBEN

Csoportképző változók	Egyetemista alminta (N:198)			Szakember alminta (N:107)		
	F1	F2	F3	F1	F2	F3
nem	0.001	0.05	0.10	n.s.	n.s.	n.s.
szakág	0.05	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	0.01
belső kontroll	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	0.05
külső kontroll	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	0.05

F1 Külső tényezők
 F2 Munka
 F3 Kommunikáció

F1 Munka
 F2 Kommunikáció
 F3 Külső tényezők

B) A MAGYAR SIKEREMBER ESETÉBEN

Csoportképző változók	Egyetemista alminta (N:198)			Szakember alminta (N:107)		
	F1	F2	F3	F1	F2	F3
nem	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
szakág	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
belső kontroll	0.05	n.s.	n.s.	n.s.	0.01	0.01
külső kontroll	0.05	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	0.01

F1 Munka
 F2 Kommunikáció
 F3 Külső tényezők

F1 Munka
 F2 Kommunikáció
 F3 Külső tényezők

Az egyetemistáknál az *ISMERT SIKEREMBER* esetében a *NEM* és a *SZAKÁG* bizonyult befolyásoló tényezőnek: a férfiak és a leendő agrármérnökök a sikeresség okainak a megítélésében nagyobb súlyt adtak a „külső tényezők”-nek, és kisebbet a „munka-faktor”-nak, ezzel szemben a hallgatók és a leendő építészek éppen fordítva jártak el. Ugyanakkor ezek a prediktorok nem okoztak különbséget a hazai sikerember sikerességét magyarázó tényezők megítélésében, itt viszont a külső-belső kontroll jelentett vízválasztót: az alacsony belső kontrollal, illetve a magas külső kontrollal jellemezhetőek szignifikánsan alacsonyabb faktorértéket képviseltek a „munka-faktor”-ban.

A végzett szakemberek véleménye az objektív változók szerint homogénebb volt mindkét sikerember sikerességének feltételezett okait illetően: sem nemek szerinti, sem szakágspecifikus különbség nem mutatkozott. Jellemző módon befolyásolta ugyanakkor az ítéletek alakulását a megkérdezettek belülről vagy kívülről irányított-

sága. Ez eléggé konzekvensen abban nyilvánult meg, hogy az alacsony belső kontrollal jellemezhető csoport magasra értékelte a „külső tényezők” és leértékelte a „munka-faktor” szerepét a sikeresség lehetséges okaiként, viszont a magasabb belső kontroll jellemző módon magasabb értékkel társult a „munka-faktor”-ban és kisebb súllyal a „külső tényezők” faktorában.

3.3. A sikeres ember tulajdonságainak szociális percepciója

További kérdésünk volt, hogyan értékelik a megkérdezettek a két — különböző kontextusban megítélhető — sikerembert? Milyen tulajdonságokat vélnek rájuk jellemzőnek?

A megkérdezettek 25 ellentétes tulajdonságpár 7-fokú skálán való minősítésével végezték el a jellemzést.⁹

Az ismert és a hazai sikerembert jellemző tulajdonság-rangsorokban (lásd a 3. és a 4. mellékletet) a vezető tulajdonságok az *aktivitás* és az *erő* dimenzióit képviselték, s a rangsorok láttán először a két kép nagyjából egyezőnek tűnt. Közelebbi vizsgálatnál azonban kiderült, hogy ismét eltérően, ám az előzőekben ismertetett tendenciával egybevágóan (az ismert sikerembert „szépítően”) észlelik és jellemzik a vizsgált személyek a személyesen ismert és a hazai sikerembert a nekik tulajdonított tulajdonságokban.

A tulajdonságok rangsora szerint az *ISMERT SIKEREMBER*-t az *aktív, önálló, magabiztos, ambiciózus, határozott, energikus* tulajdonságok jellemezték, és lényegesen kevésbé volt jellemző rá a *kockázatvállalás, a nagyvonalúság, a jól alkalmazkodás, az önzetlenség* stb. A *MAGYAR SIKEREMBER*-t is elsősorban az *aktivitás* és az *erő* dimenziójába tartozó tulajdonságokkal jellemezték (ezek vezettek a ranglistán), de figyelemreméltó különbségeket tárt fel a két sikerembernél nyert tulajdonság-átlagok ugyancsak egymintas t-próbával történő összehasonlítása. Ennek eredményei láthatók a 4. táblázaton (az eredmények legalább 0.05 szinten szignifikánsak).

4. táblázat

Az ismert és a magyar sikerember összehasonlítása a tulajdonságokban

Egyetemista alminta (N:198)

A) Az ismert sikerember	B) A magyar sikerember
– rokonszenvesebb,	– aktívabb,
– segítőkészebb,	– erősebb,
– jobb,	– energikusabb,
– önzetlenebb,	– kockázatvállalóbb,
– megbízhatóbb,	– magabiztosabb,
– okosabb,	– határozottabb,
mint a magyar sikerember	– alkalmazkodóbb,
	– rugalmasabb,
	mint az ismert sikerember

4. táblázat (folyt.)

Szakember alminta (N:107)

A) Az ismert sikerember	B) A magyar sikerember
<ul style="list-style-type: none"> - segítőkészebb, - önzetlenebb, - okosabb, - vidámabb, - nagyvonalúbb, - önállóbb, <p>mint a magyar sikerember</p>	<ul style="list-style-type: none"> - aktívabb, - gyorsabb, - kockázatvállalóbb, - alkalmazkodóbb, - rugalmasabb, <p>mint az ismert sikerember</p>

Nem volt szignifikánsan különböző a két sikerember megítélése a vidám–szomorú, pozitív–negatív, igényes–igénytelen, elismert–nem elismert, takarékos–tékozló, derűlátó–borúlátó tulajdonságpárokban (a 25-ből 6 tulajdonságpárban).

A 4. táblázatra tekintve szembetűnő, hogy míg a *MAGYAR SIKEREMBER*-t az aktivitás, az erő dimenziói és a vezetéshez szükséges tulajdonságok jellemezték, addig az *ISMERT SIKEREMBER*-nél az értékelés dimenzióját képviselő tulajdonságokat értékelték magasra, közülük is főként a társas viszonyok szempontjából lényegesebbeket. Az összképet tekintve ezúttal is az *ISMERT SIKEREMBER* a rokonszenvesebb. Külön figyelmet érdemel, hogy noha az „elismert”-ség az 1991-es, 1992-es elővizsgálatok idején még vezető (a legnagyobb arányban említett) sikerkritérium volt, így előkelő helyre várhattuk a sikerességet jellemző tulajdonságok sorában is, de sem a tulajdonságok rangsorában, sem a kétféle sikerkép összehasonlításában nem játszott lényeges szerepet. Ez feltehetően azzal magyarázható, hogy míg a korábbi rendszerben az elismertség stabil közmegegyezéssel kritériumok alapján működött, addig a felbomló régi és most formálódó új rendszer e tekintetben még nem nyújt kiforrott megítélési támpontokat.

A két sikerember feltételezett tulajdonságaira vonatkozó adatokat ismét faktoranalízissel dolgoztuk fel. Ennek eredményét mutatja az 5. táblázat.

5. táblázat

A sikeres ember tulajdonságainak faktorai

A) A SZEMÉLYESEN ISMERT SIKEREMBER

Egyetemista alminta (N:198)		Szakember alminta (N:107)	
FAKTOR 1.		FAKTOR 1.	
<i>Pozitív értékelő-F</i>		<i>Pozitív értékelő-F</i>	
jó	.858	önzetlen	.885
önzetlen	.813	jó	.852
segítőkész	.803	segítőkész	.841
rokonszenves	.793	rokonszenves	.798
pozitív	.784	megbízható	.736
megbízható	.702	igényes	.634
		okos	.581
VP 4.652	19%	VP 5.455	22%
FAKTOR 2.		FAKTOR 2.	
<i>Határozottság-F</i>		<i>Határozottság-F</i>	
magabiztos	.857	határozott	.824
határozott	.804	erős	.790
		energikus	.751
		aktív	.721
		magabiztos	.695
		gyors	.664
		ambiciózus	.614
VP 2.259	9%	VP 4.315	17%
FAKTOR 3.		FAKTOR 3.	
<i>Optimizmus-F</i>		<i>Optimizmus-F</i>	
derűlátó	.803	derűlátó	.697
vidám	.780	vidám	.610
		alkalmazkodó	.563
		rugalmas	.517
VP 2.195	9%	VP 2.085	8%
TOTAL VP	37%	TOTAL VP	47%

5. táblázat (folyt.)

B) A MAGYAR SIKEREMBER TULAJDONSÁGAINAK FAKTORAI

Egyetemista alminta (N:198)		Szakember alminta (N:107)	
FAKTOR 1. <i>Pozitív értékelő-F</i>		FAKTOR 1. <i>Pozitív értékelő-F</i>	
segítőkész	.844	segítőkész	.826
jó	.838	jó	.799
erkölcsös	.826	pozitív	.781
önzetlen	.791	rokonszenves	.767
megbízható	.742	önzetlen	.722
rokonszenves	.719	megbízható	.687
igényes	.659	derűlátó	.599
okos	.574	okos	.560
		igényes	.514
VP 5.738	23%	VP 5.519	22%
FAKTOR 2. <i>Határozottság-F</i>		FAKTOR 2. <i>Határozottság-F</i>	
magabiztos	.836	magabiztos	.746
ambiciózus	.744	energikus	.654
határozott	.726	kockázatvállaló	.648
kockázatvállaló	.626	határozott	.633
VP 3.835	15%	VP 3.263	13%
FAKTOR 3. <i>Aktivitás, erő-F</i>		FAKTOR 3. <i>Aktivitás, erő-F</i>	
gyors	.798	erős	.711
erős	.724	aktív	.709
energikus	.675	gyors	.590
aktív	.641		
VP 2.801	11%	VP 2.273	9%
TOTAL VP	49%	TOTAL VP	44%

A tulajdonság-párokkal való jellemzés adatainak faktorelemzése során mind az ismert, mind az általánosított sikerember esetében 2-2 azonos természetű és elnevezésű és egy eltérő faktor különült el. A két sikerember-kép esetében mind az egyetemistáknál, mind a szakembereknél a „pozitív értékelő”-faktor (amelyet tartalmánál fogva „humán”-faktornak is nevezhetnénk) rendelkezett a legnagyobb magyarázó erővel, ezt követte a „határozottság” faktor. Figyelemre méltó, hogy a „határozottság”-hoz tartozó tulajdonságok a magyar sikerember esetében magukhoz vonzották a „kockázatvállaló” tulajdonságot is. Végül míg az ismert sikerember esetében az „optimizmus”, addig a magyar sikerembereknél az „aktivitás-erő”-faktor bizonyult to-

vábbi fő strukturáló dimenzióknak. Összességükben ezek a faktorok az „ismert” esetében 37, illetve 47 százalékban, a hazai sikerember általánosított képe esetében 49, illetve 44 százalékban magyarázták a vélemények alakulását. Ezek után ismét azt kerestük, hogy néhány, számunkra fontos változó mentén található csoportok szignifikánsan eltérnek-e a fenti két kép tulajdonság-faktoraiban? Ebből a célból minden egyes változóra ismét egyszempontú variancia-analízist végeztünk, amelyek eredményeit foglalja össze az 6. táblázat.

6. táblázat

Eltérések a sikerért felelős tulajdonság-faktorokban néhány paraméter mentén

A) AZ ISMERT SIKEREMBER ESETÉBEN

Csoportképző változók	Egyetemista alminta (N:198)			Szakember alminta (N:107)		
	F1	F2	F3	F1	F2	F3
nem	n.s.	n.s.	n.s.	0.02	n.s.	n.s.
szakág	n.s.	0.10	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
belső kontroll	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
külső kontroll	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.

Mindkét alminta esetében:

F1 „Pozitív értékelő”-faktor
 F2 „Határozottság”-faktor
 F3 „Optimizmus”-faktor

B) A MAGYARORSZÁGI SIKEREMBER ESETÉBEN

Csoportképző változók	Egyetemista alminta (N:198)			Szakember alminta (N:107)		
	F1	F2	F3	F1	F2	F3
nem	n.s.	0.01	n.s.	n.s.	0.02	n.s.
szakág	0.01	n.s.	n.s.	n.s.	0.05	n.s.
belső kontroll	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	0.10	n.s.
külső kontroll	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	0.10	n.s.

Mindkét alminta esetében:

F1 „Pozitív értékelő”-faktor
 F2 „Határozottság”-faktor
 F3 „Aktivitás-erő”-faktor

A fenti táblázatok tanúsága szerint az *ismert sikerember* esetében igen nagy a konzenszus, alig akad szignifikáns különbség a vizsgált csoportok között. Az *egyetemista* almintánál csupán a „határozottság”-faktorban találunk szakág szerinti elté-

rést, nevezetesen az agrárosok magasabbra értékelik a határozottságot, szemben a másik két szakma képviselőivel, bizonyára nem függetlenül attól, hogy ők a vezetést és a vezetői erényeket magától értetődően sajátították el a szakmára való felkészülés során. A *szakember* almintánál a „pozitív értékelő” faktorban találunk nemek szerinti különbséget: a nők kevésbé jutalmazóak a férfiaknál, feltehetően a szakmán belüli hátrányosabb helyzetük, valamint amiatt is, hogy elismerik ugyan a férfi-dominanciát a sikeres ember esetében, de csupán kénytelen-kelletlen.

A *magyar sikerembernek* az *egyetemisták* között a nők nagyobb határozottságot tulajdonítanak a férfiaknál, talán mert tőlük távolabb áll ez a tulajdonság. Szakágak szerint abban mutatkozik különbség, hogy a „pozitív értékelő” faktorban az agrár-egyetemisták az építészhallgatóknál jóval, a közgazdászoknál valamivel pozitívabb összképet festenek a hazai sikeremberről. Feltehetőleg még élnek bennük emlékek a sikeresen tevékenykedő agrármérnökökről, és ezt a pozitív képet és értékelési sémát a képzés különböző okokból továbbra is sugalmazza. A *szakember* almintánál a „határozottság”-faktorban minden általunk felvett, a táblában szereplő változó szignifikáns különbséget hozott felszínre. Nevezetesen a nemek szerint azt találjuk, hogy a nők határozottabbnak vélik a magyar sikerembert, mint a férfiak, hasonlóan az egyetemistákhoz. Szakágak szerint ismét az agrárosok tűnnek ki külön véleményükkel: határozottabbnak tartják a hazai sikeres embert, mint a többi szakágbeliek.

Végül jellemző különbséget hoz felszínre a belső–külső kontroll tekintetében történő összehasonlítás is: az alacsonyabb belső kontrollal rendelkezők az általánosított hazai sikerembert határozottabbnak látják, mint a magasabb belső kontrollal jellemezhető, minden bizonnyal a siker külsődleges jegyeire hagyatkozván a megítélésben.

A fenti adatokból arra az érdekes következtetésre juthatunk, hogy éppen azok látják a sikeres ember domináns tulajdonságának a határozottságot, akik maguk vagy még nem érlelheték ki magukban ezt a tulajdonságot, vagy eleve deficitesnek érzik magukat ebben a tekintetben.

Az eredmények megvitatása

Egy társadalom átalakulásának időszakában komoly jelentősége van annak, hogy milyen sikerkép él a modernizációban elvileg fontos szerepet játszó értelmiségi rétegek leendő és aktív tagjainak a fejében, akik hol cselekvő részesei, aktorai, hol szemléltői az eseményeknek. A sikeresség, a sikeres ember szociális reprezentációjának ugyanis nemcsak múltba nyúló gyökerei, hanem — a valóságkonstruálás perspektívájában — jövőbe vetülő következményei is vannak.

Előzetes hipotéziseink közül néhány nem igazolódott az eredményekben: nem találtunk átütő *szakmaspecifikus* különbséget a kétféle sikerkép egészét illetően, csupán egy-egy szakmareleváns sikertényező vagy tulajdonságfaktor eltérő képviselésében.

A *nemek közötti* különbség sem meghatározó: nemektől függetlenül a személyesen ismert sikeres ember szinte kizárólag férfi. Egy-egy sikerkép szóródásában a faktorpontokkal végzett egyszempontú variancia-analízis felszínre hozott néhány szignifikáns különbséget: a nők hajlamosabbak a személyesen ismert sikerember idealizálására, kivált a „munka” és a „határozottság” dimenzióiban. Ezek a szórónyos eltérések azonban nem álltak össze jól értelmezhető nemek szerinti mentális tendenciává.

Az *anyagi sikerre* való törekvés nyiltabb elfogadása lényegében csak abban jelentkezett, hogy a személyesen ismert sikeres embert legnagyobb arányban a gazdasági szférából választották a kérdezettek.

A *kiváló teljesítmény*, amely a nyolcvanas években végzett kutatásokban még vezető helyet foglalt el az értékek rangsorában (kivált a leendő agrár- és építész-mérnököknél), a kilencvenes években az egyetemistáknak a hazai sikeremberre vetített képében leértékelődött, míg a szakembereknél fontosságát még őrizve társult a kommunikációs és vezetői erényekhez.

Az eredmények a két alminta által képviselt *generációs különbségeket* is mutatnak: mind a személyesen ismert sikeres ember működési területének kiválasztásában, mind a kétféle sikerkép konstruálásában, mind a tulajdonságok odaítélésében az egyetemisták másként viselkedtek, mint a szakemberek: ez utóbbiak más kontextusban, a piaczgazdaság szükségleteinek és feltételeinek megfelelőbben értelmezik és kezelik a kommunikációs készséget és a jólinformáltságot, mint az egyetemisták. Az sem lényegtelen, hogy a szakemberek komplexebben látják és tárgyilagosabban értékelik a kiváló teljesítmény szerepét nemcsak az ismert, hanem a hazai sikerember sikerének a szerveződésében is. Mindent egybevetve mégis azt mondhatjuk, hogy a két alminta viselkedésében markánsabb az azonosság mint a másság. Az értelmiség sikerképében — függetlenül attól, hogy a pályán lévő vagy a pályára készülő korosztályról van szó — meghatározóak a konszenzuális elemek.

Hipotéziseink közül egyértelműen igazolódott, hogy a személyesen ismert sikeres ember jóval *idealizáltabb* képet mutat, mint a hazai általánosított sikeres emberé. Ez önmagában nem meglepő, hiszen a szociális és azon belül a személypercepcióban jellemző módon eltérően ítéljük meg a hozzánk közelálló, a saját csoportunkba, környezetünkbe tartozó, és másként a tőlünk nagyobb pszichológiai távolságra eső egyéneket és csoportokat: a társadalmi szituáció kihívásaitól függően vagy sematikusan, vagy épp differenciáltabban.¹⁰

Eredményeinkben tehát nem a kétféle sikerkép másságának van felhívó jellege, hanem annak, hogy mindkét populációban az általánosított magyar sikeremberhez való viszonyulás negatív érzelmi töltetű. Emlékeztetőül: az ismert sikeres személy saját magának — kiváló tulajdonságainak, személyes erőfeszítésének, képességeinek, erkölcsi tartásának — köszönheti a sikerét, ezzel szemben a hazai általánosított sikerember „success story”-ja a külső tényezőkkel — jólinformáltság, jó nexusok, szerencse stb. — magyarázható. Ezek az eredmények azt mutatják, hogy jobbnak tartjuk azt a sikeres személyt, akit közvetlenül tapasztalatból ismerünk, mint azokat a

társaikat, akik számunkra idegenek, ám feltehetőleg hasonló módon küzdenek a sikerért.

A jelenség magyarázatához számos pszichológiai értelmezés felvonultatható. Több okból is a „pszichológiai távolság” tűnik e helyütt érvényes magyarázó elvnek. Elsőként: az ismert sikerembert, még ha távoli rokoni vagy ismeretségi köréből választja is ki a kérdezett, feltehetően azért választotta, mert valamiféle követési mintát sugalmaz számára, könnyebb vele azonosulnia. A potenciális referenciaszeméllyel való azonosulás önmagában is létrehozza a pozitív érzelmi viszonyulást. A második, közvetlenül az elsőhöz csatlakoztatható hatás: akit elvileg módunkban áll ellenőrizni, befolyásolni, abban jobban megbízunk, akkor is, ha történetesen gyakorlatilag nem ellenőrizzük, nem befolyásoljuk. A dolog láthatósága és lehetőségessége számít pszichológiailag relevánsnak, hatást kifejtő momentumnak. A harmadik ok: a hazai sikerember általánosított képének kialakulásában feltehetően szerepet kap az a jelenség, amelyet Tversky és Kahneman más vonatkozásban, a jövőbelátás illúziójával kapcsolatosan állított. Nevezetesen, hogy az egyedi eseményekből és nem az események átlagából ítélünk (Tversky—Kahneman 1974). A hazai sikerembert illetően pedig az egyedi reprezentáns javarészt a tömegkommunikációban „tálalt”, sokszor politikai karrierrel gyanús sikerjelenség, és/vagy a fitogtató fogyasztás, az irritáló gazdagság.

Az is aláhúzza a társadalomban, vagy legalábbis az általunk vizsgált értelmiségi csoportokban élő sikerképzetek generalizált létét, hogy nincs igazán szakmaspecifikus különbség az értékelésekben. Pedig ez várható lett volna, hiszen nagyon különböző sikereséyyekkel rendelkező szakmák képviselőit vizsgáltuk. A szakágspecifikus különbség hiánya egyébként megerősíti azt a vélekedést, hogy a szociális reprezentációknak nem elsősorban a szociális státuszhoz van közük, nem ez befolyásolja őket elsősorban, hanem az úgynevezett kollektív ideológiák. Ezekből bizonyos elemek pozitív vagy negatív előítéletes sztereotípiákká válhatnak, s így aktualizálódhatnak olyan tárgykörökben is, mint például a siker vagy a kudarc. Az ezekről való vélekedést illetően is érvényes, hogy az egyéni magyarázatokban az okok választása mélyén „sztereotípiák és előítéletek is meghúzódhatnak”, amelyek receptszerűen okok láncolatát feltételezik, hasonlóan a gazdagság és a szegénység szokásos magyarázataihoz (Csepeli et al. 1992: 23).

A modernizációt igenlők a személyes sikeresség szükségességét tudatosan, az eszükre hallgatva nem tagadhatják, ugyanakkor — némi inkonzisztenciával — negatívan értékeli a sikeres embert, gyanakodva fogadják őt, kivált a siker elérésének eszközeit és a sikerességben szerepet játszó személyes tulajdonságokat illetően.

Hogy erre mennyi a valóságos alap, az nem lehetett kutatásunk tárgya. Ezúttal is szembe találtuk magunkat az attribúciós kutatás szokásos dilemmájával: nem tudjuk megmondani, hogy mire jellemzőbbek inkább az ismert sikeres személyt szépítő, a hazai sikerembert — kivált erkölcsi vonatkozásban, intellektusban — aláértékelő tendenciák: a megítélés tárgyára, avagy magukra a megítélőkre. Valószínűleg szerepet kapott ezekben a megítélésekben az Ichheiser által „szálka–gerenda” (mote–beam)

mechanizmusnak nevezett hatás is, tudniillik a megítélés önfelmentő és ugyanakkor a Másik tekintetében az apró negatív információt is felnagyító, a mindennapi gondolkodásban öntudatlanul is működő önvédő racionalizáció.

Az eredményekből úgy tűnik, mintha az értelmiségi társadalom elbizonytalanodott volna azt illetően, hogy mit tekintsen sikernek. A jelenlegi feltételek között elhalványult és háttérbe szorult a korábban leginkább elfogadott sikerkritérium: a társadalmi elismertség, amit pedig a siker kutatás klasszikusai (Mannheim, Merton, Ichheiser) a legfontosabbnak tartottak és összefüggésbe hoztak a társadalmi önértékesítéssel, a pozicionális előrehaladással. Válaszadóink jelentős része a mélyinterjúk tanúsága szerint a teljesítményre alapozott társadalmi elismertséget tartaná az ideális sikerkritériumnak. Ez az igény azonban csak abban az esetben elégíthető ki, ha a teljesítménnyel kapcsolatban az alábbi feltételek teljesülnek: az egyén felelősséget érez az eredményért és átlátható viszonyok mellett időben és rendszeresen visszaigazolást kap a sikerről vagy a kudarcról (McClelland 1961). Az aktuális társadalmi térben ezeket a feltételeket hiányolják a kérdezettek. Ezért is érthető, hogy a siker *személyes* jelentéseként a megkérdezettek legnagyobb gyakorisággal a „belső elégedettség”-et említették, távolságtartóan az aktuális megítélések bizonytalanságaitól.

Vizsgálatunk eredményei egybecsengenek a társadalmi igazságosság és esélyegyenlőség terén nyert hazai kutatási eredményekkel. Ezekből kitűnik, hogy igen erősen élnek és szinte negatív sztereotípiákként működnek a korábbi egalitáriánus szemlélet elemei, amelyek nem keltenek szimpátiát az úgynevezett sikeremberek iránt, s nem engedik koherens és lelkesítő képpé formálódni a sikerhez vezető útra vonatkozó elképzeléseket. Talán azért sem, mert a sikercélok és sikernormák dinamikájának a gazdaságilag elmaradott, szegény és gyenge demokratikus hagyományokkal rendelkező kelet-közép-európai országokban más is a valóságos játéktere, s ez háttértudásként mindenképpen benne él a megítélőkben. Lehetséges, hogy erősíti ezt az erőtlén sikerképet az általánosnak vélt „magyar sajátosság”, a kudarcra orientáltság is. (Csepeli et al. 1992). Arra pedig, hogy miért erőteljesebb a fent elemzett tendencia a pálya előtt várakozóknál, mint a már végzett szakembereknél, a vizsgálat egésze adhat majd magyarázatot. Itt csak előlegezésképpen: a várható munkát és egzisztenciát illetően az egyetemisták jövőképe pesszimista, márpedig a jövőtől való félelem elbizonytalanít és gyanakvóvá tesz a Másság iránt.¹¹ Kiváltképpen, ha ez a Másság jórészt a jövőbeni egzisztenciára vonatkoztatható, és olyan a társadalmi makroklima, hogy a jövőbeni viselkedés lehetőségei, feltételei és következményei átláthatatlanok és kiszámíthatatlanok.

Jegyzetek

- ¹ Ichheiser a siker alábbi szokásos jelentéstípusait találta: a) a siker mint a kitűzött cél elérése; b) mint egy teljesítmény realizálása; c) a siker mint érvényesülés a társadalmi szférában; d) a siker „kisiklott” jelentései (amelyek vagy a következményekkel, vagy a feltételekkel azonosítják a sikert, példa az előbbire: siker az, ha elégedett vagyok önmagammal); e) ezenkívül vannak még jóval kisebb arányban úgynevezett homályos és inkonzisztens félreértelmezések. A siker fenti jelentései közül az ő 1930-as vizsgálatában a társadalmi szférában való érvényesülés szerepelt legnagyobb arányban (31%-ban) a vizsgált 14–16 éves bécsi fiatalok körében.
- ² Ichheiser szerint a siker specifikusan társadalmi dimenziójától eltérő és megkülönböztetendő a teljesítmény-szféra, amelyben egy cselekvés eredménye csak akkor tekinthető teljesítménynek, ha szándékos erőfeszítés hozta létre, továbbá, ha bizonyos társadalmilag elismert területen realizálódott (Ichheiser 1933: 99).
- ³ Míg ugyanis Merton a negyvenes évekbeli amerikai sikerkulturusz vizsgálatok viszonylag koherens képet tudott felvázolni, amelyben az említett fogalmi, cselekvésbeli és érzelmi-tapasztalati dimenziók indikátorai nagyjából mind egy irányba mutattak (legalábbis az ötvenes, hatvanas években), addig számos más társadalmi berendezkedést, illetve országot ismerünk, ahol a teljesítmény és a társadalmi siker messze került egymástól, bár ez kevéssé nyilvánult meg a retorikában. Sok jel mutat arra, hogy a vietnami háború és a '68-as amerikai diákmozgalmak nyomán az amerikai társadalom is megosztottabb a siker kritériumait illetően.
- ⁴ A *European Journal of Social Psychology* különszámot szentelt (1994 24-1) — Joseph P. Forgas szerkesztésében — annak a témának, hogyan befolyásolják az érzelmek és hangulatok a társadalmi megismerést, az észleléstől a véleményformáláson át a döntéshozatalig.
- ⁵ Kutatásunk a jelen tanulmányban foglaltaknál mind tartalmilag, mind az alkalmazott módszerek tekintetében jóval szélesebb területre terjedt ki. A kérdőív az itt ismertettek túl információkat szerzett a tömegtájékoztató által preferált sikeremberről, az ideálisnak vélt sikeremberről, a megkérdezett személyes siker és kudarc-élményeiről, a siker személyes jelentéseiről, közeli és távoli céljairól (jövőképéről), a tervek realizálásáért vállalt saját felelősségről és a külső körülmények vélt hatásáról, saját sikerességéről és optimizmusáról, az értékeit tükröző életelveiről, végül vállalkozói attitűdjeiről. A kérdőíves vizsgálatot kiegészítették a vizsgált minta kb. egyharmadával készített mélyinterjúk.
- ⁶ Kérdőívünk úgy volt megszerkesztve, hogy a megkérdezettek mind a *szemlélt*, mind az *aktor* szerepében megnyilatkozhattak. Amikor a *siker ember* (a személyesen ismert és a mai átlagos sikerember) *sikerességében közrejátszó tényezőkről* és *tulajdonságokról* kértük véleményüket, akkor tulajdonképpen a sikerre (vagy kudarcra) összpontosíthatták figyelmüket, és olyan releváns információkat és interpretációkat idézhettek fel, amelyeket szükségképpen a *szemlélt* perspektívájából formálhattak és alkalmazhattak. A kérdőív más, itt fel nem dolgozott egységeiben viszont, például ahol a saját siker-, illetve kudarcélményeik, személyes sikerességük stb. felől érdeklődtünk, vagy arról informálódtunk, hogy számukra mi a siker elsődleges jelentése, akkor az *aktor* szerepéből válaszolhattak.
- ⁷ Két objektumra vonatkozó ítéletek szignifikáns különbségét egymintás t-próbák eredményei mutatták, a vélemények-hiedelmek bizonyos csoportosulásait faktorelemzéssel vizsgáltuk. Az egyszempontú variancia-analízisekben független változóként a nem, a szakág és néhány önjellemzés alapján képzett személyiségmutató szerepelt.
- ⁸ Az egyes jól elkülönülő faktorok — amellet, hogy megmutatják bizonyos tényezők vagy tulajdonságok stabil vagy instabil együtt járását — azt világítják meg, hogy melyek azok a tényező- vagy tulajdonságdimenziók, amelyekben a minta egészét tekintve az ítéletek polarizálódása és együtt járása a leginkább hat a megítélés tárgyáról kialakult összképre, a kialakult *vélemény* egészére. Ilyen szempontból nézve informatívak lehetnek mind a faktorok, mind a faktorokból kimaradó úgynevezett szóló tényezők vagy tulajdonságok, amelyekben minden bizonnyal nagyon nagy az egyetértés, a pozitív vagy negatív vélemény.
- ⁹ A 25 tulajdonságpárt az elővizsgálat alapján szelektáltuk. Ezek közül az *aktivitás* dimenzióját képviselték az alábbiak: aktív, ambiciózus, határozott, rugalmas, gyors, kockázatvállaló, jól alkalmazkodó. Az *erő*

dimenzióját képviselték az önálló, magabiztos, energikus, erős és független tulajdonságok. Az összes többi az *értékelő* dimenzióba soroltuk (lásd a 3. és 4. mellékletet).

¹⁰Attól is függően, hogy a cselekvő (az aktor) vagy a megfigyelő perspektívájából alkotjuk meg ítéleteinket. Jones és Nisbett (1971) mutattak rá arra, hogy az „aktor” és a „megfigyelő” különböző perspektívát vesz fel valamely viselkedés okainak az értelmezésében. Adott esetben ez a sikeresség megítélésére is vonatkoztatható. Kutatásunkban azonban — ahogy már említettük — a válaszadók mindkét sikerszemélyt a „megfigyelő” perspektívájából minősítik.

¹¹Hogy miért erőteljesebb a fent elemzett tendencia a pálya előtt várakozóknál, mint a szakembereknél, arra egy korábbi, a jövőre vonatkozó kutatásból származó — ezzel egybevágó — eredményeket tudnánk említeni (Váriné 1992).

1. melléklet

Egyetemista alminta (N:198)

A SIKERBEN KÖZREJÁTSZÓ TÉNYEZŐK FONTOSSÁGI SORRENDJE

A) AZ ISMERT SIKEREMBER ESETÉBEN

ranghely/tényező neve	\bar{X}	ST.D
1. komoly munka	3.347	0.76
2. dönteni tudás	3.312	0.77
3. határozott fellépés	3.239	0.80
4. jólinformáltság	3.177	0.85
5. kitartás	3.176	0.80
6. jó beszédképesség	3.192	0.86
7. kiváló intellektuális képességek	2.979	0.85
8. kiváló teljesítmény	2.948	0.84
9. emberismeret	2.819	0.86
10. jó nexusok	2.715	0.98
11. erkölcsi tartás	2.737	0.99
12. rokonszenves megjelenés	2.516	0.81
13. szerencse	2.281	0.86
14. kedvező anyagi helyzet	1.943	0.94

B) A MAGYAR SIKEREMBER ESETÉBEN

ranghely/tényező neve	\bar{X}	ST.D
1. jólinformáltság	3.521	0.74
2. jó nexusok	3.518	0.70
3. dönteni tudás	3.404	0.68
4. határozott fellépés	3.375	0.68
5. jó beszédképesség	3.368	0.76
6. kedvező anyagiak	3.150	0.83
7. szerencse, véletlen	3.094	0.79
8. emberismeret	2.881	0.84
9. kitartás, szorgalom	2.632	0.76
10. komoly, kemény munka	2.622	0.78
11. kiváló intellektus	2.593	0.76
12. kiváló teljesítmény	2.565	0.81
13. rokonszenves megjelenés	2.547	0.76
14. erkölcsi tartás	2.083	0.78

SIKERTÉNYEZŐK FONTOSSÁGI SORRENDJE*

A) AZ ISMERT SIKEREMBER ESETÉBEN

ranghely/tényező neve	\bar{X}	ST.D
1. dönteni tudás	3.458	0.704
2. jólinformáltság	3.364	0.782
3. határozott fellépés	3.321	0.737
4. komoly munka	3.208	0.836
5. jó beszédképesség	3.198	0.877
6. kitartás	3.190	0.889
7. jó nexusok	3.038	0.955
8. emberismeret	2.896	0.804
9. kiváló intellektus	2.877	0.912
10. kiváló teljesítmény	2.774	0.979
11. rokonszenves megjelenés	2.538	0.886
12. erkölcsi tartás	2.528	0.978
13. szerencse	2.390	0.956
14. kedvező anyagi helyzet	2.330	1.002

B) A MAGYAR SIKEREMBER ESETÉBEN

ranghely/tényező neve	\bar{X}	ST.D
1. jó nexusok	3.585	0.599
2. jólinformáltság	3.524	0.622
3. dönteni tudás	3.390	0.740
4. határozott fellépés	3.314	0.670
5. kedvező anyagi helyzet	3.198	0.810
6. jó beszédképesség	3.189	0.757
7. emberismeret	2.991	0.775
8. szerencse/véletlen	2.962	0.755
9. kitartás	2.745	0.757
10. komoly munka	2.667	0.816
11. kiváló teljesítmény	2.651	0.805
12. kiváló intellektus	2.604	0.902
13. rokonszenves megjelenés	2.452	0.806
14. erkölcsi tartás	1.953	0.855

TULAJDONSÁGOK FONTOSSÁGI SORRENDJE*

A) AZ ISMERT SIKEREMBERNÉL

sorszám	változó	\bar{X}	ST.D
1. aktív	– passzív	6.061	0.980
2. önálló	– önállótlan	6.056	1.073
3. magabiztos	– féltékeny	6.010	1.146
4. ambiciózus	– ambíció nélküli	6.005	1.170
5. határozott	– határozatlan	5.959	1.236
6. energikus	– enervált	5.872	1.127
7. megbízható	– megbízhatatlan	5.865	1.320
8. okos	– buta	5.775	1.173
9. rokonszemes	– ellenszemes	5.612	1.517
10. elismert	– nem elismert	5.590	1.208
11. pozitív	– negatív	5.513	1.337
12. igényes	– igénytelen	5.497	1.360
13. rugalmas	– merev	5.429	1.249
14. segítőkész	– nem segítőkész	5.383	1.382
15. jó	– rossz	5.346	1.363
16. vidám	– szomorú	5.291	1.329
17. gyors	– lassú	5.258	1.232
18. derűlátó	– borűlátó	5.250	1.360
19. erős	– gyenge	5.244	1.318
20. kockázatvállaló	– kockázatkerülő	5.117	1.543
21. nagyvonalú	– kisstílusú	5.082	1.342
22. független	– függő	5.031	1.613
23. jól alkalmazkodó	– rosszul alkalmazkodó	4.969	1.485
24. önzetlen	– önző	4.714	1.633
25. takarékos	– pazarló	4.495	1.557

B) A MAGYAR SIKEREMBERNÉL

sorszám	változó	\bar{X}	STD
1. aktív	- passzív	6.376	0.813
2. magabiztos	- félénk	6.289	1.058
3. határozott	- határozatlan	6.282	0.988
4. ambiciózus	- ambíció nélküli	6.242	0.991
5. energikus	- enervált	6.149	0.907
6. önálló	- önállótlan	5.912	1.105
7. rugalmas	- merev	5.871	1.142
8. kockázatvállaló	- kockázatkerülő	5.830	1.123
9. elismert	- nem elismert	5.689	1.202
10. gyors	- lassú	5.660	1.067
11. erős	- gyenge	5.513	1.128
12. megbízható	- megbízhatatlan	5.505	1.406
13. okos	- buta	5.497	1.325
14. derűlátó	- borűlátó	5.438	1.138
15. igényes	- igénytelen	5.433	1.311
16. jól alkalmazkodó	- rosszul alkalmazkodó	5.397	1.305
17. pozitív	- negatív	5.330	1.377
18. független	- függő	5.306	1.285
19. vidám	- szomorú	5.253	1.167
20. rokonszenves	- ellenszenves	5.191	1.392
21. nagyvonalú	- kisstílusú	4.866	1.210
22. jó	- rossz	4.702	1.334
23. takarékos	- pazarló	4.492	1.250
24. segítőkész	- nem segítőkész	4.412	1.566
25. önzetlen	- önző	4.154	1.575

TULAJDONSAGOK RANGSORA AZ ISMERT ÉS A MAGYAR SIKEREMBERNÉL *

A) AZ ISMERT SIKEREMBER

ranghely/változó		\bar{X}	ST.D
1. ambiciózus	- ambíció nélküli	6.314	0.800
2. önálló	- önállótlan	6.283	1.102
3. aktív	- passzív	6.208	0.902
4. határozott	- határozatlan	6.190	1.039
5. energikus	- enervált	6.151	0.903
6. magabiztos	- féltékeny	6.151	1.102
7. okos	- buta	5.764	1.342
8. igényes	- igénytelen	5.726	1.239
9. gyors	- lassú	5.648	1.209
10. elismert	- nem elismert	5.642	1.140
11. megbízható	- megbízhatatlan	5.543	1.474
12. erős	- gyenge	5.462	1.325
13. rugalmas	- merev	5.400	1.237
14. független	- függő	5.343	1.543
15. derűlátó	- borúlátó	5.343	1.208
16. pozitív	- negatív	5.317	1.547
17. kockázatvállaló	- kockázatkerülő	5.305	1.514
18. vidám	- szomorú	5.236	1.151
19. rokonszenves	- ellenszenves	5.210	1.504
20. jól alkalmazkodó	- rosszul alkalmazkodó	5.124	1.680
21. nagyvonalú	- kisstílű	5.123	1.446
22. segítőkész	- nem segítőkész	5.094	1.619
23. jó	- rossz	5.076	1.459
24. takarékos	- pazarló	4.596	1.598
25. önzetlen	- önző	4.358	1.893

B) A MAGYAR SIKEREMBER*

ranghely/változó		\bar{X}	ST.D
1. aktív	- passzív	6.376	0.813
2. magabiztos	- félték	6.289	1.058
3. határozott	- határozatlan	6.282	0.988
4. ambiciózus	- ambíció nélküli	6.242	0.991
5. energikus	- enervált	6.149	0.907
6. önálló	- önállótlan	5.912	1.105
7. rugalmas	- rugalmatlan	5.871	1.142
8. kockázatvállaló	- kockázatkerülő	5.830	1.123
9. elismert	- nem elismert	5.689	1.202
10. gyors	- lassú	5.660	1.067
11. erős	- gyenge	5.513	1.128
12. megbízható	- megbízhatatlan	5.505	1.406
13. okos	- buta	5.497	1.325
14. derűlátó	- borűlátó	5.438	1.138
15. igényes	- igénytelen	5.433	1.311
16. jól alkalmazkodó	- rosszul alkalmazkodó	5.397	1.305
17. pozitív	- negatív	5.330	1.377
18. független	- függő	5.306	1.285
19. vidám	- szomorú	5.253	1.167
20. rokonszerves	- ellenszerves	5.191	1.392
21. nagyvonalú	- kisstílusú	4.866	1.210
22. jó	- rossz	4.702	1.334
23. takarékos	- pazarló	4.492	1.250
24. segítőkész	- nem segítőkész	4.412	1.566
25. önzetlen	- önző	4.154	1.575

* Minél magasabb az átlag, annál jellemzőbbnek vélik a megkérdezettek a tulajdonságpár első tagját a sikeres emberre.

Hivatkozások

- Bendix, R.—S. M. Lipset (Eds.) 1953. *Class, Status and Power. A Reader in Social Stratification.* Glencoe, Ill.: Free Press
- Csepeli György et al. 1992. A gazdagság és a szegénység okaira adott magyarázatok rejtett normatív szempontjai Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 3, 21–39.
- Forgas, J. P. 1994. The Role of Emotion in Social Judgements: An Introductory Review and Affect Infusion Model. *European Journal of Social Psychology*, (24)1, 1–25.
- Forgas, J. P.—S. Morris—A. Furnham 1982. Lay Explanation of Wealth: Attributions for Economic Success. *Journal of Applied Social Psychology*, 12, 381–397.
- Heider, F. 1958. *The psychology of interpersonal relations.* New York: Wiley
- Hoppe, F. 1930. Erfolg und Misserfolg. *Psychologische Forschung*, 14, 1–62.
- Hunyady György 1981. Cognitive complexity concerning judgements of persons and ideological topics. In: *Pszichológia*, 1981/1, p. 105–130.
- Hyman, H. H. 1953. The value system of different classes: A social psychological contribution to the analysis of stratification. In: R. Bendix—S. M. Lipset (Eds.), *Class, Status and Power: A Reader in Social Stratification.* Glencoe, Ill.: Free Press
- Ichheiser, G. 1930. *Kritik des Erfolges. Eine soziologische Untersuchung.* Leipzig: Hirschfeld
- 1933. Die Vieldeutigkeit in Begriff des Erfolges. In: *Zeitschrift für paedagogische Psychologie und experimentelle Paedagogik.* 34, 97–104.
- 1970. *Appearance and Reality.* San Francisco: Jossey-Bass
- Jones, E. E.—R. E. Nisbett 1971. The actor and the observer: Divergent perceptions of the causes of behavior. In: E. E. Jones et al. (Eds.) *Attribution: Perceiving the causes of behavior.* Morristown, NJ: General Learning Press, 79–94.
- Kahnemann, D.—P. Slovic—A. Tversky (Eds.) 1982. *Judgement under Uncertainty: Heuristics and Biases.* New York: Cambridge University Press
- Katz, F. M. 1964. The meaning of success: some differences in value systems of social classes. *The Journal of Social Psychology*, 62, 141–148.
- Lewin, K. 1936. *Principles of Topological Psychology.* New York: McGraw-Hill Book Company
- Lewin, K.—T. Dembo—L. Festinger—P. Sears 1944. Level of aspiration. In: Hunt, J. Mc. (Ed.) *Handbook of Personality and the Behavior Disorders.* The Ronald press Co. New York.
- McClelland, D. 1961. *The Achieving Society.* Oxford, Princeton
- Mannheim, K. 1930. Über das Wesen und die Bedeutung des wirtschaftlichen Erfolgsstrebens. In: *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 63. Lásd még in: *Essays on the Sociology of Knowledge.* London 1952, 230–276.
- Merton, K. 1980. *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra.* Budapest: Gondolat Kiadó (Eredeti: *Social Theory and Social Structure.* Glencoe, Ill.: Free Press, 1949; 1968).
- Moscovici, S. 1981. Social Representation. In: J. P. Forgas (Ed.) *Social Cognition: Perspectives on everyday understanding.* London, New York: Academic Press
- Rotter, J. B.—J. Chance—E. J. Phares (Eds.) 1972. *Applications of a Learning Theory of Personality,* N.Y.: Holt, Rinehart and Winston
- Tversky, A.—D. Kahnemann 1974. Judgement under Uncertainty: Heuristics and Biases. *Science*, 185, 1124–1131.
- Váriné Szilágyi I. 1990. Gustav Ichheiser a képességről, a sikerről és az érvényesülésről. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 5–6, 203–224.
- 1992. A jövő vonz vagy taszít? Remények és félelmek az értelmiségi pályára készülők jövőképében. In: Solymosi Zsuzsa (szerk.) *Társadalom és felsőoktatás. II. kötet. A felsőoktatás fejlesztését szolgáló kutatások.* Budapest: Felsőoktatási Koordinációs Iroda, 55–168.
- Weber, M. 1982 (1930). *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme.* Budapest: Gondolat

MUNKA NÉLKÜL

Családi alkalmazkodási stratégiák és hiányuk

A munkanélküliséghez vezető gazdasági, foglalkoztatási folyamatokról, a munkaerőpiaci fejleményekről, a munkanélküliség számszerűen megragadható társadalmi, gazdasági sajátosságairól számos kitűnő munkagazdaságtani, statisztikai, foglalkoztatáspolitikai elemzés készült, amelyek egyre sokoldalúbban és egyre árnyaltabb adatokkal világítják meg a hazai munkanélküliség természetét.¹ Ezekhez képest azonban még meglehetősen szórványosak (és eszközök hiányában többnyire szűk-körűek) az olyan szociológiai vizsgálatok, amelyek a munkanélküliek emberi, családi, társadalmi viszonyait, a munkanélküliségben, a munkanélküliséggel való együttélés mentén keletkező különböző társadalmi jelenségeket kísérik meg feltárni.² Pedig anélkül, hogy ismernénk a munka nélkül maradtak életvitelét, alkalmazkodási alternatíváit és választásait vagy kényszereit, az ezeket meghatározó és ezekből következő társadalmi összefüggéseket, nehezen tudjuk a munkaerőpiaci folyamatokról rendelkezésünkre álló adatok mögött a társadalmi folyamatokat is értelmezni.

A munkaerőpiac megbomlott egyensúlyának, a munkanélküliség jelenségének szociológiai értelmezését, a társadalmi szereplők motívumainak feltárását a téma fejlett országokbeli kutatói is elengedhetetlennek tartják. „A foglalkoztatáspolitikai megfontolások, a munkaerőpiaci racionalitások érvényesítése gyakran ütközik a munkanélküli magatartások és a társadalmi összefüggések által meghatározott korlátokba” — írja az olasz Pugliese (1993: 107). Az amerikai közgazdász Solow pedig olyan, a munkaerőpiacot befolyásoló jelenségeknek szentel nagy figyelmet, mint a társadalmi konvenciók, a szakszervezetek szerepe, a munkavállalók és a munkanélküliek magatartását alakító szakmai és helyi gazdasági normák, a munkaadók és a munkavállalók hosszú távú, differenciált törekvései (Solow 1980).

A jelenség demográfiai, regionális, szociális jellemzők szerinti reprezentatív, makroszintű feltérképezése mellett a „munkanélküliség szociológiája” más irányokat és módszereket is követ. Vizsgálata tárgyául választhatja az egyént, a munkanélküliségre adott reakcióit, életvitelét az új körülmények közepette, munkaerejének hasznosítására tett erőfeszítéseit, az alkalmazkodása során követett normákat, értékeket, érdekeket, a társadalom különböző intézményeiben, elsősorban a családban, elfoglalt helyének változását. Vizsgálhatja azokat a *társadalmi előzményeket, gazdasági folyamatokat*, amelyek egyes régiókat, foglalkozásokat, rétegeket sodornak ki a munkaerőpiacról, s azoknak a magatartásmintáknak a gyökereit, amelyek az ilyen helyzetek rögzülése felé mutatnak. Végül kiterjesztheti az elemzését mindazokra a *társadalmi intézményekre, politikákra, szervezetekre, emberi kapcsolattrendszerekre, családi, szakmai, helyi együttműködési modellekre*, amelyek tartalma, működése, jelentősége a munkanélküliséggel való együttélés során óhatatlanul módosul.

Magyarországon a kilencvenes években hirtelen növekedésnek indult munkanélküliség egyik jellemzője ma a tartósan munkanélküliek magas aránya. 1994 IV. negyedévében a KSH felmérése szerint a munkanélküliek 44,4 százaléka (mintegy 190 ezer fő) már több mint egy éve hiába keresett munkát, és az év közepére a munkanélküliség átlagos időtartama már több mint 11 hónapra nőtt (KSH 1995). A nyilvántartott munkanélküliek mellett — az Országos Munkaügyi Központ úgynevezett követéses vizsgálatának becslése szerint — 1994 végén közel 100 ezerre becsülhető azoknak a nem regisztrált munkanélkülieknek a száma, akik korábban szerepeltek a nyilvántartásban, de az elmúlt négy év során már kimerítették a munkanélküli ellátásra való jogosultságukat (Lázár—Székely 1995: 2).

A társadalom átalakulásáról, modernizációjáról, alkalmazkodóképességéről nem alkothatunk teljes képet, ha nem vizsgáljuk

– hogyan élnek meg a munkaerőpiacról való kiszorulást a tartósan munka nélkül maradók,

– milyen jellegű és mekkora tartalékokkal rendelkeznek, milyen társadalmi ellátó rendszerekre tudnak és/vagy kényszerülnek támaszkodni,

– meddig terjed a társadalmi gondoskodás,

– át tudják-e alakítani és milyen módon a maguk és családjuk életvitelét,

– a családi, társadalmi kapcsolatrendszerek átalakulásának milyen következménye lesz cselekvési lehetőségeikre, a kényszerekhez való alkalmazkodás milyen korlátokat emel és milyen következményekkel,

– képesek-e és mely családok védőhálót fogni a munkanélküliek köré,

– ők maguk milyen lehetőségeket látnak munkaerejük hasznosítására,

– a munkanélküliek mely csoportjainak és mennyire marad kihasználatlan a munkaereje,

– munkaerejük kihasználatlansága vagy a munkanélküliség szülte formákban való kihasználása milyen következményekkel jár rájuk a és szűkebb-tágabb környezetükre nézve,

– létrejönnek-e, erősödnek-e a munkaerőpiaci kényszer nyomása alatt és milyen feltételekkel az alkalmazkodáshoz, a fennmaradáshoz szükséges együttműködés családi, helyi, kis-közösségi, kisvállalkozói mintái,

– a munkaerőpiaci integráció ellehetetlenülésekor élnek-e, életre hívhatók-e társadalmi integráló mechanizmusok, ha igen, milyenek?

Az e tanulmányban összefoglalt kutatás³ e kérdéscsoportok jegyében indult annak tudatában, hogy átfogó válaszok természetesen csak több, szélesebb körű szociológiai vizsgálatról várhatók.

A kutatásról

Vizsgálatunk során azokat tekintettük tartósan munkanélkülieknek, akik kimerítették járadékfolyósítási lehetőségüket, ami az általunk megkérdezettek körében egytől akár két évig terjedő időtartam is lehetett, hiszen 1991 óta az ellátásban tölthető időt több lépcsőben csökkentették. A kutatást egy kisebb körzetben folytattuk, célunk nem a reprezentativitás, hanem a probléma feltárása és az alkalmazkodási lehetőségek típusainak leírása volt.

1993. április és szeptember között Szolnokon és a város két környékbeli településén készítettünk interjúkat összesen 75 tartósan munkanélkülivel életútjukról, munkanélkülivé válásukról, családi viszonyaikról, megélhetésükről. Az év folyamán résztanulmányokban elemeztük a város és környéke foglalkoztatási helyzetét, a munkaügyi kirendeltség adatai alapján a körzetben regisztrált munkanélküliek, valamint azok összetételét, akik terepünkön kimerítették az ellátásra való jogosultságukat. A munkanélkülieket lakásukon kerestük fel, hogy képet kapjunk a lakókörnyezetről, szomszédságról, az életvitel helyi kapcsolatokban és tárgyakban is megragadható módjairól. Nem az életkörülmények pontos mérését tartottuk azonban feladatunknak, hanem azt, hogy a legkülönbözőbb helyzetekben munka, munkahely nélkül maradtak alkalmazkodását, cselekvési lehetőségeit próbáljuk leírni. Vizsgálatunk nem arról szól, hogyan oszlanak meg a tartósan munkanélküliek különböző anyagi, lakás, családi, kulturális jellemzők szerint — idővel, szélesebb körben, nagyobb ráfordítással valószínűleg ilyen kutatásokra is lesz nemcsak szükség, de lehetőség is —, hanem egy több társadalmi rétegbe behatoló társadalmi jelenség sokarcúságáról.

Minthogy az interjúk során inkább bizalmi kapcsolatot próbáltunk kialakítani, hogy az életvitel, az alkalmazkodás lehetőségeit, sokféle, és ha nem is szabálytalan, de a szabályokat esetleg kikerülő ösvényeit megismerjük, ezért az anyagiak, bevételek és tartalékok pontos, összegszerű rögzítésére nem is törekedtünk. Egy ilyen szűk körű vizsgálatban a kérdezettek szituációjáról, életvitelük mindennapjairól a jövedelemforintok viszonylag pontos bevallásánál többet mond egy-egy történet arról, hogyan cserélik ki nagyobbra a növevélben levő kamaszgyerek már hónapokig hordott cipőjét minőségi hibára hivatkozva, hogyan lehet albérleti díjat törleszteni a főbérelő gyertyafényes családi vacsoráinak elkészítésével és felszolgálásával, hogyan válik el hivatalosan és lesz segélyezetté, miközben továbbra is együtt gazdálkodik egy házaspár, vagy hogyan fontolgatják, egy térdműtettel járó nagyobb fokú leszázalékolás — a biztos készpénzjövedelem — és a biciklizés — a nagyobb mozgáslehetőség — közti választást.

A munkanélküli szituációk sokfélesége

A megkérdezettek lakáskörülményei, tárgyi környezete, életvitele, anyagi helyzete igencsak eltérő volt. Jártunk fűtetlen vályogházban és többszintes, parabolaantennás villában, lakótelepi „menedékhelyen” és tisztos belvárosi polgárházban egyaránt. Több esetben ültünk félig-háromnegyedig kész házakban, amikor olyan 30–40 év körüli munkanélküliekkel beszéltünk, akik a nyolcvanas évek végén fogtak építkezésbe, de a kilencvenes években már nem tudták a válaszfalakat vagy a vakolást befejezni. De találkoztunk olyan esettel is, amikor egy társasházi közös képviselőnek épp az építkezés elhúzódo bonyolítása nyújtott megélhetési lehetőséget.

Voltunk néhány éve épült házban, lakásban, ahol még nem tellett berendezésre, mosógépre, videora, de olyanban is, ahol már elkezdték eladogatni a bútorokat, tartós fogyasztási cikkeket. Jártunk olyan munkanélkülivel is, akit — a családsegítők közreműködése eredményeképpen — a házába befogadott, lakás nélküli, ám munkahellyel bíró rokonok tartanak el. Kopogtattunk bezárt kapukon, ajtókon hiába, amíg aztán a szomszédok útmutatása nyomán megtaláltuk a keresett, többnyire egyedülálló vagy kisgyerekes munkanélkülit szüleinél, rokonainál, barátainál, ahol fűtött a ház és közösen megfőzhető az ebéd.

A szituációk sokfélesége mellett megítélésük, a problémák érzékelése, átélésük mikéntje, a remények és a kilátások felmérése is nagyon eltérő volt a megkérdezettek sokszor hasonló adottságú csoportjai között. Egyformán lelakott lakásokban találkoztunk jó kedélyű családokkal, de magukba roskadt emberekkel is, segélyekért önmaguktól folyamodókkal, de olyanokkal is, akiket a körzeti védőnőnek kell a segélyező figyelmébe ajánlani. Azt tapasztaltuk, hogy a viszonylag jó helyzetben élő munkanélküliek a lefelé csúszást rosszabbul élik meg, elégedetlenebbek sorsukkal, nehezebben békélnek meg a társadalom nyújtotta lehetőségekkel, mint azok, akik már a hetvenes, nyolcvanas években is rosszabb körülmények között éltek, anyagi nehézségekkel küzdöttek. Az előbbieik között sokan panaszkodtak pszichés gondokról, idegkimerültségről, családi megpróbáltatásokról, válságokról.

Volt, aki parkolópályán érezte magát, és látott esélyt az újraindulásra, de volt, aki már átérezte a tartós munkanélküliség rázáruló csapdáját — képzettsége, gyakorlati tudása elévülését, a munkaadók bizalmatlanságát az idősödő és egyre régebben munka nélkül levő álláskeresővel szemben. A kutatás során egyaránt tapasztaltuk egy tartósnak ígérkező állapot kényszerű elfogadását, a belenyugvást, az erre „berendezkedő” életvitelt, csakúgy, mint az erőforrásgyűjtő és kitörési szándékokat vagy az első tétova kilépéseket.

A Szociális Törvény alapján 1993 elejétől bevezetett jövedelemplótló támogatást az interjúkészítés periódusában kezdték igényelni a megkérdezettek. Mintegy háromnegyedük úgy nyilatkozott, hogy alacsony családi jövedelme alapján jogosult erre a támogatásra, de a vizsgálat idején a megkérdezetteknek még csak mintegy fele kapott ebből a segélyből. Közülük azonban többen korábban és viszonylagos rendszerességgel már részesültek egyéb szociális — például gyerekevelési, ruha-

élelmiszer- stb. — segélyekben. A segélyezettek köre tágabb volt, mint a kifejezetten rossz lakás- és települési körülmények között élőké. Beletartoztak például kulturált falusi vagy lakótelepi környezetben élő gyermekes családok is, ahol a gyesen levő vagy leszázalékolt egyik szülő mellett lett munkanélküli a másik szülő, vagy középkorú, kereset nélkül maradt egyedülállók is.

A tartós munkanélküliséghez vezető pályák

A megkérdezés időpontjában tartósan munka nélkül levők, és a munkahelykeresésben több kudarcot is megélik között karakterisztikusan két típusú életút írható le. Az egyik, a korábban *sokféle munkahelyet és sokféle munkakört megjáró* munkavállalóé. Képzettséget nem igénylő vagy betanított munkákban korábban, akár évtizedeken át is munkahelyről munkahelyre, esetleg várossról városra, falura és vissza vándorlókra, nőkre és férfiakra egyaránt jellemző lehet ez a „sehova se vezető” munkavállalói pálya. Vannak közöttük szakképzettek is, akik pályafutásuk nagyobb részében nem a szakmájukban dolgoztak, esetleg, többnyire vállalati tanfolyamokon, különféle képesítéseket is szereztek, amelyeket aztán később szintén nem használtak. Az általuk korábban betöltött, a munkáltatók szemében és a munkaszervezetekben periferiálisnak minősülő munkakörökben a recesszió óta nem nyílnak foglalkoztatási lehetőségek.

A fenti életutat bejárók között találoztunk néhány olyan tartósan állás nélkül maradt emberekkel is, akik a nyolcvanas években még sikeresen „ingáztak” a különböző munkahelyeikhez, azok piacaihoz, eszkozellátásához többé-kevésbé kötődő, másodállású kisiparosság, kisvállalkozás és a főmunkahelyi vgmk-zás között. Ezek a gyakorlott, leginkább az építőiparhoz, szolgáltatásokhoz kapcsolódó vagy gépkarbantartó, szerelő tevékenységekben jártas szakmunkások „piacai” összeomlását és a hátországukként szolgáló nagy, ipari, építőipari, szolgáltató vállalatok felbomlását követően sem tőkével, sem eszközökkel nem rendelkeznek önálló vállalkozói tevékenység megindításához. De a nagyvállalatok által annak idején támasztott hiányszituációkon és a lakosság minimálisra redukálódott igényein kívül új piacok feltárására nem is képesek.

Egy másik típus képviselnek azok, akik *egy munkáltatónál dolgoztak egész életükben, vagy életük nagyobb részében*. Tíz-tizenöt vagy akár harminc-harmincöt év után ezektől a csődbe ment vagy a létszámukat radikálisan leépítő cégektől lettek munkanélkülivé. Korábbi stabil munkáltatójukhoz kötődött képzettségük és gyakorlatuk leértékelődött, megszokott munkavállalói magatartásuktól idegen a munkahelykeresés, a munkaerőpiaci alkalmazkodás. Sajátos altípusa ennek az életútnak a tartósan munkanélkülivé vált egykori alacsonyabb rangú katonatisztké. Az ő helyzetüket nehezítik a velük szemben táplált munkaadói előítéletek, és az is, hogy katonai pályafutásuk során ugyan sokfelé megfordultak az országban, de ezáltal gyökérteleknek is legutolsó lakhelyükön, épp ott, ahol létszámleépítésüket elszenvedték.

A munkahelykeresést, a különböző munkafeltételek elfogadását nehezítő tényező az a sokféle és gyakran munkahelyi eredetű egészségkárosodás is, amiről a megkérdezettek mintegy negyede számolt be. Egészségi állapotuk miatt már nem vállalhatnak nehéz fizikai munkát, egészségkárosító, vegyhatású környezetet, sem álló munkát, és csak hosszabb utazással elérhető munkahelyeket sem. Sokuk számára ugyanakkor, paradox módon a betegségek — az ízületi, idegi, vérkeringési, gyomorbántalmak — jelenthetik a munkánélküli ellátás kimerítése után a várt és remélt leszázalékolás, a rokkant nyugdíj ellátásának biztonságát.

Kereslet és kínálat a helyi munkaerőpiacon

Szolnok és környéke, ahol vizsgálatunkat folytattuk, az országos munkanélküliségi átlagnál rosszabb képet mutat, bár nem tartozik a legváltóságosabb térségek közé. Vizsgálatunk idején, 1993 közepén a 13 százalékos országos átlaghoz képest a megyei munkanélküliségi ráta 17 százalék körül volt, Szolnok városában viszont az országossal megegyező. A járadékos idejüket kimerítő, tartós munkanélküliek nemek és korcsoport szerinti összetétele e környéken nem különbözött lényegesen a regisztrált megyei munkanélküliek összességétől.⁴ Képzettségüket illetően azonban a járadékukat kimerítők valamivel alacsonyabb szinten voltak, mint az itt regisztrált munkanélküliek összessége. (Az általunk meginterjúvoltaknak viszont többsége rendelkezett nemcsak szakmával, hanem valamilyen középfokú végzettséggel is.)

Azokat, akik az 1993-as év első öt hónapjában kimerítették járadékukat, az ellátási idő alatt e körzetben átlagosan 2,5-szer közvetítették ki. A közvetítés révén 11 százalékuk átmenetileg elhelyezkedett, majd visszakerült az ellátásba. E tartós munkanélküli körben különösen alacsony volt azoknak az aránya (1,5% az akkori országos 5%-hoz képest), akiknek a helyzetén valamilyen aktív foglalkoztatáspolitikai eszközzel, átképzési támogatással, közhasznú munkával, vállalkozói vagy bértámogatással próbáltak volna javítani.

Bár a nyilvántartás szerint az ellátási idejüket kimerítők mérsékelt kereseti igényeket jeleztek — kétharmaduk 8000 forinttal beérte volna — a Munkaügyi Központ az elhelyezkedést megakadályozó tényezők között első helyen mégis a kereseti igények teljesíthetetlenségét jelölte meg. Emellett a szakképzetlenség, egyes szakmák túltelítettsége és több esetben a kedvezőtlen munkarend (váltott műszak, éjszakai beosztás) hiúsította meg sokak újra munkába állását. Mind a nők, mind a férfiak túlnyomó többsége állandó délelőtti munkát nyújtó állásra várt e körzetben.

És mit kínál, kínál-e egyáltalán valamilyen álláslehetőséget a környék munkaerőpiaca? Milyen az a gazdasági, foglalkoztatási környezet, amelyben az emberek kereseti és más munkafeltételbeli igényeiket megfogalmazzák? (Schwertner 1993.) A megyében a nagyvállalati csődök és bezárások révén a foglalkoztatás struktúrája a közép- és kisvállalkozások felé toldott. Az 50 főnél kevesebbet foglalkoztató szervezetek aránya 1993-ban a megye gazdálkodó szervezeteinek 83 százalékát tette

ki. Ám a kis- és középvállalkozások „a munkaerőkínálatnak csak elenyésző részét képesek felszívni. Jelentős létszámgigénye a feldolgozóipari ágak kivételével, egyik ágazatnak sem volt. Szórványos az építőipar, a kereskedelem és a szolgáltatások munkaerő-kereslete, a mezőgazdaságnak csak idénymunkára volt bejelentése” — állapította meg a megyei prognózis (RMP 1993: 6). A ruha- és konfekcióipari álláshelyek az alacsony keresetek miatt maradtak betöltetlenek, néhány magas szintű képzettséget, nyelvtudást igénylő munkahelyre pedig nem volt a megyei munkanélküli állományból alkalmazható munkavállaló.

A megkérdezett tartós munkanélküliek a munkaügyi kirendeltséggel tartott kapcsolat mellett az ismerősök körében és újsághirdetések útján próbálnak munkahelyet találni. Azt tapasztaltuk, hogy bár a községekben vagy a város falusias szélein *intenzívebben* tartják egymással a *szomszédsági kapcsolatokat* az emberek, így a munkanélküliek is, de a kevés és nagyjából *homogén információforrás* kevesebb eséllyel tájékoztatja őket új munkalehetőségekről. A városi környezetben a munkanélküliek ugyan zártabb életet élnek a „négy fal között”, de a *ritkább és futólagosabb kapcsolatok* is (a szomszédsággal, a parkolóban, a boltokban, „diszkontokban”, buszmegállóban, újságárusoknál, a könnyebben elérhető szociális intézményekben) *heterogénebb információs lehetőségeket* nyújtanak a munkahelykereséshez.

Csekély munkakereső intenzitást felmutató csoportnak tekinthetjük azokat, akik a munkaügyi kirendeltségtől mindössze egy-két számukra nem elfogadható, vagy már betöltött állásra kaptak ajánlatot, s ezenkívül ismeretségi körükben érdeklődtek munkák iránt. A nagy munkahelykereső intenzitásról pedig álljon itt egy példa.

A létszámcsökkentés miatt munkanélkülivé lett vasutas sikertelenül próbálkozott egy hegesztőtanfolyammal, majd sikeresen elvégzett egy elektromos targoncavezető tanfolyamot. Mire ez utóbbit befejezte, már nem volt szükség annyi targoncásra, s elutasították, mert nem volt gyakorlata, és a robbanómotoros targoncák kezelését sem ismerte. Munkanélküli járadékát több szakaszban merítette ki, hosszabb-rövidebb időre talált munkát, majd ismét újabb után kellett néznie. Dolgozott gépi vasalóként egy ruhaipari kft-nél, kertészeti segédmunkásként egy vegyi gyárban, majd Kinder-tojásokat állított össze egy másik kft-nél, jelentkezett targoncavezetői tudást is igénylő könnyű fizikai munkára, amire az interjúkészítés időpontjáig nem válaszoltak, és jelentkezett az Álláskeresők Klubjának önmenedzselő tanfolyamára. (Hasonló munkakereső tevékenységről beszámoltak korábban adminisztratív munkakörökbe betöltő nők is, akik titkárnői, menedzserképző, szövegszerkesztő tanfolyamok után próbálkoztak hiába különböző hivatali munkakörökbe visszajutni.)

Intenzív munkakeresésnek tekinthetjük az önfoglalkoztatásra, valamilyen vállalkozás beindítására tett erőfeszítéseket is. A megkérdezettek 10 százaléka próbálkozott — hiába — valamilyen, kereskedelmi, vendéglátóipari, kisipari, állattenyésztői üzletszerű, önfoglalkoztató tevékenységgel, bukással, anyagi veszteséggel végződött a kísérlet. A meginterjúvoltak közül mindössze kettőnek sikerült önfoglalkoztató vállalkozóvá válni, egyharmaduk pedig (új élettársa mellé) társult be egy vállalkozásba.

Az alkalmazkodási stratégiák családi jellege

Vizsgálatunk során a tartós munkanélküliek két egymással összefüggő alkalmazkodási útját próbáltuk felderíteni: az egyiket a *munkavállalás*, *munkaerő-hasznosítás* terén, a másikat a *megélhetés*, *fennmaradás* terén, majd mindezeket keresztül a *társadalmi integráció* tágabb terepén. A figyelem előterében többnyire a munkanélküliek munkát kereső, munkavállalói stratégiái, munkaerőpiaci visszaintegrálódási törekvései (vagy passzivitása) állnak. Azt tapasztaltuk azonban, hogy a tartós munkanélküliek munkaerőpiaci integrációs törekvései nem szűkíthetők le a meghirdetett és üresen álló álláshelyek iránti keresletükre.

Munkaerő-hasznosításuk igen tágan értelmezendő, hiszen sokféle munkaerő-hasznosító lépést tesznek, amelyek nemcsak kereseti lehetőséget eredményeznek (feketés), hanem piaci bevételt (háztáji gazdálkodással, fusizással), természetes ellátást vagy csereügyletet (pénz kizárásával), tehát sokféle társadalmilag hasznos munkát. E tevékenységek közül néhány a formális munkaerőpiaci integrációhoz is elvezethet, például az önfoglalkoztató vagy családi vállalkozásig, a munkaviszony, a munkavégzés formalizálásáig.

E téren követett megfontolásaik azonban nem deríthetők fel kizárólag a „mennyiért vállal munkát a munkanélküli”, „milyen elérhető kereset ösztönöz a munkanélküli ellátás vagy szociális támogatás ellenében munkavállalásra” és hasonló típusú kérdésselvetésekkel. Természetesen fontos ismerni a munkahelytel szembeni anyagi elvárásokat, a munkavállalás ráfordítás/hozam arányát az inaktivitás, a munkanélküliség keresetkiesés/kompenzálás arányával összevetve. Ám miként általában a bér — több, jobb, elkötelezettebb stb. munkára — ösztönző hatása is csak tágabb szervezeti, társadalmi érdekviszonyokból érthető meg, úgy a betöltetlen álláshelyek elfogadására, önfoglalkoztatásra, vállalkozásra ösztönzést is több és tágabb gazdasági, társadalmi alkalmazkodási lehetőség (a társadalmi ellátó rendszerek, a az otthoni és alkalmi munkaerő-hasznosítás, a családi kooperációk stb.) számbavételével lehet kialakítani.

A munkaerő-hasznosítás tehát nem egyéni, hanem több társadalmi és helyi adottság által kondicionált családi stratégia része. A megkérdezettek — természetesen a nem magányos egyedülállók kivételével — nemcsak egyéni lehetőségeik és anyagi kalkulációik szerint keresték munkaerő-hasznosítási alternatíváikat, hanem családi viszonyaik összességének figyelembevételével és kényszerével mérlegelték a megélhetés, fennmaradás, hasznos életvitel rövid és hosszabb távú megoldásait. E tágabb családi kalkulációt és befolyást a munkaszociológia a munkavállalói stratégiákban — női munkavállalási döntéseknél, munkahelyi magatartásoknál, háztáji, második gazdaságbeli tevékenységeket végzőknél, a fiatal és az időskorú dolgozók eltérő érdekelttségében — már régebben kimutatta. A tartós munkanélküliség kényszerítő körülményei közepette a munkanélküliek életvitelének, fennmaradásának alternatívái még erősebben kötődnek a családok erőforrásainak összességére épülő stratégiákhoz. Még egyedülállók, egyedül élők esetében is felfedezhető a távolabbi

— esetenként a munkanélküliség hatására újraszólt — családi szálakba kapaszkodás. Ezek mellett a lakóhelyi és szomszédosági kapcsolatok is bizonyos, bár áttételesebb szerepet töltenek be a munkaerő-hasznosító stratégiák alakításában.

A munkanélküliségből a vállalkozásba átlépni képesek egyértelműen *stabil anyagi és lakásvizonyokkal* bírtak és olyan családi háttérrel, amely a vállalkozás — kisipar, kiskereskedelem — ellátásához a *család tagjai között az eszközök (lakrész, garázs, autó), az energiák és az időráfordítások rugalmas kombinálását és kiterjesztését teszik lehetővé*. Volt néhány olyan megkérdezett is, aki a maga tartósan munkanélküli állapotában „háttérrel” biztosít a család (szülő, gyerek, testvér stb.) valamely vállalkozói tevékenységben potenciálisan jobb esélyekkel bírót, más tagjának, például részt vállalt a gyerekek nevelésében, a háztartás vezetésében, beszerzésekben. Másokról tudni, sejteni lehetett, hogy a munkanélküliségben „erőt gyűjtenek”, olyannyira, hogy még a munkanélküli ellátás is a család induló tőkefelhalmozásának része valamilyen vállalkozás indításához.

Az egyik vállalkozó, magasan képzett agrárszakember, miután kitöltötte a járadékfolyósítás teljes idejét, saját házuk udvarán nyitott kiskereskedést. A szülőkkel kialakított munkamegosztásban szerzi be az árut, és végzi a kiszolgálást — a faluban nyílt két tucat hasonló kisbolt nagy konkurenciája közepette. A másik vállalkozó egy, régebbi kapcsolatok révén olcsó bérletként megszerzett lakótelepi garázsban rendezte be először sikertelen cipőboltját, majd zöldségüzletét, amit több családtag, szülők, gyerekek, sógorság bevonásával működtetnek. A boltban a család város környéki telkének termését is értékesítik.

A vállalkozó egy másik típusát képviseli az a férfi, aki valamikor a környék kezdetben állami, szövetkezeti, majd szerződéses kereskedő, vendéglátós elitjéhez tartozott, képzett kereskedelmi szakember, különböző kereskedelmi iskolái mellett még a Marxista Esti Egyetemet is elvégezte. A hetvenes évek közepétől boltokat, vendéglátóhelyeket futtatott fel. Vizsgálatunk idején több, nagyobb horderejű vendéglátós vállalkozás, üdülőövezet, panzió tervéhez keresett társakat és a saját — a többi munkanélkülihez képest valószínűleg jelentős — anyagi erőforrásait meghaladó tőkét. Saját házának pincéjében ugyanakkor családja távolabbi tagjai működtetnek egy — állításuk szerint nem sikeres — sörözőt.

Életvitel a tartós munkanélküliség állapotában

A kutatásunk során meginterjúvoltak megerősítették azt a külföldi és sajnos már a hazai irodalomból is jól ismert képet, hogy az elhúzódozó, tartós munkanélküliség az anyagi veszteségek mellett sokszor nagyobb és kevésbé is tolerált társadalmi súlyllyedéssel jár. Már a munkanélküliség során elszenvedett anyagi veszteségek, jövedelemkiesés és egyéni, családi, társadalmi kompenzálási lehetőségei sem azonosak minden munkanélküli számára, a családi, társadalmi presztízsveszteség mértéke és annak érzékelése pedig még több társadalmi, morális, kulturális tényező függvé-

nye.⁵ A társadalmi megbecsültség zuhanásának érzete sokaknál együtt járt családi szerepük leértékelődésével, valós vagy vélt presztízsveszteséggel. Korábbi baráti, ismeretségi körük, amely igen gyakran a munkahelyhez kötődött, beszűkült.

A takarékos életvitel fő megoldásai a diszkont boltok, és a „lengyel piac”. A közlekedési kiadások megtakarítása érdekében a hétköznapi mobilitást, a városba buszozást is meggondolják. A napi háztartás spórolási technikáit — a „ki nem dobni élelmiszert” elvet, a költségesebb anyagok helyettesítését, a ruházat javítását, a szelőlő szolgáltatások pénzkímélő cseréjét — is újratanulja a legtöbb tartós munkanélküli. A megkérdezettek között a fiatalok kevesebb ismerettel bírtak a megtakarítások mikéntjét illetően, mint a középkorosztály, amely szüleitől még az ötvenes-hatvanas években láthatta a háztartási takarékoskodás technikáit.

Sokan jelezték a szórakozási lehetőségekről, többnyire moziba járásról és a ruházatközpontok igényekről való lemondást. Több helyen a szomszédság közösen olvassa az újságokat. A felkeresett kisgyerekes családok egy részében azt is említették, hogy a gyerekek távol maradnak a költséges iskolai kirándulásoktól. Az értelmiségi vagy fehérgalléros munkakörökből, esetleg alsó vagy középszintű vezetői beosztásokból munkanélkülivé váltak a pesti opera- és színház-látogatásokról való lemondást, a könyvvásárlások elmaradását, a már elértnek tudott középosztályi pozíciókból való kihullásként fogalmazták meg. A takarékosabb életvitel kényszere miatt némelyikük — többnyire az egyedülállók vagy gyerekeiket egyedül nevelők — a táplálkozási, sőt a gyógyszerigényeket is minimálisan tudták csak kielégíteni. Volt, aki a fogait nem tudta megcsináltatni, és olyan is, aki elkopott művégtagjától szenved, amíg a szabályok szerint nem kaphat újat.

Másoknak még voltak mozgósítható tartalékaik. Így például öten autójukat adták el, hárman magas rezsiköltségű vagy törlesztésű, nagyobb, vagy jobb helyen levő lakásaikat cserélték kisebbre, részben a nagy hátralékok rendezése, részben készpénzhez jutás érdekében.

A legrosszabb anyagi, emberi szituációkat (pszichoszomatikus eredetű betegségek kialakulását, súlyosbodását) azoknál a tartós munkanélkülieknél tapasztaltuk, akik egyedül vagy szélesebb és stabilabb családi háttér emberi, pszichikai, anyagi támogatása nélkül éltek. A gondok tágabb körben való megosztása, a nagyobb hétvégi családi összejövetelek, a háztartás egyes tevékenységeinek (bevásárlás, befőzés, disznóhizlalás, ruhajavítás stb.) megosztása még a nem együtt lakó családtagok között is többet jelentenek, mint pusztán az anyagi terhekben való osztozást: az emberi háttér biztonságérzetét is nyújtják. Ezt a megkérdezettek mintegy negyedének esetében tapasztaltuk.

Úgy tűnik, hogy a munkanélküliség okozta veszteséget és bizonytalanságot az együtt élő több generációs családok könnyebben tudják ellensúlyozni, ha kompenzálni nem is. Volt, ahol a három-négygyerekes családban a nagylány volt az egyetlen kereső, máshol a „kisvő”. A háztartás, a gyerekeknélkülözvényes munkái, a közös beszerzések, például a közös újságolvasás költségei azonban megoszlottak a családtagok között, és néhány alkalmi jövedelem is kiegészítette az ilyen háztartá-

sokat. Ugyanakkor a lakás-, házfenntartás egy főre eső rezsije jóval alacsonyabb lett, mint a több, önállóan élő, kisebb család esetében.

Hasonló stabilitást nyújt a tartósan munka nélkül maradt nők számára a háztartásbeli szerep új-régi funkcióinak, a család, a kereső férj ellátásának, a háztartás „főállású vezetésének” vállalása a stabil munkával és keresettel rendelkező családfő oldalán. Ez főként az alsóbb középrétegekből való, egykor dolgozó nők előtt álló, általuk gyakran kényszerűnek is talált lehetőség. A megkérdezettek között is volt több ilyen, munkanélküliből háztartásbelivé lett asszony, jó anyagi és lakáskörülmények között, akik jelezték, hogy szívesen vállalnának képzettségüknek megfelelő munkát.

„Alkalmazás” — jövedelemkiegészítés, munkaerő-hasznosítás, fennmaradás

Miközben a megkérdezettek a jövedelmek alkalmi kiegészítésének sokféle módjáról szóltak, az ilyen jellegű tevékenységek sokféle funkciójára is rávilágítottak. Mintegy harmaduk olyan tevékenységet folytat, amelyet korábban a második gazdasághoz soroltak, ma azonban — feketének talán nem — inkább „szürkének”, informálisnak tekintenek.⁶ Többségüknél ez leginkább a saját vagy a családi igények kielégítését, esetenként és kisebb mennyiségben piacra is szánt zöldség-, gyümölcs-termelet, baromfityesztést, disznóhizlalást jelent saját házuk vagy városzélei, saját vagy bérelt telkeken. Akad, aki a kiskert virágait viszi a piacra. A lakótelepiek között az árnyékgazdasági tevékenységek gyerek- vagy házfelügyeletet, liftkarbantartást, a férfiaknál szerelő, a nőknél varrónői, bejárónői munkák vállalását jelentik. A tartósan munkanélküli férfiak között néhányan alkalmi munkaként különböző felvásárló, „battyuzó”, „felhajtó”, közvetítő (pl. ingatlanközvetítő), kereskedelmi tevékenységről, a jó erőben levő fiatalok testőrszolgáltatásokról számoltak be.⁷

Az alkalmi munkát végzők csoportja mintánkban egyrészt középkorúakból, másrészt a szülőkkel még családtagként élő fiatalokból áll. Az egykori második gazdaság, a nyolcvanas évek kisvállalkozói formái és a kisiparosság között nemrég még fluktuáló szak- és betanított munkásai a munkával ellátott iparosokkal, vállalkozókkal próbálnak kapcsolatot tartani, és rendszertelenül, többnyire kisebb alkalmi munkákkal szereznek jövedelmet a munkanélküli ellátás vagy a jövedelemplótó támogatás mellé vagy annak hiányában. Részben az építőipar kínál némi szűk lehetőséget a rétegeknek. Sokan, nők és férfiak egyaránt, a kereskedelem vagy a szolgáltatások hézagaiban jutnak alacsony, de viszonylag rendszeres jövedelemhez. A fiatalok inkább a vendéglátóiparban és a kereskedelemben találnak rendszertelen foglalkoztatásra. Néhányan a „lengyel piacon” árulnak órabérben, mások megbízásból külföldi turista utakon hoznak be árut kereskedőknek. Megint mások beteggondozást, étel-szállítást, házi munkákat vállalnak. Hamburgersütséről, pincérkedésről, utcai könyv-árúsításról számoltak be a fiatalok.

Az alkalmi munkavégzés lehetősége ugyanakkor minimális volt azok között a 20 és 30 év közötti családos fiatalok között, akik családjuktól távolra házasodtak. Így nem alakult ki kapcsolatrendszerük a fekete, illetve az önkéntes segítő munkák piacán sem. A segélyekre, juttatásokra berendezkedők nagyobbik része is törekedett arra, hogy a megszerezhető minimális biztonságot alkalmi munkákkal növelje. Othoni, házkörüli, a szomszédságnak végzett apróbb munkák (árokásás, szőlőpermetezés, lift-ügyelet stb.) teszik ezt lehetővé számukra.

Mindebből az árnyékgazdaság, a fekete munka többféle, munkanélküli rétegenként is különböző funkciói rajzolódnak ki. Egy rétegnél valóban a bevételekkel való ismert *anyag* kalkuláció eredménye a feketén végzett munka: az adózás és a magas bérjárulékok elkerülése, valamint a munkanélküli ellátás, illetve annak kimerítése után a szociális juttatások fenntartása teszi érdekeltté az árnyékgazdaságban többkevesebb rendszerességgel értékesíthető szakmával és gyakorlattal bírókat a hivatalos munkaviszony vagy formális vállalkozás elkerülésében. A első munkahelyüket kereső fiatalok számára a rendszertelen alkalmi munkák *belépési lehetőséget nyújthatnak a munkaerőpiacra*. Kapcsolatokat építhetnek munkaadókkal és gyakorlatot szerezhetnek tanult szakmájukban vagy más munkákban. Egy jelentős réteget pedig a *szegénység kényszere* hajt más megélhetési lehetőség híján az alkalmi, fekete foglalkoztatás kemény feltételeinek — alacsony bérek, rossz munkafeltételek — elfogadására.⁸

A családi kooperációk átrendeződése

Évtizedeken át a munkavállalói magatartásokat, munkahelyi érdekérvényesítő stratégiákat feltáró vizsgálatok azt mutatták, hogy a munkaerő-hasznosítás, az életvitel stratégiái a családok erőforrásainak összességével számolva, a családok előtt álló különböző feladatokat (gyereknevelés, házépítés stb.) figyelembe véve alakulnak ki. Mindez a készpénzzel, az idővel, a család anyagi infrastruktúrájával (ház, lakás, esetleg autó, telek, kert stb.) való rendelkezés, az egymásnak nyújtható szolgáltatások (gyereknevelés, háztartás, beszerzés stb.) egészére kiterjed.

A munkanélküli lét kényszerei és nyomása hatására a jól-rosszul működő családi erőforrás-gazdálkodásban változások történnek. Egyes esetekben a hirtelen anyagi és pszichikai terhek alatt a családi rendszer szinte rögtön szétesik: például, amikor a házastársak elválnak, a tehetős nagyszülők kiemelik az egyik, támogatásra általuk érdemesnek tartott gyereket, a többieket magukra hagyják. (Mindkettőre adódott példa a megkérdezettek között.)

Más esetekben olyan változások indultak el, amelyek hosszabb-rövidebb idő után dezintegrálják a családot: a tartalékok felélése, az egyre kisebb és rosszabb lakásokba költözés, az adósságok és lakbérhátralékok felhalmozása, az egészségi állapot fokozatos rosszabbodása következtében egyre több feszültség keletkezhet; akár az egyre inkább a fiatalok támogatására szoruló idősebb családtagok, akár az

idősek támogatását még tovább igénylő fiatalok között. A többiek terhétől való szabadulni akarás ilyenkor az egyéni alkalmazkodás felé terel. Eseteinkben volt fiatal, aki egy új élettárs vállalkozásában sikeresen állt talpra saját és előző férje hosszabb munkanélkülisége után. Más esetekben viszont maguk a kérdezettek számoltak be saját és a korábban velük élők, volt házastársak, elköltözött gyerekek munkahelykereső, társadalmi integrációs kudarcairól, alkoholizmusról, deviáns magatartások kialakulásáról.

A családok közel egynegyedénél tapasztaltunk törekvést, sőt határozott lépéseket a családi kooperációk kiterjesztésére, megerősítésére, a nemcsak együtt lakók között aktivizálható családi szálak újraszövésére.⁹ Volt a megkérdezettek között olyan család is, amely több faluból épp a munkanélküliség növekvő terhei és bizonytalansága miatt költözött össze egy település közeli házaiba. Ebben a „nagy-családban” a néhány stabil kereső háztartásának, gyerekei nevelésének ellátása, a közös beszerzések hárultak a munkanélküli családtagokra. Még arra is lehetőség nyílt, hogy a munkanélküli családtagok (szülők, testvérek) támogatásával a kisgyerekes fiatalok átképzésre, nyelvtanulásra járjanak munkaerőpiaci pozícióik javítása érdekében.

A segítő kapcsolatoktól, a közösen olcsóbb beszerzésekig és háztartásvezetésig, a közös újságolvasástól a megélhetési forrásokról szerzett információk megosztásáig esetenként a lakóhelyi, szomszédsági kapcsolatok is hasonló fogódzókat nyújtottak az alkalmazkodáshoz a tartósan munka nélkül maradtak számára.

A gazdálkodásában racionálisnak tűnő családi alkalmazkodás is súlyos emberi problémákhoz vezethet azonban. A tartósan munkanélküliek családjában kiemelt jelentősége van a havi rendszeres keresetnek, ennél fogva az azt előteremtő családtagoknak is. Ez azonban sok esetben nemcsak a hagyományos férfi családfő, hanem a feleség vagy a felnőtt családtag gyerek is lehet. Az ő keresetük mellé kerül be a nagy kalapba a kisebb testvér után járó családi pótlék és/vagy jövedelempótló támogatás, szociális segély. Ezeket az utóbbi szituációkat igen reményvesztetten — erősödő alkoholizmussal, több egészségügyi problémával — élik meg a férfi munkanélküliek, különösen, ha informális és alkalmi munkákkal nem tudnak hozzájárulni a családi jövedelemhez.

A döntően a juttatásokra berendezkedők rétegében nemcsak képzetlen munkanélkülieket, hanem a környék részben vagy egészben leépült nagyvállalatainál feleslegessé vált szakmunkásokat, az iparból, közigazgatásból, mezőgazdasági nagyüzemekből munkanélkülivé vált, közép-, sőt felsőfokú végzettségűeket is találunk. Ők korábban az állami szektor foglalkoztatottaiként, munkahelyválasztásuk során, munkavállalói stratégiájuk részeként is számot vetettek az elérhető társadalmi és vállalati juttatásokkal, táppénz- és nyugdíjlehetőségekkel, gyereknevelési támogatásokkal. A tartós munkanélküliségben azonban igénybevételük kényszerűséggé vált, és ez a rászorultság mellett a társadalmi gondoskodásra hagyatkozást is erősíti.

A tartós munkanélküliek családjában a különböző bevételi források (1. egy vagy több családtag keresete; 2. alkalmi jövedelmek, 3. a különböző szociális ellátó és segélyrendszerek juttatásai) elérhetőségéből, a családi életviteli, munkamegosztási lehetőségek és a munkaerő-hasznosítás alternatíváinak együtteséből az alkalmazkodás három útját tudtuk megkülönböztetni.

1. Az önfoglalkoztatás és kényszervállalkozás útját, amely a stabil családi háttérre és bizonyos szerényebb erőforrásokra alapozódhat. 75 fős mintánkban elenyésző volt azok száma, akik sikeresen járták volna ezt az utat. (Voltak viszont szélhámos kezdeményezésekbe, például biosertés-tenyésztésbe belebukottak, vagy a lakótelepi lángossütődéhez szükséges induló tőke összegyűjtéséről hiába álmodozók.)

2. A megkérdezettek legtöbbször a szociális juttatásokra rendezkedett be, s ezek révén szerzi meg a minimális anyagi biztonságot, s ezt otthoni, természetes termeléssel, lakókörnyezetének nyújtott informális szolgáltatások (szőlőmetszés, bevásárlás, takarítás, kútásás, szerelőszolgáltatások stb.) révén megszerezhető jövedelemmel egészíti ki.

3. Némileg eltérnek az előbbitől azok az alkalmazkodási módok, amikor a tartós munkanélküli a szociális juttatásokat, bizonyos társadalombiztosítási ellátásokat vagy a család keresőinek bevételeit viszonylag rendszeres alkalmi munkajövedelemmel képes kiegészíteni. E törekvések a 2. pontban jelzettekhez képest többé-kevésbé rendszeresebb, a fekete munkák piacán jegyzett tevékenységekkel valósíthatók meg, és vagy a munkanélküli tőke- és piaci ismerethiánya, a szűk piaci igények miatt nem konvertálódnak formálisan önfoglalkoztató tevékenységekké, vagy az adórendszer és a bérjárulékok gátolják hivatalos munkaviszonya alakulásukat.

A családi stratégiák hiánya vagy sikeressége várhatóan erősen differenciálni fogja a tartósan munkanélküliek táborát. Lesznek tartalmas, munkaerejüket hasznosító, családirag és társadalmilag elismert életet élni képesek a jövedelemkiesés ellenére, akár azt kompenzálva is. És lesznek, akik a munkaerőpiacról kisodródva, családtagjaikkal együtt a társadalomban is egyre marginálisabb szituációkba kerülnek. A családi stratégiák szűk mozgásterében azonban a munkanélküliség körülményeihez való mégoly sikeres alkalmazkodási alternatívák is csak korlátozott lehetőségeket engednek a családtagok szakmai, mobilitási, gyereknevelési, pályaválasztási törekvéseiben. Az adott tartós munkanélküliségi szituációban pozitív hatású, a fennmaradást és a társadalmi integrációt biztosító családi erőforrás-gazdálkodásnak alárendelt egyéni választásokból idővel egyéni és családi feszültségek, társadalmi veszteségek is fakadhatnak.

Mindenesetre a piaci átalakulás paradoxonának kell tekintenünk, hogy a tartós munkanélküliek létevel, alkalmazkodási kényszerei révén a gazdaság nem piaci szektora tágul. Egy többszázéves réteg részben teljesen és tartósan az *állami redistribúcióra utaltatik*, részben pedig a *piacon kívüli csereviszonyokat*, a benne részt vevők körét és a piacon kívüli — pénz nélküli, reciprocitáson alapuló — szükségletkielégítés jelentőségét növeli meg.

Jegyzetek

- ¹ Lásd az Országos Munkaügyi Központ rendszeres jelentéseit és úgynevezett követéses vizsgálatait, a KSH Munkaügyi Statisztikai Osztálya munkaerő-felmérését, az ILO/Japan Project és a Munkaügyi Kutatóintézet tanulmányait, valamint a TÁRKI és a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Háztartás Panel Vizsgálatának publikációit.
- ² Bánfalvi Csaba (1992) Csoba Judit (1993; 1994), Laki László (1992) és Tardos Katalin (1992) tanulmányai említendők.
- ³ A kutatás az Aktív Társadalom Alapítvány támogatásával készült. Lebonyolításában a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Munkaügyi Központ, a Szolnoki Munkaügyi Kirendeltség és a szolnoki Humán Szolgáltató Központ munkatársai voltak segítségemre. Az adatgyűjtés, interjúkészítés és -feldolgozás során támaszkodhattam Laky Teréz tanácsaira.
- ⁴ A fontosabb eltérések (százalékban)
	megye	Szolnok és környéke	mintánk
férfi/nő arány	36–61	38–62	55–45
25 év alatti	26	30	12
- ⁵ Bár a munkanélküliség mint társadalmi státus korábban nem tapasztalt állapotot jelent minden állás nélkül maradt számára, mégis differenciált következményekkel jár különböző rétegekre nézve. Egyes csoportok „csak” munkahelyi keresetüket veszítették el, mások a munkahelyükhöz kötődő belső vállalkozói vagy mellékfoglalkozású kisvállalkozói lehetőségeikből fakadó jövedelmeiket is, megint mások a főmunkaidős munkahelytől függetlenül folytatott korábbi második gazdasági lehetőségüket is.
- ⁶ Hasonló nagyságrendű alkalmi munkavégzésről, szürke vagy fekete foglalkoztatásról számolnak Bánfalvi Cs. (1992), Csoba J. (1993; 1994), Laki L. (1992) vizsgálata is. A Háztartás Panel legutóbbi jelentése (Tóth 1994) a megkérdezett munkanélüliek 6 százaléka esetében jelezte alkalmi fekete munkák végzését; ez a szám azonban az előző évben tapasztalt arány kétszerese.
- ⁷ Laki L. kutatása azt jelezte, hogy a második gazdaságnak ezt a szektorát a piaci kapcsolatok alacsony szintje és a természetes önellátás irányába való kényszerű elmozdulás jellemzi (Laki 1992: 54, 61).
- ⁸ Offe—Heinze (1992) a formális munkaviszonyon kívüli munkaerő-hasznosítás kilenc fajtáját különbözteti meg az alkalmi munkáknak, önellátó, természetes cseretevékenységeknek. A házi munkáktól, az önkéntes egyesületekben, szervezetekben végzett munkáktól az alternatív üzleti formákban végzett tevékenységig terjedő sorban a nem-hivatalos, fekete munka csak az egyik lehetőség.
- ⁹ A Magyar Háztartás Panel Vizsgálat 1994-es jelentésében Andorka R.—Spéder Zs. tanulmánya a súlyos elszegényedés elleni védekezésékként értékeli a családok együttmaradását (Tóth 1994: 27).

Felhasznált irodalom

- Bánfalvi Csaba 1992. Egyéni alkalmazkodási stratégiák a munkanélküliséghez. In: *Alkalmazkodás a munkanélküliséghez*. Budapest: MTA Politikatudományi Intézet
- Csaba Erika 1995. *A tartós munkanélküliség néhány jellemzője a KSH munkaerő-felmérés adatai alapján, 1992–1994*. OECD—Műm konferencia, Budapest, 1995. jan. 19–20.
- Csoba Judit 1993. Munkát keresők — Munkakerülők. *Szociológiai Szemle*, 1.
- 1994. A tartós munkanélküliség hatása a családok anyagi helyzetének alakulására. *Esély*, 6.
- Czakóné Tari Mária—Márkus András 1993. *Statisztikai elemzés a szolnoki munkaügyi kirendeltség körzetében regisztrált tartós munkanélüliekről*. ATA 1.8 projekt rész tanulmánya. Budapest
- KSH 1994. *A tartós munkanélküliség alakulása a munkaerő-felmérés adatai alapján, 1992–1994*. Budapest: KSH Munkaügyi Statisztikai Osztály
- KSH 1995. *A munkanélküliség és a foglalkoztatottság alakulása, 1994. IV. negyedév*. Budapest
- Laki László 1992. *Ifjúsági munkanélküliség*. Budapest: MTA Politikatudományi Intézet

- Lázár György—Székely Judit 1995. *A tartósan munkanélküliek jellemzői és a tartós munkanélküliség kezelésének lehetőségei (az ellátásra való jogosultságukat kimerített munkanélküliek 1994. évi vizsgálata alapján)*. OECD–Műm konferencia, Budapest, 1995. jan. 19–20.
- Offe, Claus—Rolf G. Heinze 1992. *Beyond Employment*. Cambridge: Polity Press
- Pugliese, Enrico 1993. *Sociologia della disoccupazione*, Bologna: il Mulino
- RMP 1993. *Rövidtávú Munkaerőpiaci prognózis 1994. évre*. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Munkaügyi Központ, Szolnok, 1993. november
- Schwertner János 1993. *Regionális feszültségek az ország és Jász-Nagykun-Szolnok megye munkaerőpiacán*. ATA 1.8. projekt résztanulmánya. Budapest
- Simonyi Ágnes 1994. *Tartós munkanélküliek életvitele és munkaerő-hasznosítása*. Budapest: Munkaügyi Kutatóintézet
- Solow, Robert M. 1980. On Theories of Unemployment. *The American Economic Review*, (Vol. 70.) March, 1–11.
- Tardos Katalin 1992. Marginális csoport a munkaerőpiacon: a munkanélküli segélyből kizártak. *Szociológiai Szemle*, 1.
- Tóth I. Gy. (szerk.) 1994. Magyar Háztartás Panel, Műhelytanulmányok 5, Társadalmi átalakulás 1992–1994. Budapest: BKE–KSH–TÁRKI

Tóth Olga

ATTITÚDVÁLTOZÁSOK A NŐI MUNKAVÁLLALÁS MEGÍTÉLÉSÉBEN

1. A női munkavállalás ideológiai háttéréről

Elemzésünk során abból a tényből indulunk ki, hogy Magyarországon a kilencvenes évek elején (akárcsak az előző időszakokban) általánosan elterjedt a nők munkaerőpiaci részvétele. Az 1990-es népszámlálás adatai szerint a munkaképes korú nők 70 százaléka volt aktív kereső, további 8 százaléka inaktív kereső (gyesen, illetve gyeden) (Népszámlálás 1990.) Egyes számítások szerint 1992-ben a nők gazdasági aktivitása (82,8%) meghaladta a férfiakét (80,8%) (Frey 1993). Emellett fontos leszögezni, hogy a foglalkoztatott nők mintegy 3–4 százaléka dolgozik csak részmunkaidőben. Ezek a tények több szempontból is figyelemre méltóak. Egyrészt eltérnek a nyugat-európai országok gyakorlatától, ahol — ugyan eltérő mértékben — a miénknél alacsonyabb arányban folytatnak a nők keresőtevékenységet, és általánosan elterjedt a részmunkaidős foglalkoztatottság. Másrészt eltérés mutatkozik a többi volt szocialista országhoz képest is, ahol a munkanélküliség a férfiaknál nagyobb mértékben sújtja a nőket, így a nők munkaerőpiaci részvétele az utóbbi években csökkent.

A keresőtevékenység tehát továbbra is szerves része a magyar nők életének. Ugyanakkor a társadalomban igen ellentmondásos a nők munkavállalásának megítélése. Úgy tűnik, nemcsak a férfiak, de maguk a nők is erősen megosztottak ebben a kérdésben. A kérdéssel foglalkozó tudományos cikkek, publicisztikák és politikai-ideológiai állásfoglalások is egymástól élesen eltérő véleményeket tartalmaznak explicit vagy implicit módon (lásd *Replika* 1994). Markáns az a vélemény, hogy a nők tömeges munkába állítása az 1940-es évek végétől a társadalomra ráerőszakolt folyamat volt, s mint ilyen, egyértelműen elvetendő. E szerint az álláspont szerint a nőknek a családban kellene ismét megtalálni a helyüket, s az otthon kívüli munkavállalásuk évtizedeit mint rossz emléket elfelejteni. Ez a felfogás a nőknek a társadalomban egyfajta tradicionális szerepet szán, modelljét a második világháború előtti középosztálybeli feleségben, családjában találja meg.

Egy másik vélemény a nők számára biztosítandó választási lehetőséget hangsúlyozza. Olyan állapotot tart ideálisnak, amelyben a férj a fő kenyérkereső, s a feleség adott esetben — ha a család életciklusa, igénye, a nő ambíciója stb. lehetővé vagy szükségessé teszi — szintén vállalhat (elsősorban részidős) munkát. Ez a felfogás a nők alkalmazkodására helyezi a hangsúlyt, a munkavállalást nem önmagá-

ban tekinti értéknek a nők életében, hanem mintegy kivételnek, kiegészítőnek tartja. Modellje a nyugat-európai országokban a nyolcvanas évek közepéig széles körben elterjedt két ciklusú női munkavállalás.

A harmadik álláspont a munkát mintegy az emberi lét princípiumaként írja le, így természetesnek tartja, hogy a nőknek — akárcsak a férfiaknak — szinte kötelezően részt kell venniük az otthonon kívüli munkavállalásban, ezáltal kerülnek ki a férfiaknak alávett pozíciójukból. Ez az ideológia állt a szocializmus évtizedeinek extenzív gazdasági fejlődése és a gazdaság ezzel járó kielégíthetetlen munkaerőhiánya mögött, de közel áll a feminizmus felfogásához is.

Publicisztikai vitákban az elmúlt évtizedekben jobbra a két szélsőséges álláspont csapott össze, s egyfajta modern kompromisszumként, mindenre gyógyírt jelentő megoldásként fogalmazódott meg a másodikként említett, a rész munkaidőt, illetve a családi ciklushoz igazodó női munkavállalást ajánló álláspont. Valamennyi álláspont érdekessége, hogy a nőkről szólva alapvetően mint feleségekkel számol velük. Mintegy elfelejtődik az a tény, hogy a nők jelentős hányada egyedülálló, tehát számukra a kereső munka alternatívájaként nem merülhet fel az, hogy a férjük eltartja őket. Ebben a szemléletben is tetten érhetjük a magyar társadalom hagyományos értékrendjét, azt, hogy milyen nagyra értékeli a házasságot és felnőtt tagjai számára a házasságban élést tartja a „normális” életútnak.

2. A vizsgálat és a minta

Az itt következő elemzés adatbázisát „A családi értékek és a nemi szerepek megváltozása” című vizsgálat alkotja, mely az International Social Survey Program (ISSP) keretébe tartozik. A vizsgálatot az OKTK és a Népjóléti Minisztérium Humánpolitikai Kabinetje finanszírozta, az adatfelvételt a TÁRKI végezte el 1994-ben. Mivel az adatfelvétel még nem minden részt vevő országban zajlott le, a nemzetközi összehasonlítás csak a jövőben végezhető el. Az adatok egy része azonban összehasonlítható az ISSP 1988-as adatfelvételével, amelynek során a mostanival részben egyező kérdőívet használtunk. Így jó lehetőségünk van arra, hogy néhány kérdés esetében nyomon kövessük az időbeli elmozdulásokat, mégpedig éppen az átalakulás időszakának változásait.

A minta nagysága 1500 fő volt. Településtípus szerint leképezi a népesség elhelyezkedését, amennyiben a megkérdezettek 19,5 százaléka Budapesten, 43,0 százaléka egyéb városban és 37,5 százaléka községekben él. A mintában a nők kissé felülreprezentáltak: arányuk a népesség egészében 53,1, a mintában pedig 57,8 százalék. Korcsoport szerint a 35 év alattiak a népesség egészéhez képest alulreprezentáltak, a középkorúak a népesség egészének megfelelő arányban képviselik magukat, az 56 évnél idősebbek pedig kissé felülreprezentáltak. Családi állapot szerint a megkérdezettek megoszlása a következő volt: nőtlen/hajadon 12,3 száza-

lék, házasság 59,1, élettársal él 4,1, elvált 8,1 és özvegy 16,4 százalék. (A mintáról és a kérdezés technikai lebonyolításáról lásd még: Család — ISSP 1994).

3. A női munka a családi ciklus egyes szakaszaiban

A magyar társadalomban tehát a nők többségére jellemző a kereső tevékenység. Nézzük meg, hogy a családi életciklus különböző szakaszaiban a nők milyen mértékű munkavállalását tartanak helyesnek a megkérdezettek. Ezt mutatja az 1. táblázat.

1. táblázat

Dolgozzon-e a családos nő a családi ciklus különböző szakaszaiban?

*A válaszok nemek közötti megoszlása 1988-ban és 1994-ben**

	1988		1994	
	férfi	nő	férfi	nő
1. A házasságkötés után amikor még nincs gyereke				
8 órában	61	78	73	83
4–6 órában	20	15	17	10
maradjon otthon	19	7	9	5
2. Ha van olyan gyereke, aki még nem jár iskolába				
8 órában	6	10	3	6
4–6 órában	36	44	29	33
maradjon otthon	58	47	67	60
3. A legkisebb gyereke is elkezdett iskolába járni				
8 órában	29	35	18	20
4–6 órában	49	51	48	50
maradjon otthon	22	15	33	28
4. Ha a gyerekek már elkerültek otthonról				
8 órában	75	89	66	73
4–6 órában	16	8	19	17
maradjon otthon	9	3	12	8

* Az oszlopok összege nem adja ki a 100 százalékot a „nem tudom” válaszok miatt.

1988-hoz képest határozott elmozdulás tapasztalható a női munka megítélésében mind a férfiak, mind a nők esetében. A 8 órás, teljes munkaidős foglalkoztatás elfogadottsága általában csökkent. Egyedül a házasság első, gyermektelen szakaszában tartják a megkérdezettek magas arányban elfogadhatónak a 8 órás munkát,

a férfiak 73 és a nők 83 százaléka nyilatkozott így. Ez az arány az 1988-as adathoz képest magasabb, ami különösen a férfiak esetében figyelemre méltó. A férfiak és nők véleményében szignifikáns különbség mutatkozik, amennyiben a férfiak a nőknél inkább helyeselnék a részmunkaidős foglalkoztatást, illetve az otthon maradást ebben az életszakaszban is. Ez utóbbi vélemény különösen a 8 osztályt vagy kevesebbet végzett és egyúttal az idősebb férfiakra jellemző. Az otthon maradás ebben az életszakaszban a női megkérdezettek közül az érettségivel vagy a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők számára nem elfogadható. A teljes munkaidős foglalkoztatást helyeslik a legtöbben (a szakmunkás nőknek például 93%-a), ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a főiskolát végzett nők közül minden ötödik a 4–6 órás foglalkoztatást tartaná helyesnek az olyan nők számára, akik férjhez mentek, de még nincs gyerekük. Azok a megkérdezettek, akiknek gyerekkorukban az anyja dolgozott, szignifikánsan nagyobb arányban tartották jónak a teljes munkaidős foglalkoztatást, mint a nem dolgozó anyák gyerekei (81% és 76%).

A 6 év alatti gyereket nevelő anyák esetében 1988-hoz képest közeledett egymáshoz a férfiak és nők álláspontja. 1994-ben mindkét nem nagyobb arányban helyesli az otthon maradást. Különösen jelentős a változás a nők esetében: 1988-ban 46,5, 1994-re pedig 60 százalékuk helyeselné a kisgyerekes anyák munkából való kivonását. Ez az arány magasabb, mint a férfiak hasonló adata volt 1988-ban. Életkor és iskolai végzettség alapján jelentős különbségek vannak a nők között, ezen életszakasz megítélésében. A 18–27 éves nők (tehát nagyjából azok, akik 6 év alatti gyerekeket nevelnek) 57 százaléka tartja helyesnek a munkából való teljes kimaradást ebben az életszakaszban, emellett a részmunkaidős foglalkoztatást egyharmaduk tartaná helyesnek. A legidősebb korcsoportban az otthon maradást helyeslők aránya eléri a 75 százalékot. Az egyetemet végzett nők 56 százaléka számára a 6 év alatti gyerek nevelése idején a részmunkaidős foglalkoztatás a leginkább helyeselhető. Ebben a kérdésben azoknak a véleménye, akiknek az anyja dolgozott, nem tér el azokétól, akiké és akiknek nem dolgozott a kérdezett gyerekkorában.

Az iskolás korú gyereket nevelő anyák munkavállalásának megítélése az előzőekben említetthez hasonló irányba változott. A megkérdezetteknek — akárcsak 1988-ban — mintegy fele 4–6 órás foglalkoztatást tartana helyesnek a nők számára ebben az életszakaszban. Ugyanakkor a 8 órás foglalkoztatást helyeslők aránya erőteljesen csökkent (a férfiak esetében 11, a nők esetében 15%-kal), eközben az otthon maradást pártolók aránya ugyanennyivel nőtt. Így — ellentétben az 1988-as adatokkal — a férfiak és nők véleménye között ebben a kérdésben nem mutatkozik szignifikáns eltérés. Eltérések tapasztalhatók viszont a férfiak és nők csoportjain belül életkor és iskolai végzettség szerint. A férfiak esetében az iskolai végzettség növekedésével párhuzamosan csökken azok aránya, akik úgy vélik, hogy az iskolás gyereket nevelő anya esetében is az a helyes, ha nem dolgozik az otthonán kívül. A 8 osztálynál kevesebbet végzettek között az így vélekedők aránya 41 százalék, az egyetemet végzettek között pedig 10 százalék. A felsőfokú végzettségű férfiak szá-

mára legelfogadhatóbb ebben az életszakaszban a nők részmunkaidős foglalkoztatása. A nők esetében a részmunkaidő inkább a főiskolai végzettségűek, de nem az egyetemi végzettségűek számára vonzó.

Az olyan nők esetében, akiknek a gyerekei már felnőttek és elkerültek otthonról, szintén a már vázolt tendenciának megfelelően változott a munkavállalás megítélése. A nők véleménye 1994-ben megfelel a férfiak 1988-as véleménystruktúrájának. Csökkent a teljes munkaidős foglalkoztatással egyetértők aránya, 72 százalékra a nők, 66 százalékra a férfiak körében. Mindkét nem nagyobb arányban tartja helyesnek az otthon maradást ebben az életszakaszban is. Jelentős eltérés mutatkozik a férfiak és nők véleményében iskolázottsági kategóriák szerint. Például az egyetemet végzett nők 80 százaléka a teljes munkaidős foglalkoztatást, 16 százaléka pedig a részmunkaidős foglalkoztatást tartaná helyesnek ebben az életszakaszban. Az egyetemet végzett férfiak közül a teljes munkaidőt 64, a részmunkaidőt 30 százalék helyeselné. Figyelemre méltó, hogy az egyetemet végzett férfiakhoz képest még a 8 osztálynál kevesebbet végzett nők is magasabb arányban (68%) helyeselnék a nők számára a teljes munkaidős foglalkoztatást ebben az életszakaszban.

Az elemzés során a női munkavállalással kapcsolatos attitűdöket összevetettük azzal, hogy maga a megkérdezett (ha nő), illetve házastársa, élettársa (ha férfi megkérdezetről van szó) a különböző életszakaszokban milyen munkaidőben dolgozott. Adataink arra utalnak, hogy jelentős diszkrépancia mutatkozik a megkérdezettek attitűdjei, a helyesnek tartott viselkedés és a követett gyakorlat között. Foglaljuk össze az egyes életszakaszokra vonatkozó eredményeket. A megkérdezett férfiak 80 százalékának felesége teljes munkaidőben dolgozott a házasságkötés után, gyerekszülés előtt. (A nők esetében ez az arány alacsonyabb, 76%, mivel közöttük több az olyan idősebb nő, aki nem dolgozott ebben az életszakaszban.) A férfiak megítélése közelít valóságos élettapasztalatukhoz ebben az életszakaszban, hiszen azoknak a háromnegyede, akiknek a felesége 8 órában dolgozott, ezt általában is helyesnek tartja. Figyelemreméltó, hogy az ebben az életszakaszban nem dolgozó feleségek férjei közül 63 százalék a megkérdezés időpontjában tulajdonképpen a 8 óras foglalkoztatást helyesli, és csak minden negyedik tartja jónak az attitűdök szintjén a feleség otthon maradását a házasság első, gyermektelen szakaszában. A férfiak tehát az attitűdök szintjén a valóságos élettapasztalathoz képest is inkább hajlanak arra, hogy elfogadják a nők férfiakéhoz hasonló munkavállalását ebben az életszakaszban.

A nők esetében hasonló tendenciát figyelhetünk meg. A házasságuk gyermektelen szakaszában 8 órában, illetve rövidebb munkaidőben foglalkoztatott nők több mint 83 százaléka a teljes munkaidőt tartja helyesnek. A házasságuk elején nem dolgozó nők közül a megkérdezés időpontjában ezt mindössze 13 százalék helyesli, 68 százalékuk a 8 óras munkaidős foglalkoztatást támogatja. A házasság első, gyermektelen szakaszában tehát a viselkedés és az attitűdök eltérése általában olyan irányú, hogy a megkérdezettek magasabb arányban fogadják el a teljes munkaidős foglalkoztatást, mint ahányan valójában így dolgoztak.

A nők otthonon kívüli munkavállalásának helyességét leginkább a 6 év alatti kisgyermeket nevelő nők esetében kérdőjelezzük meg, noha a tapasztalatok szerint a gyēs és gyed elterjedtsége ellenére a bölcsödésre továbbra is igény van, hiszen a 3 év alatti gyermekek 15 százaléka bölcsödés napjainkban is. Emellett, hacsak nincs a családban újabb kisgyerek, az anyák gyermekük 3 éves kora után tipikusan visszatérnek munkahelyükre, tehát a 3–6 éves korú gyerekeket nevelő anyák jelentős része dolgozik, mégpedig teljes munkaidőben. Mintánkban a kisgyerekes életút-szakaszon már átesett (vagy éppen benne lévő) nők több mint fele teljes munkaidőben dolgozott ebben az időszakban. A részmunkaidőben dolgozók aránya 6 százalék alatt volt, a többiek otthon voltak. A 6 év alatti gyereket nevelő nők esetében mind a férfiak, mind a nők többsége helyteleníti a 8 órás foglalkoztatást. Különösen szembetűnő a valóság és az attitűdök közti diszkrepancia ezen időszak megítélésében. Azoknak a nőknek, akik ebben az időszakban maguk is 8 órában dolgoztak, fele az otthon maradáást tartaná helyesnek, 43 százalék a részmunkaidős foglalkoztatásra szavaz, és mindössze 7 százalék helyesli a teljes munkaidős foglalkoztatást. A férfiak közül azok, akiknek felesége teljes munkaidőben dolgozott, a nőknél nagyobb arányban helyeselnék az otthon maradáást (63%) és csak minden harmadik a részmunkaidős foglalkoztatást. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy mind a nők, mind a férfiak közül a 6 év alatti gyerekekkel otthon maradók közül minden ötödik az attitűdök szintjén helyeselné a részmunkaidős foglalkoztatást.

A következı életút-szakaszban lévő, az iskolás korú gyereket nevelő nők munkavállalásának megítélése összetettebb az elızı két életszakasz esetében. Megjegyzendı, hogy maga ez a szakasz igen hosszú és önmagán belül differenciált megítélést kívánna, hiszen a 7 éves és a 17 éves gyerek egyaránt iskolás lehet, de igen eltérı anyai gondoskodást kíván. A dolgozó anyák közül minden negyedik erre az életszakaszra is az otthon maradáást tartaná kívánatosnak, a dolgozó nők férjei esetében ez az arány az egyharmadot is eléri. A 8 órás munkaidőben dolgozó nők közül mindössze minden ötödik, az ilyen nők férjei közül még kevesebb helyesli a teljes munkaidős foglalkoztatást, ha az anya iskolás korú gyermeket nevel. Ezzel szemben ebben a kategóriában a részmunkaidős foglalkoztatást pártolná a megkérdezettek fele. Itt tehát ismét jelentıs eltérés tapasztalható a valóság, azaz a tényleges munkavállalás és az attitűdök között.

A gyerekeiket felnevelt nők esetében — a kétciklusú munkavállalás modelljének megfelelıen — a megkérdezettek általában a munkaerıpiacra való visszatérést tartják helyesnek. Megfogalmazódik azonban az igény ebben az életszakaszban is a teljes munkaidős foglalkoztatástól eltérı megoldásokra. Azon nők esetében, akik ebben az életszakaszban és 8 órás munkaidőben dolgoztak, minden negyedik másfajta megoldást tartana helyesnek (14% részmunkaidőt, 11% otthon maradáást). A hasonló státuszú nők férjei esetében ez az arány még néhány százalékkal magasabb. Ugyanakkor a gyerekeik felnevelése után otthon maradt nők (és a hasonló nők férjei) közül minden második a teljes munkaidőbe való visszatérést tartaná helyesnek.

4. A női munkavállalás motivációi

Láttuk tehát, hogy a rendszerváltás óta erőteljesebben fogalmazódik meg a részmunkaidős foglalkoztatás igénye, illetve emelkedik azok aránya, akik a nők fizetett munkából való kivonását helyeselnék. Ugyanakkor a valóság és az attitűdök összevetése azt a benyomásunkat erősíti, hogy e kettő erőteljesen eltér egymástól. Adataink arra utalnak, hogy a társadalom jelentős részében valódi nosztalgia van a nem dolgozó, vagy csak részidőben dolgozó női életforma iránt, miközben az otthon maradási választók egy része számára értékeik más utat jelölnek ki helyesnek. Ez a feszültség véleményem szerint a családok életének egyik igen fontos potenciális veszélyforrása, konfliktusképzője. Erre (és hasonló feszültségek) elemzésére a jövőben nagyobb gondot kell fordítanunk, ha jobban meg akarjuk érteni a családok életének dinamizmusát. A következőkben néhány vélemény-kérdés segítségével nézzük meg, hogy a megkérdezettek szerint mi motiválhatja, indokolhatja az egyén szintjén a női foglalkoztatottságot.

A női munkavállalás lehetséges motivációi közül a nemzetközi kérdőív hármát emelt ki és attitűd kérdés formájában tette fel. A válaszolók egyetértésüket 5 fokú skálán fejezheték ki, amely a teljes egyetértéstől (1-es érték) a teljes elutasításig (5-ös érték) húzódott. Az elemzésben és a táblázatokban — hacsak nem jelzem külön — az „egyetértés” kifejezés a teljesen egyetértőket és az egyetértőket (1+2 kód a skálán) foglalja magába.

Elterjedt vélemény, hogy a szocializmus évtizedei ideológiai nyomásának felengetése után valójában már csak az anyagi motívum játszik jelentős szerepet a nők munkavállalásában. Ezt tesztelte a következő attitűd kérdés: „Manapság a legtöbb nőnek azért kell dolgoznia, mert családjának szüksége van a keresetére.” A kérdésre adott válaszok átlaga 1,36 volt, a megkérdezettek véleménye igen egységes volt ebben a kérdésben, hiszen nagy arányban (90%) egyetértettek ezzel a véleménnyel. (Ez a kérdés az 1988-as adatfelvételben nem szerepelt, ezért az időbeli összevetésre nincs mód.) Iskolai végzettség szerint mind a férfiak, mind a nők esetében az egyetemi végzettségűek véleménye tér el az átlagtól: 20 százalékuk nem osztja ezt a véleményt, azaz úgy vélik, hogy nem elsősorban a család anyagi igénye miatt dolgoznak manapság a nők. Ugyanakkor az egyetemi végzettségűek 80 százaléka számára is ez az anyagi kényszer látszik a legnyilvánvalóbb motivációnak a nők munkavállalásában. A legfiatalabb korosztály az átlagnál kissé alacsonyabb mértékben tartja ilyen kiemelkedően fontosnak az anyagi kényszert a női munkavállalásban, de közülük is 85 százalék elfogadja ezt a nézetet. Adataink tehát alátámasztják azt a feltevést, hogy az anyagi kényszer valóban rendkívül erős motiváló erő a nők munkavállalásában.

A női munkavállalás egy másik lehetséges motivációját fogalmazza meg a következő állítás: „A munkavállalás a legjobb módja annak, hogy egy nő független legyen”. A függetlenség elérése, mint a női munkavállalás motívuma a kérdőív összeállítóinak hipotézise szerint maguknak a nőknek, a fiatalabbaknak és a maga-

sabb iskolai végzettségűeknek fontos mint érték, és egyúttal ezen társadalmi csoportok tagjai tekintik a munkavállalást a függetlenség zálogának. Adataink ennek a feltevésnek részben ellentmondanak. Habár ennek az állításnak elfogadottsága 1988 óta nőtt, lényegesen elmarad az előzőtől. (Az elfogadottság átlaga 1988-ban 3,4, 1994-ben pedig 2,9 volt.) A férfiak és nők véleménye ebben a kérdésben nem tér el egymástól szignifikánsan, jelentős eltérések vannak azonban a férfi és női csoporton belül az egyes iskolázottsági szintek között.

2. táblázat

„A munkavállalás a legjobb módja annak, hogy egy nő független legyen” vélemény elfogadottsága nemenként és iskolai végzettség szerint, 1994 (az állítással egyetértők a csoportba tartozók százalékában)

	férfi	nő
1. – 8 osztály	47	48
2. 8 osztály	39	44
3. szakmunkásképző	33	33
4. középiskola	27	34
5. főiskola	52	25
6. egyetem	41	52

A férfiak közül a legalacsonyabb iskolai végzettségűek (8 osztálynál kevesebb) és a főiskolai végzettségűek körében elfogadott leginkább a női munka mint a függetlenség forrása. A nők esetében a 8 osztályt vagy kevesebbet végzettek és az egyetemi végzettségűek körében. Életkor alapján pedig éppen az idősebb korosztályokba tartozók hajlamosak elfogadni ezt a nézetet. A 18–27 éves nőknek például 27 százaléka, ezzel szemben a 68 év feletti nők 48 százaléka fogadja el ezt a véleményt. A férfiak esetében a hasonló életkori csoportok értéke 37, illetve 46 százalék. Úgy tűnik, a magyar társadalom bizonyos rétegei számára a függetlenség szó — a kérdőív összeállítóinak hipotéziseivel ellentétben — inkább taszító hatást gyakorol. Csak feltevéseink lehetnek arra nézve, hogy mi ennek a magyarázata. Talán a fiatalabb korosztály pontosabban érzi, hogy ma Magyarországon a munka nem biztosít az ember számára függetlenséget a szó teljes értelmében, hiszen egy kereset általában még 1994-ben sem elég arra, hogy valaki a kívánt életszínvonalon megéljen. Az is egyfajta magyarázat lehet, hogy a függetlenség szó a megkérdezettek számára azért rossz csengésű, sértő, mert olyan nőre utal, aki elhagyja családját, aki elszakítja a magyar társadalomban (a válások magas száma ellenére is) nagyra értékelt családi köteleket. Elméletileg persze az is lehetséges, hogy a magyar nők — ellentétben nyugat-európai társaikkal — munkavállalás nélkül is függetlennek érzik magukat, azaz Magyarországon már megvalósult a nők teljes emancipációja.

A női munkavállalás motivációit elemezve az önmegvalósítás fogalma is logikusan felmerül, azaz e szerint azért (is) dolgoznának a nők, mert a kereső munka útján tudják megvalósítani önmagukat. A kérdőív ezt a gondolatot fordítva fogalmaz-

ta meg, mégpedig a következőképpen: „A háziasszonyi teendők ellátása éppen olyan önmegvalósítás lehet egy nő számára, mint a kereső munka”. (Ezt a kérdést az 1988-as kérdőív is tartalmazta, de az angol szöveg eltérő fordítása miatt megtevesztő lenne az összehasonlítást elvégezni. Az 1988-as magyar kérdőívben az állítás így hangzott: „A háziasszonyi teendőket jól ellátni legalább akkora teljesítmény, mint a fizetésért végzett munka.”) Az állítással 1994-ben a férfiak és nők teljesen egyező mértékben értettek egyet (átlag 2,35). Életkori csoportok alapján azonban erősen eltérő a megkérdezettek véleménye, amennyiben a legfiatalabb, 18–27 éves válaszolóknak kevesebb mint a fele (46%), a legidősebb válaszolóknak pedig a háromnegyede értett egyet ezzel az állítással. A következő táblázat a válaszok iskolai végzettség szerinti megoszlását mutatja.

3. táblázat

„A háziasszonyi teendők ellátása éppen olyan önmegvalósítás lehet egy nő számára, mint a kereső munka” vélemény elfogadottsága nemenként és iskolai végzettség szerint, 1994 (az állítással egyetértők a csoportba tartozók százalékában)

	férfi	nő
1. – 8 osztály	67	72
2. 8 osztály	64	66
3. szakmunkásképző	58	60
4. középiskola	48	42
5. főiskola	57	37
6. egyetem	33	44

A táblázat adatai alapján a férfiak és nők véleményei az egyes iskolázottsági csoportokban markánsan eltérnek egymástól. A férfiak közül az egyetemet végzettek azok, akik legkevésbé tartják a háztartási munkát önmegvalósítónak a nők számára, mindössze egyharmaduk fogadja el az állítást, és 44 százalék elutasítja. Ugyanakkor a főiskolát végzett férfiak véleménye a szakmunkás férfiak véleménystruktúrájának megfelelő, még a középiskolát végzett férfiak is közelebb állnak véleményükkel az egyetemet végzettekhez, mint ők. A nők közül az alacsonyabb iskolai végzettségűek a férfiakhoz meglehetősen hasonlóan ítélik meg a kérdést, azaz a háztartási munkát a nők önmegvalósítása szempontjából egyenértékűnek tartják a keresőtevékenységgel. Ugyanakkor az érettségizett, a főiskolát és az egyetemet végzett nők válaszai egymáshoz közelebb vannak, mint a férfiak esetében. A nők csoportjában a főiskolát végzettek fogadják el legkisebb arányban azt az állítást, hogy a háztartási munka ugyanolyan önmegvalósítás lehet, mint a keresőtevékenység. Figyelemreméltó, hogy az egyetemet végzett nők a főiskolát végzetteknél magasabb arányban tartják a kereső munkát a háztartási munkával egyenértékűnek az önmegvalósítás szempontjából, noha a nőknek erről a csoportjáról feltételeznénk leginkább, hogy hivatásukat az önmegvalósítás szempontjából a házimunka fölé helyezik.

5. A női munkavállalás és a család

Miután szemügyre vettük a női munkavállalás néhány lehetséges motivációjának elfogadottságát, térjünk át arra, hogy a megkérdezettek szerint milyen hatást gyakorol ez a családra és különösen a gyerekekre. A következőkben két olyan attitűdkérdésre adott válaszokat mutatunk be, melyek a dolgozó anya és gyereke kapcsolatának problémáját kétféleképpen fogalmazzák meg.

Az egyik kérdés a 6 év alatti gyereket nevelő anyák gondjaira összpontosult. A megfogalmazott vélemény a következőképpen szólt: „Hat éves kora előtt mindenképp megsínyli egy kisgyerek, ha az anyja dolgozik”. Mint a különféle életút-szakaszok értékelésénél láttuk, ez az életkor az, amikor meglehetősen egységesen az anyák otthon maradását helyeslik a megkérdezettek. Nem csoda, hogy az itt megfogalmazott attitűdöt is magas arányban fogadták el. A férfiak átlagos pontszáma 1,90, a nőké 1,93, tehát egymáshoz igen hasonló. 1988 óta a vélemény elfogadottsága erősödött, akkor a férfiak átlaga 2,10 és a nőké 2,28 volt. Figyelemre méltó, hogy a nők a legfiatalabb életkori csoportban még a férfiaknál is magasabb arányban vallják magukénak ezt a véleményt. (A 18–27 évesek csoportjában a nők 60, a férfiak 47%-a fogadta el az attitűdöt.) Az életkorral egyébként mindkét nemnél emelkedik a véleményt elfogadók aránya (a 68 évesnél idősebb férfiak körében 82, a nők körében 86%). Iskolázottság tekintetében a férfiak esetében nincs szignifikáns különbség a véleményekben, az egyetemet végzetteknek például az 50 százaléka teljes mértékben, további 20 százaléka nagyrészt magáénak vallja ezt a nézetet, hasonlóan a szakmunkás vagy a középiskolai végzettségűekhez. A nők esetében az iskolai végzettség erősen befolyásolja az attitűdkérdés elfogadottságát. A 8 osztályt vagy kevesebbet végzett nők a hasonló iskolai végzettségű férfiaknál magasabb arányban vallják, hogy a 6 év alatti gyerek mindenképpen megsínyli, ha az anyja dolgozik (62%-uk teljesen, további 24%-uk nagyrészt elfogadja ezt). A diplomás nők esetében az elfogadottság erősen csökken, a főiskolát végzetteknél nagyobb mértékben, mint az egyetemi végzettségűeknél. Ezzel együtt a felsőfokú végzettségű nők közül is csak minden ötödik az, aki szerint a 6 év alatti gyerekek nem automatikusan káros, ha az anyja dolgozik. Úgy tűnik, itt egy társadalmi méretű lelkiismeret-furdalásnak vagyunk tanúi. Ma Magyarországon a 3–6 éves gyerekek 88 százaléka óvodás, a tankötelezettségre vonatkozó rendelkezések szerint a betöltött 5 éves kor után az óvodai iskolaelőkészítő foglalkozás látogatása kötelező. Ezzel együtt a nők jelentős része úgy érzi, valami nyilvánvaló lelki sérülést okoz 6 év alatti gyermekének, ha ő dolgozik. Érdemes lenne ennek a lelkiismeret-furdalásnak okait, a kialakulás körülményeit felderíteni.

Ez a lelkiismeret-furdalás azonban, úgy tűnik, elsősorban a 6 év alatti gyerekekre vonatkozik. A másik, itt elemzendő kérdésünkre adott válaszok ugyanis nem tükrözik ezt. Ez az attitűdkérdés a következőképpen hangzott: „A dolgozó anya ugyanolyan meleg és szoros kapcsolatban lehet a gyerekeivel, mint az az anyja, aki nem dolgozik”. A kérdés elfogadottsága 1988 óta nőtt, a férfiak esetében 3,00-ról 2,58-

ra változott az átlag, a nők esetében pedig még jelentősebb mértékben 3,47-ről 2,47-re. A kérdés elfogadottsága valamennyi iskolázottsági csoportban nőtt. A férfiak esetében inkább az alacsonyabb iskolázottságúak, míg a nők közül inkább a magasabb iskolázottságúak fogadták el inkább ezt a véleményt. A férfiak közül legkevésbé a főiskolai végzettségűek értenek ezzel egyet (17%-uk teljesen és 23 %-uk nagyrészt). Érdeemes visszautalni, hogy az előzőekben tárgyalt kérdést, az anya munkavállalásának hatását 6 év alatti gyerekeire a férfiaknak szintén ez a csoportja ítélte meg a legnegatívabban.

A női munkavállalást ellenzők érvelésében a női munka a gyerekek élete mellett a család életét is veszélyezteti. Ezt fogalmazza meg a következő attitűdkérdés:

4. táblázat

*„A család élete megsínyli, ha a feleség teljes munkaidőben dolgozik”
(az állítást elfogadók százalékos aránya)*

1988		1994	
férfi	nő	férfi	nő
77	61	60	66

Az attitűd elfogadottsága a nők esetében növekedett, a férfiak körében pedig jelentősen csökkent, ezzel előállt az a helyzet, hogy a nők a férfiaknál inkább magukénak vallják ezt a nézetet. Különösen figyelemre méltó ez a legfiatalabb, a 18–27 éves korosztály esetében, ahol a férfiak 38 százaléka, a nőknek viszont 54 százaléka fogadja el ezt a nézetet. A férfiak esetében az életkor előrehaladtával a nézet elfogadottsága egyre nő, a 68 éven felülieknél már a 77 százalékot is eléri. A nők esetében az attitűdkérdés elfogadottsága 47 éves korig azonos szinten marad, majd hirtelen megnő és a férfiak szintje fölé emelkedik. Tehát a középkorúakat leszámítva ezt az állítást valamennyi korcsoportban inkább a nők vallják magukénak. Iskolai végzettség szerint a következőképpen fogadják el a megkérdezettek ezt a véleményt.

5. táblázat

„A család élete megsínyli, ha a feleség teljes munkaidőben dolgozik”
kérdés elfogadottsága iskolai végzettség és nemek szerint
(az állítással egyetértők a csoportba tartozók százalékában)

	férfi		nő	
	1988	1994	1988	1994
1. – 8 osztály	80	80	78	82
2. 8 osztály	74	64	65	73
3. szakmunkásképző	59	58	44	61
4. középiskola	60	50	53	60
5. főiskola	64	69	54	43
6. egyetem	64	57	62	28

1988 óta a 8 osztályt és a középiskolát végzett férfiak körében csökkent azok aránya, akik szerint a nők teljes munkaidejű foglalkoztatottsága veszélyezteti a családi életet. A főiskolát végzettek körében viszont emelkedett ez az arány, így adódhatott, hogy 1994-re a 8 osztálynál kevesebbet, majd rögtön ezután a főiskolát végzettek vallják magukénak ezt a véleményt. A középiskolát végzett férfiak érzik relatíve a legkevésbé a család életét veszélyeztető tényezőnek a nők 8 órás munkavállalását, habár közülük is minden második elfogadja ezt a nézetet. A nők esetében 1988 óta erőteljesen elmozdultak a vélemények. A főiskolát és egyetemet végzett nők körében csökkent a nézetet elfogadók aránya, viszont az összes többi iskolai végzettségi csoportban nőtt. Míg a 8 osztálynál kevesebbet végzett nők 82 százaléka, az egyetemet végzett nők 28 százaléka ért egyet azzal, hogy a nők teljes munkaidős foglalkoztatását megsínyli a család élete.

A női munkavállalás néhány lehetséges motívumának, majd a gyerekekre és a családra gyakorolt hatásának bemutatása után a témát zárjuk le egy általánosan megfogalmazott kérdéssel.

6. táblázat

„Állásban lenni is fontos lehet, de a legtöbb nőnek az az igazi vágya, hogy otthona és gyermeke legyen” (elfogadottság átlaga)

1988		1994	
férfi	nő	férfi	nő
2,05	2,15	1,97	1,91

Látható, hogy 1988 óta a vélemény elfogadottsága kissé nőtt és 1994-re igen erős lett. Az előzőekben már vázolt tendenciának megfelelően megfordult a vélemények struktúrája és a nők a férfiaknál nagyobb mértékben értenek egyet ezzel az állásponttal. A férfiak esetében az életkor előrehaladtával a vélemény elfogadottsága nő, de a legfiatalabb és legidősebb férfiak megítélése között e tekintetben nincs szignifikáns különbség. Hasonló a helyzet a nők esetében is, azzal a különbséggel, hogy a

legfiatalabb korcsoportba tartozó nők, a 18–27 évesek hasonló korú férfi társaikhoz képest jóval magasabb arányban fogadják el ezt a nézetet (74% a férfiak 64%-ával szemben). A következő táblázat iskolai végzettség szerint mutatja a vélemény elfogadottságát.

7. táblázat

„Állásban lenni is fontos lehet, de a legtöbb nőnek az az igazi vágya, hogy otthona és gyermeke legyen” kérdés elfogadottsága iskolai végzettség és nemek szerint (az állítással egyetértők a csoportba tartozók százalékában)

	férfi	nő
1. – 8 osztály	78	83
2. 8 osztály	77	78
3. szakmunkásképző	72	72
4. középiskola	61	63
5. főiskola	68	52
6. egyetem	45	40

Tendenciájában mind a férfiak, mind a nők véleménye hasonló, amennyiben az alacsonyabb iskolai végzettség az állítás nagyobb mértékű elfogadottságával jár együtt. A 8 osztálynál kevesebbet végzett nők és férfiak háromnegyede számára nyilvánvaló, hogy a legtöbb nő számára a család és az otthon elsőbbséget élvez a kereső munkával szemben. A férfiak esetében az elfogadottság a középiskolát végzettségig egyenletesen csökken, majd a főiskolát végzett férfiak — mint több előző kérdésben is — a középiskolát végzeteknél konzervatívabb nézeteket vallanak, 68 százalékuk elfogadja a fenti állítást. Az egyetemet végzett férfiak 46 százaléka ért egyet az állítással. A 8 osztálynál kevesebbet végzett nők még a férfiaknál is magasabb arányban vallják a fenti nézetet (83%). A főiskolát és egyetemet végzett nők esetében aztán az elfogadottság szintje lényegesen alacsonyabb, mint a hasonló iskolázottságú férfiak körében (52% és 40%).

6. Összegzés, következtetések

Már az ISSP 1988-as nemzetközi felmérésének adatait elemezve megállapították mind a hazai, mind a külföldi kutatók, hogy a magyar megkérdezettek a nyugat-európaiakhoz és észak-amerikaihoz képest meglehetősen konzervatívak (Harding 1989; Tóth 1991). Különösen vonatkozott ez a férfiakra, akik a nyugati közvélekedéshez képest szinte anakronisztikus nézeteket vallottak a női munkavállalásról. Mellettük a nők véleménye besimult a nyugat-európai átlagba. Az 1994-es felvételnél a legtöbb kérdésnél a nők véleménye mozdult nagyobbra, tehát sok esetben megfordult a régi (és a sémáknak megfelelő) tendencia, mely szerint a férfiak minden országban valamelyest konzervatívabban ítélik meg a női munkavállalást, mint maguk a nők. 1994-

ben Magyarországon a férfiak, de még inkább a nők értékeikben tömegesen visszatértek az otthonon kívül nem dolgozó háziasszony sémájához. Olyan értékválasztás ez, amelynek konzervatív jellegéhez nem fér kétség. Tették ezt akkor, amikor egyrészt az 1994-es parlamenti választásokon a konzervatív kormánykoalíció ellen szavaztak. Úgy tűnik tehát, hogy a szavazásban megnyilvánuló politikai választás nem jelent automatikusan hasonló értékválasztást (legalábbis a női munkavállalás témakörében). Másrészt akkor született ilyen eredmény, amikor minden jel szerint szó sincs a kétkeresős családmódel érvényességének megkérdőjelezéséről; a mindenre gyógyírnak látszó részmunkaidős foglalkoztatás széles körű elterjedéséről; amikor a női munkanélküliség rátája a férfiaké mögött marad; amikor a nők foglalkoztatottságának színvonala elérte (illetve 1992-es számítások szerint) meghaladta a férfiakét (Frey 1993). Tehát az emberek mindennapjaikban súlyos diszkrepanciát élnek át, hiszen értékeik és valóságos lehetőségeik nem találkoznak. Mindez vélhetőleg olyan konfliktusokat okoz, melyek hatását ma még nem is láthatjuk át teljesen. Emellett a vélemények ilyen jellegű és mértékű elmozdulására kevés előzetes jel utalt, hiszen az újra meg újra fellángoló sajtóviták a nők társadalmi szerepéről, a nők és férfiak kapcsolatáról rendszerint inkább a feminizmus „rémképét” villantják fel, azaz azt a képzetet igyekeznek kelteni, hogy a magyar nők túlságosan is emancipáltak (lásd a *168 óra* című lapban és a *[Magyar] Nők Lapjában* megjelent vitairásokat 1994-ben). Természetesen egyetlen vizsgálat eredményeiből nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, nem tudhatjuk, hogy az itt megfigyelt véleményváltozás egy tendencia kezdete, avagy csak átmeneti jelenségnek tekinthető. Mégis felmerül a kérdés, vajon mivel magyarázható a vélemények itt tapasztalt alakulása? A jelenség hátterében nyilván sok, egymással összefüggő tényező állhat. Az elemzőnek itt kell bevallania, hogy nem képes az előzőekben felvázoltakra teljes körű magyarázatot adni. Ezért vállalva, hogy kissé eltávolodok a kötelező objektivitástól, csak néhány értékelő megjegyzést teszek.

A magyarázatok sorát kezdhethetnénk azzal, hogy talán a nők most, 1994-ben érezték úgy, hogy végre elmondhatják valódi véleményüket erről a kérdéstről, amikor nem nehezedik rájuk a szocializmus ideológiai nyomása. Ennek azonban ellentmond az a tény, hogy folytak más vizsgálatok a rendszerváltás után, amikor az előző évtizedek szocializmusának sémája, „a dolgozó” nő ellen következmények nélkül lehetett lázadni. Ezek a vizsgálatok arra utaltak, hogy a magyar nők fiatal és középkorú nemzedékei a kilencvenes évekre szilárdan a kereső munkára (is) specializálódtak. Lehetetlennek tűnt az a törekvés, hogy a nőket „vissza lehet küldeni a fakanálhoz” (Hadas 1994; Vukovich et al. 1994). Ráadásul az előző kormány ideológiája éppen ezt a konzervatív vonalat erősítette, tehát könnyű lett volna már régebben ilyen nézeteket vallani (lásd pl. *A Magyar Köztársaság... 1994*).

Ha nem arról van szó, hogy egy eddig be nem vallható értékválasztás végre szabad utat kaphatott, akkor valami egyéb ok miatt változott meg a vélemények struktúrája. Az okok között fontos helyet foglal el az a társadalmi méretű lelkiismeret-furdalás, amit a magyar társadalom és ideológia hagyományosan ébresztett és

ébreszt a nőkben. Ez a lelkiismeret-furdalás a gyerekvállaláshoz és a gyerekneveléshez kapcsolódik. Már a szocializmus évtizedei alatt is érzékelhető volt, hogy sokan a nőket mint társadalmi csoportot tették felelőssé a népesség fogyásáért, a gyermekvállalási kedv csökkenéséért. Ugyanígy a dolgozó anyákat tették felelőssé az ifjúság összes problémájáért. Miközben a társadalom és a család igényt tartott a nők kereső munkájára, folyamatosan azt sulykolta, hogy helyrehozhatatlan károkat okoznak az anyák gyerekeiknek. Ebből a helyzetből logikus kimenekülést jelent az, ha a nők — legalább az attitűdök szintjén — háziasszonyokká válnak ismét.

A vélemények változására talán a legkézenfekvőbb magyarázat, hogy a nők belefáradtak abba a nyugat-európaihoz képest valóban nagy terhelésbe, amit a teljes munkaidős munka és a háztartás ellátása jelent. A rendszerváltás éveiben folytatódott az a korábban már elkezdődött tendencia, hogy a háztartási munkák kiváltása anyagi okokból egyre kevésbé lehetséges. A nők tömegei kényszerülnek rá, hogy olyan háztartási munkákat is maguk végezzenek el, amelyeket évekkel ezelőtt meg tudtak fizetni. Emellett fizetésükre a családnak szüksége van, a növekvő munkanélküliség mellett gyakran a nő a családban az egyedüli stabil kereső. A munkahelyek többsége is nagyobb teljesítményt kíván mindenkitől, mint korábban, ráadásul a munkanélküliség veszélye ott lebeg a nők feje fölött is. A rendszerváltás tehát ebből a szempontból határozottan megnehezítette a nők életét, így nem csoda, ha a mainál kényelmesebb életet képzelnek el a maguk számára. Ez egybeesik a férfiak nagy részének elképzeléseivel, akik szintén úgy érzik, hogy az életüket megkönnyítené az otthon lévő feleség.

Az természetesen nagy kérdés, hogy ha egy csapásra teljesülhetnének — mint ahogy persze nem teljesülhetnek — a vágyak, vajon a nők háziasszonyi szerepe valóban egyértelműen könnyebb, boldogabb életet biztosítana az emberek számára. Ha ez megvalósulna, a maihoz részben hasonló, részben attól eltérő munkamegosztás alakulna ki a nemek között. A férfiak éppen annyit dolgoznának munkahelyükön, mint ma. Igaz, a nők levennék vállukról a háztartás gondjait, így ők valódi patriarchális családfőként a pénzt keresnék, de vélhetőleg a mainál nem vállalnának nagyobb részt gyerekeik nevelésében, családjuk életében. Kérdés, hogy valóban erre vágnak-e? És a nők, vajon ha nem folytatnának kereső munkát, jobb anyák és feleségek lennének-e, elmúlna-e tömeges lelkiismeret-furdalásuk? Tartósan kielégítő lenne-e a háztartás vezetése számukra? Az oly sokat emlegetett gyesneurózis (ami modellje ennek az állapotnak) csak tévedés volt? A fiatal nők, növekvő iskolázottsági szintjükkel, az egyetemi férőhelyek felét betöltve, valóban csak a háziasszonyi szerepre készülnek? Megannyi kérdés, melyekre az adatokat elemző szociológus nem tud választ adni. Úgy tűnik, a női munka társadalmi megítélésének elemzése nem kimerített kutatási téma.

Hivatkozások

- Család — ISSP 1994. A vizsgálat dokumentációja és alapmegoszlásai. Budapest: TÁRKI
- Hadas Miklós (szerk.) 1994. *Férfiuralom — írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Budapest: Replika Kör
- Frey Mária 1993. Nők a munkaerőpiacon. *Társadalmi Szemle*, 3, 26–36.
- Frey Mária—Gere Ilona 1994. Részmunkaidős foglalkoztatás: vágyálomból valóság? In: *Magyarország átalakulóban*. Budapest: Népjóléti Minisztérium, 41–72.
- Harding, Stephen 1989. Interim Report: The Changing Family. In: Roger Jowell, S. W. Lindsay Brook (Eds.) *British Social Attitudes: the 6th report*. SCPR, 143–155.
- Koncz Katalin 1994. A nők társadalmi helyzete Magyarországon. In: *Magyarország átalakulóban*. Budapest: Népjóléti Minisztérium, 99–124.
- Népszámlálás 1990. KSH
- A Magyar Köztársaság Kormányának 1031/1994. (IV. 30.) határozata a népesedéspolitikai alapelvekről.
- Replika* 1994. 13–14. szám. *Körkérdés a nőkről*. 54–85.
- Tóth Olga 1991. *Conservative Gender Roles and Women's Work*. Paper presented at the 10th EGOS Conference on „Societal Change between Market and Organization”, Vienna
- 1993. No Envy, No Pity. In: N. Funk—M. Mueller (Eds.) *Gender Politics and Post-Communism. Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*. New York: Routledge, 213–223.
- Vukovich György—Cseh-Szombathy László—S. Molnár Edit—Pongrácz Tiborné—Utasi Ágnes 1994. Családi értékek — családi normák. In.: *Magyarország átalakulóban*. Budapest: Népjóléti Minisztérium, 7–40.

Ez a tanulmány a „Változó szerepek az átalakulás időszakában” című OTKA pályázat keretében készült.

MUNKANÉLKÜLIBŐL LETT VÁLLALKOZÓK

Az állástalanok többsége számára az jelenti a kiutat a munkanélküliségből, ha *alkalmazottként* elhelyezkedik. Egy kisebbség viszont megpróbálkozik önállóan gondoskodni a munkahelyéről, azaz *önfoglalkoztatóvá* válik. 1994. első negyedében a járadékban részesülő munkanélküliek csaknem nyolc százaléka tett erre kísérletet. Ha kezdeményezésük sikeresnek bizonyul, maguk is munkáltatóként léphetnek fel, úgy, hogy mások számára is munkahelyet teremtenek.

A vállalkozás útjára lépő munkanélkülieknek a Foglalkoztatási Törvény különböző támogatásokat helyez kilátásba, nevezetesen:

- a munkanélküli járadék összegének megfelelő *anyagi segítséget* a kezdeti nehézségek áthidalásához, maximum hat hónapra;
- a vállalkozás elindításához igénybe vett *szaktanácsadás költségeinek a megtérítését*, legfeljebb 50 százalékos mértékig;
- a vállalkozói tevékenység gyakorlásához szükséges *tanfolyami képzés költségeiből maximum 50 százalék visszafizetését*; továbbá
- hitel felvétele esetén a *hitelfedezeti biztosítás költségei legfeljebb felének az átállalását*, maximum egy éves időtartamra.

E támogatások közül egyidejűleg több is igénybe vehető, s mindegyiknek a finanszírozásához a *Foglalkoztatási Alap* nyújt fedezetet.

A Munkaügyi Kutatóintézetben a közelmúltban fejeződött be egy *követő vizsgálat*¹, amely azt a kérdést járta körbe, hogy e *támogatásokkal létrehozott vállalkozásoknak milyen esélyük van a túlélésre*.

A kérdőíves felmérést 1993/94. fordulóján bonyolítottuk le, két megyében². A kutatásba bevontunk minden olyan személyt (összesen 615 főt), aki 1992-ben munkanélküliből vállalkozó lett, a felsorolt támogatások egy vagy több formájának igénybevételével. Postai úton, illetve kérdezőbiztosok segítségével a kiküldött kérdőívek több mint *négyötödét* sikerült értékelhető állapotban visszaszerezni, így az 513 fős minta kielégítően reprezentálja a vállalkozóvá vált munkanélküliek teljes körét. A vállalkozás *kezdeté* óta eltelt minimálisan egy-két év ugyanakkor elég idő ahhoz, hogy kiderüljön, mennyire volt eredményes a segítség.

A program munkaerőpiaci hatása és szelektivitása

Egy program munkaerőpiaci hatása elsősorban *elterjedtségével* jellemezhető. Ez a *bekerülési rátával* mérhető, amely a támogatottak arányát ahhoz a sokasághoz — jelen esetben a járadékban részesülő munkanélküliekhez — viszonyítva fejezi ki, akik jogosultak az eszköz igénybevételére.

Nos, a vizsgált évben — 1992-ben — a *járadékban részesülő munkanélkülieknek mindössze egy-két százaléka választotta az önfoglalkoztatás útját a két megyében, ami megfelelt az országos átlagnak. Ez a sokaság fontos személyiségi jegyeit tekintve markánsan különbözött a járadékban részesülők összességétől. A munkanélküliek közül főleg ha a fiatalabb, szakmával és magasabb iskolai végzettséggel rendelkező férfiak kísérik meg a vállalkozóvá válást. Ebben természetesen nincs semmi kivetnivaló, hiszen a munkanélküliek vállalkozóvá válásának a támogatása a munkaerőpiaci eszközök között különleges helyet foglal el. Nem alkalmazható, s nem is ajánlható mindenki számára, mivel a munkanélküliségből való kijutás komoly szándéka mellett sok egyébre is szükség van a vállalkozáshoz.*

Csakhogy a program szerény igénybevétele nem kizárólag az önfoglalkoztatásra esélyes munkanélküliek csekély számával magyarázható, még kevésbé az érdeklődők alkalmasságvizsgálatának vagy szűrésének a következménye. Az ok inkább a Szolidaritási Alapot a Foglalkoztatási Alaptól mereven elkülönítő finanszírozási struktúrának tulajdonítható, ami teljesen érzéketlen a vállalkozóvá válás révén elérhető járadékmgeltakarításra. Sőt, a Foglalkoztatási Alap feltöltésének bizonytalansága és a Szolidaritási Alaphoz képest mutatkozó akut forráshiánya olyan átmeneti korlátozásokra kényszeríti a munkaügyi központokat, amelyek a program céljával és a munkanélküliek érdekeivel egyaránt ellentétesek.

Előfordult például, hogy a vállalkozóvá válás támogatását pénzhiány miatt néhány hónapig szüneteltetni kellett, vagy ideiglenesen csak a hat hónapot meghaladó járadékfolyósítási idővel rendelkező munkanélkülieket engedték belépni a programba, még ha korábban akartak is az önfoglalkoztatás útjára lépni. A vállalkozói képzés, illetve tanácsadás támogatásával is gyakran szűkíteni kellett a törvény adta lehetőségeket, jóllehet ezt amúgy is a kelleténél jóval kevesebben vették igénybe.

A pénzügyi korlátoknak alárendelt és időről időre változó belső szabályok miatt a *vállalkozóvá válás ösztönzését a megyei munkaügyi központok nem tudják az ésszerűség, a programozhatóság és a folyamatosság keretei között tartani. Ez nemcsak a program eredményeit rontja, hanem pazarló a Szolidaritási Alapra nézve is. Ebből az jelenthetne kiutat, ha az önfoglalkoztatás támogatása révén elért járadékmgeltakarítást a megyék felhasználhatnák decentralizált foglalkoztatási alapjuk bővítésére.*

A munkanélküliek által alapított vállalkozások túlélési esélyei

A felmérés kulcskérdése az volt, hogy *6–8 hónappal a támogatás befejezése után a vállalkozásoknak hány százaléka működött még és milyen arányban került sor a vállalkozói tevékenység megszüntetésére?* Erre az 1. táblázat ad választ.

1. táblázat

A támogatásban részesülő vállalkozások túlélési esélyei

a felmérés időpontjában	támogatásban részesülő					
	nők		férfiak		együtt	
	száma	megoszlása százalék	száma	megoszlása százalék	száma	megoszlása százalék
az eredeti profilnak megfelelő vállalkozói tevékenységet folytatta	104	65,0	240	68,0	344	67,1
vállalkozó maradt, de időközben profilt váltott	9	5,6	21	5,9	30	5,8
megszüntette a vállalkozást	47	29,4	92	26,1	139	27,1
összesen:	160	100,0	353	100,0	513	100,0

A vizsgált vállalkozások *várakozásainknál életképesebbnek* bizonyultak: a támogatottak több mint kétharmada a megkérdezés időpontjában is folytatta tevékenységét. A megszűnések aránya vélhetően kisebb a hasonló méretű, de nem támogatott vállalkozásokénál és jobb eredményt tükröz, mint amit a jelenlegi konstrukciónál sokkal drágább újratekzési kölcsön utóvizsgálata kimutatott.

Az életben maradt és megszűnt vállalkozások jellemzőinek különböző megközelítésű összehasonlító vizsgálata az alábbi következtetések levonására ad módot:

- *A nők kevésbé sikeres vállalkozók, mint a férfiak, de mindkét nemnél leginkább a 21–25 év közöttiek kénytelenek feladni vállalkozásukat.*
- *A középfokú szakképzettség és a felsőfokú végzettség biztosítja a legnagyobb esélyt a túlélésre, míg az általános iskolával, vagy azzal sem rendelkező munkanélküliek vállalkozásai az átlagosnál nagyobb arányban vannak bukásra ítélve.*
- *Míg a munkanélküliséget megelőző munkahely tulajdonformája a vállalkozás sikerét nemigen befolyásolja, a betöltött munkakör jellege annál inkább. Azok tűnnek a legesélytelenebb vállalkozóknak, akik korábban betanított munkásként dolgoztak. A legsikeresebbek ugyanakkor az egykori szellemi dolgozók (különösen a volt ügyviteli alkalmazottak), akiknek a jelenléte a támogatottak között erősen túlreprezentált, akár a foglalkoztatottak összességén belüli, s főleg ha a munkanélküliek közötti előfordulásukat tekintjük viszonyítási alapnak.*
- *Amikor a vállalkozói tevékenységet megszüntetők arányát a kezdési időpont függvényében elemeztük, azt tapasztaltuk, hogy az idő előrehaladtával nő a megszűnő vállalkozások aránya. A működő vállalkozások „utógondozásával”, az önfoglalkoztatóknak nyújtandó folyamatos tanácsadással ezen bizonyára lehetne segíteni.*

- *A társas vállalkozások helyzete stabilabbnak tűnik, mint az egyéni vállalkozóké. A probléma csak az, hogy a vállalkozóvá lett munkanélküliek túlnyomó többsége az utóbbi kategóriába tartozik.*
- *A városok vonzóbb terepet kínálnak vállalkozás alapításához, mint a községek. Erre utal, hogy a volt munkanélküliek kétharmad részének a vállalkozása városokban működik. Ha a megkérdezettek közül azokra korlátozzuk figyelmünket, akiknek a vállalkozása a lakóhelyével egybeesik, nem tapasztalunk érdemi különbséget a városi és falusi vállalkozások bukási aránya között. A változó telepelyen működőket viszont az átlagnál gyakrabban éri kudarc. Közülük többen élnek községekben, mint városokban.*
- *A volt munkanélküliek alapította vállalkozások tevékenységének széles skálájából kiemelkedik a kereskedelem. A szolgáltató profilok dominanciája mellett a termelővállalkozások háttérbe szorulnak. Ezen belül a mezőgazdasági kistermelők aránya a legalacsonyabb. Az ágazati hovatartozásnak a vállalkozások túlélése szempontjából nincs jelentősége.*
- *A felmérésbe vont vállalkozóknak 40–45 százaléka gyakorol a szakképesítésének megfelelő tevékenységet. Az építőipari és feldolgozóipari tevékenység követeli meg leginkább a szakirányú végzettséget. A kereskedelemben — ahol a legtöbb vállalkozás működik — a legnagyobb a szaktudás hiánya, legalábbis a munkanélküliből lett vállalkozók körében. Azok között, akik szakmájuktól eltérő vállalkozói tevékenységbe fogtak, jóval magasabb a megszünt vállalkozások aránya, mint azoknál, akiknél a vállalkozás szakiránya megfelelt az egyén szakképzettségének.*

A vállalkozásra motiváló tényezők

A vállalkozóvá lett munkanélküliek közül minden harmadiknak megvolt az az előnye a többiekkel szemben, hogy rendelkezett piacképes ötlettel, többé-kevésbé kiépített üzleti kapcsolatokkal és vállalkozói ambícióval. A többiek azzal indokolták döntésüket, hogy az önfoglalkoztatáson kívül más lehetőségük nem volt a legális munkavégzésre, a család megélhetési költségeinek előteremtésére. *E kényszervállalkozók aránya igen magas (63,6%) a mintában (lásd 2. táblázat).* Bizonyára ez ad magyarázatot arra, hogy a volt munkanélküliek gyakran alacsony jövedelmezőség mellett és bizonytalan piaci kilátásokkal is fenntartják vállalkozásukat.

2. táblázat

A minta megoszlása a vállalkozás indítását közvetlenül kiváltó okok szerint

Miért kezdett vállalkozásba?	százalék		
	férfiak	nők	együtt
hogyan meghosszabbítsam a segélyezési időt	1,4	0,6	1,2
munkanélkülivé válásom előtt is terveztem	6,8	6,2	6,7
önállóan akartam dolgozni és ehhez voltak elképzeléseim	26,1	23,8	25,3
más lehetőség nem volt a munkavégzésre	62,3	66,3	63,6
egyéb	3,4	3,1	3,2
összesen:	100,0	100,0	100,0

A munkanélküliek igen kis hányadát (1–2%) motiválta a vállalkozásra a segélyezési idő meghosszabbításának a szándéka. Ennek a válasznak a megítélésénél azonban figyelembe kell venni, hogy vizsgálatunkba főleg olyan emberek kerültek be, akik a munkanélküli járadékot — megfelelő feltételek esetén — még két évig, illetve a folyósítási idő 1992-ben csökkentett maximumáig, másfél évre vehették igénybe. Így az a készlet, hogy a munkanélküliek azért kezdenek vállalkozásba, hogy meghosszabbítsák a járadékfolyósítási időt, csak szórványosan fordult elő. Sőt, ennek inkább az ellenkezője volt a jellemző.

Erre utalnak Czakóné Tari Mária számításai, aki a munkaügyi központ nyilvántartásai alapján megvizsgálta a megkérdezettek járadékjogosultsági idejét és azt, hogy abból vállalkozóvá válásuk előtt mennyit használtak ki.

A Jász-Nagykun-Szolnok megyei mintából 20 százalék volt jogosult 24 hónapot elérő járadékra, de az 54 főből ezt csupán ketten vették igénybe. A járadékjogosultsági időt a teljes sokaság mindössze 7 százaléka (a 265 főből 21) merítette ki a kérelem benyújtása előtt. Ez a csoport az átlagnál rövidebb (4–12 hónap közötti) jogosultsági idővel rendelkezett.

Az egyénekenként gyűjtött adatok alapján megállapítható, hogy a *hosszabb jogosultsági idővel rendelkezők kezdtek leghamarabb vállalkozásba*, ami jelentős megtakarítást eredményezett a Szolidaritási Alapban. Szolnok megyében a felmérésben részt vevők járadékjogosultsági ideje összesen 5226 hónap volt, amiből csak 2141 havi ellátást vettek igénybe. A különbség tehát 3085 hónap. Ha figyelembe vesszük, hogy a vállalkozóvá válásuk okán 1581 hónapra folyósították tovább számukra a járadékkal azonos összegű támogatást, a nettó megtakarítás így is 1504 havi munkanélküli ellátmánynak felel meg.

A munkanélküliek „hozott” és „szerzett” vállalkozói tapasztalatai, ismeretei

A vállalkozás túlélése szempontjából egyértelműen előnyt jelentett, ha az önfoglalkoztatás útját választó munkanélküliek előző munkahelyükön vagy családi–baráti környezetükben vállalkozói tapasztalatokra tettek szert, illetve részt vettek ilyen típusú képzésben. Ezzel azonban nem sokan dicsekedhettek. *A munkaügyi központok kívüli szervezésben megkérdezettek közül csak minden tizedik szerzett vállalkozói ismereteket és kb. egyötödének volt előéletéből olyan tapasztalata, amit a vállalkozásban hasznosítani tudott. Az ismeret és tapasztalat együttes előfordulása a minta csupán 3–4 százalékára jellemző. Ugyanakkor sem az egyikkel, sem a másikkal nem rendelkezett az interjúalanyok csaknem háromnegyede.*

Ezeket a hiányosságokat lennének hivatottak pótolni a Foglalkoztatási Törvény alapján nyújtható támogatások. Ezekről azonban alig szereztek tudomást az érintettek. *Csupán a járadékfolyósítás meghosszabbításának a lehetőségét ismerte és vette igénybe valamennyi válaszadó. Ők sem érzékelték azonban pontosan, mikor váltotta fel a munkanélküli járadék folyósítását az azzal azonos összegű vállalkozói támogatás.*

A képzési költségterítésről a megkérdezettek alig egyharmadának, a szaktanácsadás ráfordításainak visszaigényléséről legfeljebb minden negyediknek, a hitelfedezeti biztosítás díjának átvállalásáról pedig még ennél is kevesebbnek volt információja. *A támogatási formák igénybevétele ismertségüknél is szerényebb. Az anyagi segítségen kívül érdemben csupán a vállalkozói képzés iránt mutatkozott érdeklődés (összesen 38 fő, azaz a megkérdezettek 7,4%-a részéről).*

A vállalkozáshoz szükséges feltételek és azok megléte

Noha a munkanélküliek zömében a nem tőkeigényes tevékenységek felé orientálódtak (a megkérdezettek fele mindkét megyében tőkét nem, vagy csak néhány ezer, illetve tízezer forintot igénylő vállalkozást alapított), *súlyos forráshiánnyal* kellett szembenézniük az induláskor. A szükséges tőkének csak a fele állt rendelkezésre, s ahhoz is főleg a saját erő, illetve családi–baráti kölcsönök nyújtottak fedezetet. De nemcsak a tőkének voltak szűkében a kezdő vállalkozók, hanem a tevékenység beindításához szükséges *forgóeszközöknek* is. Ez a helyzet egyrészt abból adódik, hogy a munkanélkülieket felkészületlenül érte az önállósulás kényszere, és életszínvonaluk csökkenésével kisebbek lettek mobilizálható tartalékaik. Másrészt a vállalkozások segítségére létrehozott különféle kedvezményes hitelkonstrukciókat és alapítványi közvetítéssel elérhető speciális hitelfajtákat a munkanélküliből lett vállalkozóknak csak a töredéke tudta igénybe venni. A tőkehiány mellett *súlyos problémát jelent* a megkérdezetteknek — csakúgy, mint a vállalkozók összességének — a vevőkör

életszínvonalának a romlása, vásárlóerejének szűkülése, valamint a megrendelők rossz fizetési morálja.

Az összes feltétel közül a szaktudás esetében van a legkevesebb pótolnivaló, ami a programba lépők átlagosnál magasabb képzettségi színvonalával és a szak-képzettséget nem igénylő vállalkozások magas arányával egyaránt magyarázható. Ezzel szemben komoly hiányosságok mutatkoznak a vállalkozói ismeretekben, aminek megszerzéséhez az önfoglalkoztatás útját választó munkanélküliek tömeges képzésén keresztül vezet az út. Emellett a kezdő vállalkozók folyamatos szaktanácsadást igényelnének, s ezt elsősorban a munkaügyi központtól várnák, mégpedig ingyenesen. Ennek keretében a legnagyobb érdeklődés a rendszeres, gyakorlatias és minden kezdő vállalkozó számára elérhető szolgáltatás iránt mutatkozik, amely magában foglalná a felvilágosítást a hitelekről, információkat a piaci helyzetről, a vevőkör feltárását, reklámszervezést, vállalkozótársak keresését stb. Ezt a feladatot a munkaügyi szervezet nem tudja vállalni. Ez a vállalkozásokat támogatni hivatott intézményeknek, érdekképviseleteknek, alapítványoknak lenne a dolga.

A program „holtsúlya”

A vállalkozóvá válás támogatásának nettó hatását „holtsúlyán” keresztül próbáltuk megragadni. Ez a mutató a résztvevőknek azt a körét jelzi, akiknek a magatartását nem befolyásolta a program.

A 3. táblázat szerint a megkérdezettek több mint kétharmadát felesleges volt anyagilag ösztönözni a vállalkozásra, mert enélkül is az önfoglalkoztatás útját választották volna. A támogatás kilátásba helyezése a minta 13,6 százalékát a döntés előrehozatalára inspirálta, ami kétségtől elönnyös, hiszen a Foglalkoztatási Alapból finanszírozható aktív eszközök célja a munkanélküliség csökkentése mellett az is, hogy megtakarítást idézzenek elő a Szolidaritási Alapban.

3. táblázat

Az igénybe vett támogatás nélkül is hozzáfogott volna vállalkozói tevékenységéhez?

A megkérdezett státusa a felmérés időpontjában	százalék			
	igen	igen, de később	nem	együtt
az eredeti vállalkozást működteti	70,3	16,3	13,4	100,0
vállalkozó, de profilt váltott	63,3	13,3	23,4	100,0
megszüntette a vállalkozást	67,6	7,2	25,2	100,0
összesen:	69,2	13,6	17,2	100,0

Azoknak a munkanélkülieknek az aránya, akik a támogatás nélkül nem kezdtek volna vállalkozni, kifejezetten alacsony, 17 százalék. Ugyanakkor figyelemre méltó,

hogy azok között, akik a felmérés időpontjában is az eredeti vállalkozásukat működtették, csak 13 százalék lett a program hatására vállalkozó, miközben azok körében, akik időközben profilt váltottak vagy megszüntették a vállalkozásukat, ennek majdnem a duplája (23,4 illetve 25,2%).

A programnak köszönhetően tehát — az előrehozott szándékokat is figyelembe véve — a munkanélküliek alig egyharmada lett vállalkozó, ami a támogatás hatékonyságáról eléggé lehangoló képet fest, s egyben magyarázatot ad a viszonylag magas túlélési arányra is.

Mindazonáltal a jelenlegi nagy holtsúly nem feltétlenül elítélendő. A programnak ugyanis aligha lehet az a szándéka, hogy a munkanélküliek kizárólag a támogatásért legyenek vállalkozók. Sokkal fontosabb, hogy tartósan rendeződjön munkaerőpiaci helyzetük. Erre a fennmaradt vállalkozások tőkeerejének a változásából és munkahelyteremtő képességéből lehet következtetni.

Helyzetkép az eredeti profilban működő vállalkozásokról

Az eredeti profilban működő vállalkozások meglepően nagy hányada stabilizálódott a felmérés időpontjára. Kétötödük olyan eredményesnek bizonyult az alapítás óta eltelt rövid idő alatt, hogy pótlólagos tőkebefektetést is eszközölni tudott. Vagyoni helyzetük stagnálásáról hasonló arányban nyilatkoztak a megkérdezettek, míg a saját tőke értéke a vállalkozások mintegy ötödénél csökkent.

A működő vállalkozások eltartóképességének a javulását jelzi, hogy az alapítás óta több, mint 40 százalékkal nőtt alkalmazottaik száma, ami a munkanélküliből lett vállalkozók részéről nem kis teljesítmény. Ehhez a Foglalkoztatási Alap is nagymértékben hozzájárult. A pótlólagos alkalmazotti munkahelyek egyharmada ugyanis a munkaügyi központ támogatásának (főleg a tartós munkanélküliek felvételéhez nyújtott bérszubszenciónak) köszönhető. Jobb tájékoztató munkával talán nagyobb munkaerő-keresletet is indukálhattak volna a vizsgált vállalkozások. A munkaügyi központ által adható foglalkoztatásbővítő támogatásokkal ugyanis csak rendkívül kis hányaduk — a megkérdezettek 5 százaléka élt.

4. táblázat

Az eredeti profilban működő vállalkozások munkahelyteremtése

munkavállalói kategóriák	induláskori		felméréskori		felméréskori létszám az induló létszám százalékában
	összes	egy vállalkozásra jutó	összes	egy vállalkozásra jutó	
	létszám (fő)		létszám (fő)		
alkalmazottak	199	0,58	283	0,82	142
segítő családtagok	71	0,21	72	0,21	101
együtt	270	0,78	355	1,03	131

Az egyharmados pótlólagos munkahelyteremtésnek köszönhetően az eredeti profilban működő vállalkozások a felmérés időpontjában a tulajdonos mellett átlagosan további egy-egy főnek biztosítottak foglalkoztatási lehetőséget.

A vizsgált sokaságon belül azok alkotják a legnagyobb csoportot (38%), akik bizonytalanak tartják vállalkozásuk jövőjét. Azok között viszont, akik a felmérés időpontjáig növelni tudták a tőkeerejüket, a felfutóban lévő vállalkozások aránya a legmagasabb, míg a változatlan saját tőkével rendelkezők körében a stagnálóké.

5. táblázat

Az eredeti profilban működő vállalkozások tényleges és potenciális ereje

a vállalkozás jövője	a vállalkozás kezdete óta a saját tőke			összesen
	nőtt	csökkent	változatlan	
	vállalkozások száma			
felfutó	49	5	24	78
stagnál	34	14	58	106
bizonytalan	46	35	52	133
kilátástalan	3	13	9	25
nincs válasz	1	1	–	2
együtt	133	68	143	344
	vállalkozások megoszlása (százalék) 49			
felfutó	37	7	17	23
stagnál	25	21	41	31
bizonytalan	34	51	36	38
kilátástalan	2	19	6	7
nincs válasz	1	2	–	1
együtt	100	100	100	100

A megkérdezettek közel egyharmada stagnálással számol vállalkozása jövőjét illetően. Pozitívan értékelhető, hogy mindössze 7 százalék azoknak az aránya, akik teljesen kilátástalannak ítélik vállalkozásuk perspektíváját. Ennél is öröndetesebb, hogy az eredeti profilban működő vállalkozások 23 százaléka egyértelmű fejlődést remél. Ezen belül 49 esetben komoly esély van arra, hogy a kis műhelyekből, üzletekből valódi vállalkozások nőjenek ki.

Az eredeti profilban működő vállalkozások stabilizálását a megkérdezettek szerint elsősorban a magas társadalombiztosítási járulék hátráltatja. Ennek csökkentését fontosabbnak tartják, mint akár az adók mérséklését, akár a megfelelő hitelkonstrukciók hozzáférhetőségét. (Egyrészt az adó mértékét — legális úton is — lehet befolyásolni, másrészt — mint azt korábban bemutattuk — a vizsgált vállalkozások kis tőkeigényűek.)

Profilt változtató vállalkozók

A vizsgálatba vont vállalkozók közül 30 fő (a teljes minta 5,6%-a) a *felmérés időpontjára megváltoztatta a munkaügyi központ támogatásával megkezdett tevékenységét*. A profilváltás az átlagosnál nagyobb gyakorisággal bizonyult szükségesnek a közösségi és személyi szolgáltatásokban, valamint a kereskedelemben. A megváltozott tevékenység azonban az esetek többségében nem jelentett mást, mint profilbővítést vagy az áruválaszték cseréjét. Erre azért volt szükség, mert a vállalkozás megkezdésekor *erős konkurenciával* találták szembe magukat, amit az indulás előtt nem mértek fel.

A megkérdezettek szerint legtöbbször a *gyenge jövedelmezőség* idézte elő a profilváltást, második helyre pedig a *fizetőképes kereslet beszűkülését* sorolták. A harmadik leggyakoribb ok az „egyéb” kategóriába tartozott, itt olyan indoklások szerepeltek, mint az új profil nagyobb jövedelmezősége, a vállalkozótárstól eltérő üzleti koncepció, az eredeti vállalkozás magas költségei stb.

A *profilt változtatók háromnegyedének teljesültek a várákozásai*. Magasabb lett a kereslet, nőtt a rendelésállomány, jövedelmezőbb, stabilabb az üzlet, biztosabb a család megélhetése. Akiknek nem váltak valóra a reményei, az alacsony vásárlóerőre, a növekvő konkurenciára, az érdekképviselő hiányára és a bizonytalanságra panaszkodtak, és saját magukon kívül mindenkit megvádoltak a sikertelenség miatt.

A megszűnt vállalkozások

A munkaügyi központ támogatásával 1992-ben elindított vállalkozások közül 139 (a minta 27%-a) a *felmérés időpontjában már nem működött*. Ezt az érintettek az első helyen azzal magyarázták, hogy a *vállalkozásból származó jövedelem nem biztosította a megélhetésükhöz szükséges összeget*. A második legfontosabb indok pedig az volt, hogy *nem sikerült elég vevőt találni a termékekre, szolgáltatásokra*. E két ok szorosan összefügg, a második maga után vonja az elsőt.

A megszűnés elkerüléséhez igényelt segítség módját illetően az interjúalanyoktól kapott válaszok egyértelművé tették, hogy a *feladott vállalkozások életképtelennek bizonyultak, s megmentésükre nem lett volna lehetőség*.

A *vállalkozást abbahagyók közül meglepően sokan (43%) találtak maguknak állást*. A magas elhelyezkedési arányok jelzik, hogy a vizsgált csoport a vállalkozástól függetlenül is jó eséllyel indult a munkaerőpiacon. Ebben nincs semmi meglepő, hisz összetételük jóval kedvezőbb volt, mint a munkanélküliek átlagáé. Legfeljebb azon csodálkozhatunk, miért indokolták vállalkozóvá válásukat oly sokan azzal, hogy egyéb lehetőségük nem volt a munkavégzésre. Elképzelhető persze, hogy a vállalkozói tapasztalatok, kapcsolatok révén nyílt mód az elhelyezkedésre.

A vállalkozást feladni kényszerülők egynegyede munkanélküliként regisztráltatta magát, 10 százaléka regisztrált munkanélküli lett, egyötöde pedig inaktívvá vált.

Következtetések

A felmérés tapasztalatainak összefoglalása alapján megpróbáljuk értelmezni a kutatás eredményeit, értékelni magát a programot és olyan ajánlások megfogalmazására törekszünk, amelyek révén jobb összhang teremthető a vállalkozóvá válás támogatásának céljai és munkaerőpiaci hatásai között.

1. A programmal kapcsolatos elvárások szempontjából indokolt világosan megmondani, hogy *a tárgyalt munkaerőpiaci eszköz nem a munkanélküliek vállalkozóvá válását támogatja, hanem önfoglalkoztatásukat ösztönzi.* (Ezt a megnevezésében is egyértelművé kellene tenni.) Még ez a lehetőség is *csak a munkanélküliek szűk csoportja számára jelenthet kiutat az állástalanságból,* amit természetesnek kell tekinteni. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a felméréskori résztvevői létszámot ne lehetne növelni — ami azóta egyébként folyamatosan meg is történik. Azt viszont indokolatlannak tartjuk, hogy a többi programhoz képest csekély támogatotti kör alakulását is az anyagi lehetőségeknek rendeljék alá a munkaügyi központok, s ezzel esetlegessé tegyék a hozzájutás feltételeit. A pénzszüke következményeinek differenciálatlan szétterítése alól a tárgyalt eszközt már csak azért is ki kellene vonni, mert ezen sokat nem lehet spórolni. Főleg azok az eljárási szabályok ésszerűtlenek, amelyek a vállalkozói támogatás igénybevételét későbbre halasztják, csak hogy a Szolidaritási Alap kárára tehermentesítsék a Foglalkoztatási Alapot. Valójában ennek a fordítottja lenne kívánatos. Az alapok megosztásának jelenlegi rendszere és a vállalkozói támogatás feltételeinek változatlanul hagyása mellett ezen úgy lehetne segíteni, ha a megyék törvényi felhatalmazást kapnának arra, hogy a segélyezési idő lerövidítésével elérhető járadék megtakarítást a Szolidaritási Alapból átcsoportosíthassák decentralizált foglalkoztatási alapjukba. Ennél azonban *jobb megoldás lenne, ha az egész konstrukciót átalakítanák.*

2. A vállalkozóvá váláshoz nyújtott anyagi támogatás a munkaügyi szervezetet és a munkanélkülit — más-más okból — egyaránt abban teszi érdekeltté, hogy a járadékfolyósítási idő meghosszabbodjon, ami nyilvánvalóan tarthatatlan. Ráadásul a program résztvevőinek többsége nincs is tisztában azzal, hogy meddig folyósítanak számára munkanélküli járadékot, s mikortól alakul át ez vállalkozói támogatássá. Ezért *célszerű volna az utóbbit megszüntetni, s helyette más megoldást kitalálni.* Erre legalább két lehetőség kínálkozik. Az egyik: *a vállalkozásba kezdő munkanélkülieknek egy összegben odaadni a még fel nem használt járadékuk hátralévő részét.* Ezzel ösztönözni lehetne a munkanélkülieket arra, hogy aki vállalkozni akar, ezt mielőbb tegye meg, az egy összegű, koncentrált támogatás pedig enyhíthetné az induláskor oly sokak számára súlyos gondot jelentő forráshiányt is.

Ennek a javaslatnak azonban van egy szépséghibája. Nem veszi figyelembe, hogy míg két évvel ezelőtt a hátralévő járadék-jogosultság időtartama a munka-

nélküliek többségénél még kellően hosszú volt ahhoz, hogy egyösszegű felvétele ösztönözze a vállalkozás mielőbbi megkezdését, ez mára rendkívüli módon lecsökkent, sőt a munkanélküliek mind nagyobb hányadánál meg is szűnt.

Ezért a *másik* — a mai körülményekhez jobban illeszkedő — *alternatíva* az lehetne, ha a *támogatás összegét függetlenül ítenék a munkanélküli járadéktól*. Ezt a *társadalombiztosítási járulék első évre esedékes összegének átvállalásával* kellene helyettesíteni, ami találkozna a munkanélküliből lett vállalkozók igényeivel is. Ők ugyanis azt állították, hogy az induló vállalkozásokat leginkább a magas tb-járulék hátráltatja.

Egyidejűleg *fel kellene emelni* a támogatáshoz való hozzájárítás *követelményszintjét*. Legalább azt indokolt volna előírni, hogy a munkaügyi központok *üzleti terv* alapján bírálják el az igényjogosultságot.

3. Az anyagi segítség jobb hasznosulása érdekében indokolt volna *előszűréssel és utógondozással* kibővíteni az önfoglalkoztatás stabilizálását megalapozó társszolgáltatások körét, továbbá olyan mértékig *növelni a támogatás összegét*, ami reális esélyt ad valamennyi munkanélkülinek arra, hogy a vállalkozás útjára lépve azokat igénybe vehesse.

Milyen lehetőségek kínálóznak erre?

– Feltételezhető, hogy az önfoglalkoztatást választó munkanélküliek nagy része nem lesz képes összeállítani az anyagi támogatás feltételül előírandó üzleti tervet. Számukra *kötelezővé* kellene *tenni a vállalkozói képzésben való részvételt*, s ha indokolt, a tevékenység folytatásához szükséges *szakképzettség megszerzését* is.

– A kezdő vállalkozók *folyamatos üzletvezetési tanácsadást* is igényelnének, legalább az első két évre. Ennek feltételeit ugyancsak kívánatos volna megteremteni. *Mind a képzés, mind a tanácsadás költségeinek átvállalásánál célszerűnek tűnik feloldani az 50 százalékos maximumot*. Ehelyett az anyagi támogatás nagyságának a függvényében lehetne meghatározni, hogy azok, akik e szolgáltatásokat igénybe kívánják venni, mennyivel kötelesek hozzájárulni a ráfordításokhoz. Az egyéni felelősségérzet tudatosítása miatt azonban minimálisan 10 százalékos költségvállalás előírása a támogatásért folyamodó részére feltétlenül indokolt.

4. A támogatás megismertetéséhez és a különböző támogatási formák kombinálásának bemutatásához az eddiginél *sokkal aktívabb és eredményesebb tájékoztató munkára van szükség*. Ha a konstrukció módosítására vonatkozó javaslatok megvalósulnak, ez szinte automatikusan be is fog következni.

Hiányzik viszont az a komplex, még kiépítésre váró szolgáltatás, amely rendszeres, gyakorlatias és minden vállalkozó számára elérhető információkat nyújtana a piaci helyzetről, a hitelfelvételi lehetőségekről, a jogszabályok értelmezéséről, továbbá részt vállalna a piacutatásban, a vevőkör feltárásában, a reklám-szervezésben, vállalkozótársak keresésében stb. Nyilvánvaló, hogy ezt az igényt a

munkaügyi szervezet nem tudja kielégíteni. Ez a vállalkozásokat támogatni hivatott intézményeknek, érdekképviselőknek, alapítványoknak stb. lenne a dolga. Ehhez hozzátehetjük még, hogy ahogy a munkanélküliből lett vállalkozók helyzete stabilizálódik, előbb-utóbb ugyanolyan nehézségekkel kerülnek szembe, mint a „valódi” vállalkozások: forráshiánnyal, elérhetetlen hitelekkel, megfizethetetlen kamatokkal, túlzott elvonásokkal, szűk hazai kereslettel, a külpiacra való kijutás valószínűtlenségével, a túlszabályozással stb. Ebből a helyzetből mindkét csoport számára egyetlen kivezető út létezik. Ezt röviden a vállalkozásbarát környezet megteremtésében lehet meghatározni.

5. *A munkanélküliek vállalkozásainak várakozáson felüli túlélési aránya és eltartóképességük javulása elégedettségre adhat okot. De ha abból a szempontból vizsgáljuk ezeket az eredményeket, hogy mennyi lett volna elérhető ebből a támogatás nélkül is, a kép sokkal lehangolóbb. A nagy holtsúly ellenére mégis indokolt fenntartani a programot, mert ha nettó eredményei nem is, a költséghatékonysága jó. A vállalkozóknak juttatott anyagi támogatás ugyanis jelentős megtakarítást eredményezett a Szolidaritási Alapban — legalábbis a felmérés időpontjában — emellett viszonylag olcsó és nem avatkozik be nagymértékben a versenyszférába. Ma vizsgálva a költséghatékonyságot nyilván más eredményre jutnánk. Az ellátásból kiesők számának növekedése ugyanis azzal jár, hogy egyre többen folyamodnak a támogatásért csupán a járadékos időszak meghosszabbítása céljából. Ez is a feltételek módosításának a szükségességét támasztja alá.*

A jelenlegi nagy holtsúly sem feltétlenül elítélendő. A programnak ugyanis aligha lehet elsődleges célja, hogy a munkanélküliek kizárólag a támogatásért legyenek vállalkozók. Sokkal fontosabb, hogy tartósan rendeződjön munkaerőpiaci helyzetük. Az sem tagadható, hogy a program bruttó és nettó eredményeinek javítása egymásnak ellentmondó követelmény. Minél alaposabb ugyanis a túlélésre kevés eséllyel kecsegtető munkanélküliek kiszűrése, annál nagyobb arányban kerülnek be olyanok a programba, akik a támogatás nélkül is a vállalkozás mellett döntöttek volna.

Jegyzetek

¹ A kutatást az OTKA (4652. sz. téma) támogatta. Ez a tanulmány a hasonló című kutatói zárójelentés eredményeit összegzi (Frey 1994).

² Az egyik megye Jász-Nagykun-Szolnok, a másik megye pedig Tolna volt. Az előbbiből Czakóné Tari Mária, az utóbbiból pedig Mátyásné Varga Anikó vett részt a kutatásban. A kérdőív összeállításához Laky Teréz nyújtott segítséget. Értékes tanácsaiért ezúton is köszönetünket fejezzük ki.

Felhasznált forrásmunkák

- Czakóné Tari Mária 1994. *A munkanélküliek vállalkozóvá válásának elősegítése Jász-Nagykun-Szolnok megyében*. Kézirat.
- Frey Mária 1994. *Munkanélküliből lett vállalkozók*. Munkaügyi Kutatóintézet. Kézirat.
- Lindley, R. M. 1991. *Methods of Evaluation for the European Social Fund: A Proposal for General Evaluation of ESF*. University of Warwick, Institute for Employment Research
- Mátyásné Varga Anikó 1994. *A munkanélküliek vállalkozóvá válását támogató foglalkoztatáspolitikai eszköz hatásvizsgálata Tolna megyében*. Kézirat.
- PA Cambridge Economic Consultants 1991. *Evaluation of Jobclubs and the Enterprise Allowance Scheme in Great Britain*. Cambridge

GAZDASÁGI ELIT A SZÉKELYFÖLDÖN — 1993*

Az elmúlt évek során a Kommunikációs Antropológia Munkacsoport keretében több olyan vizsgálat folyt, amely érintette a gazdálkodási praxis, a munkaszervezés, a pénzügyi gyakorlat, a gazdálkodást meghatározó mentalitások, a gazdasági életet jellemző szerephierarchia, az életvezetési stratégia kérdéskörét. Ebben a tanulmányban kísérletet teszünk ezeknek a korábban felhalmozódott ismereteknek a rendszerezésére, középpontba állítva az új gazdasági elit jellemzését. Korábbi ismereteinket az elmúlt fél év során több ellenőrző jellegű vizsgálattal, valamint személyes pályakép készítésével egészítettük ki.

Bevezetesként néhány fogalmat rögzítünk, majd összefoglaljuk a helyzetelemzéseink megértéséhez feltétlenül szükséges ismereteket a Székelyföld történetéről. Tanulmányunk súlyponti része a mai gazdasági elit legfontosabb típusainak bemutatása, ezt a gazdasági elitről alkotott, értelmező jellegű elemzésünk követi.

Néhány kiindulópont

Bevezetőként szeretnénk pontosítani, hogy amit tanulmányunkban az „elit” fogalommal jelölünk, az a szakirodalom, illetve a gazdasági elitről való közgondolkodás kritériuma szerint nem, vagy csak igen csekély hányadában minősülne elitnek. Ez a réteg ma nem tesz eleget azoknak a formális kritériumoknak, amelyek a gazdasági elit címke elnyeréséhez általában szükségesek. Annak, hogy mégis foglalkozunk ezzel a réteggel, két nyomós oka van. Először is az, hogy *a szélesebb társadalom ezt a réteget elitként kezeli*. Ebben a régióban ma elitnek tekintik a népességnek azt a 10–12 százaléknyi rétegét, amely többé-kevésbé sikeresen foglalkozik gazdasági vállalkozással. Másodsorban pedig — és ezt az érvet tartjuk fontosabbnak — ennek a mobil, képlékeny rétegnek ma az a funkciója, hogy mind gazdasági, mind szimbolikus értelemben, úgymond, helyet csináljon annak a tényleges gazdasági elitnek, amely ki fog alakulni. Ez a jelenlegi *tulajdonképpen kvázi-elit*, amely az erre a régióra ma is jellemző archaikus „kétkezi életvezetés” ellenében *megteremti a társadalmi helyet a jövőben várhatóan kialakuló, a szó szoros értelmében vett vállalkozói életvezetés számára. A tényleges elit ebből a mai, kísérletező, szélesebb rétegből fog*

* A tanulmány a csíkszeredai Kommunikációs Antropológia Munkacsoport keretében, a Centre de Recherche sur les Sociétés Post-communistes (Párizs) felkérésére készült. Kutatásvezető Kende Péter.

kialakulni. Úgy gondoljuk, hogy ennek a több típusból összetevődő kvázi-elitnek az elemzése révén megválaszolható az a kérdés is, hogy kikből, hogyan alakul majd ki a tényleges gazdasági elit. Tanulmányunk tárgya ezért ennek a mai átmeneti gazdasági elitnek az elemzése. Mint látni fogjuk, ebben a rétegben már vannak — igaz csak nagyon kevesen —, akik vélhetően végérvényesen elitnek tekinthetők, de a nagy többség legfeljebb azzá válhat majd. Az átmeneti helyzet elemzését azért is célszerűnek tartjuk, mert a várható folyamatok előrejelzése mellett arra is lehetőséget nyújt, hogy bepillantsunk a vizsgált társadalom elittermelésének műhelytitkaiba. A téma aktualitását emellett az is növeli, hogy ebben a régióban a humán elit centrális társadalmi szerepének térvesztése várható, s ez a folyamat mindenképp a most jelentkező gazdasági elit térnyerése szemszögéből közelíthető meg.

Röviden az elit előtörténetéről

A régióról, illetve a gazdasági elit előtörténetéről csak annyit kívánunk elmondani, amennyi gondolatmenetünk követéséhez feltétlenül szükséges. A Székelyföld falvakból és kisvárosokból áll, az egyetlen nagyobb város és ipari centrum Marosvásárhely. A földrajzilag és mentális síkon egymástól jól elhatárolódó mikrorégiók egy-egy kisebb város köré szerveződtek. A sajátos történeti utat bejárt faluközösségek (határőrvédelem, önszerveződési kiváltságok) nem termeltek ki saját gazdasági elitet, ezen a vidéken nem voltak uradalmak, nem alakultak ki nagyobb volumenű kapitalista vállalkozások. Századunk közepéig a gazdasági elitet e társadalom számára azok az „idegenek” jelentették, akik a faluban kereskedtek, vagy néhány embert foglalkoztató kisüzemeket működtettek: zsidók, örmények, vagy távolról érkező, itt szerencsét próbáló vállalkozók. Gazdasági elitként jelent meg ugyanakkor az adminisztratív elit, amely azonban a maga nemében szintén idegen volt (úr, vagy más etnikumhoz tartozó személy).

Az 1945 utáni időszakot a gazdasági jogfosztás és adományozás egymást követő hullámai jellemezték. Az államosítás, majd a kollektivizálás nyomán az addig létező idegen gazdasági elit eltűnt, ugyanakkor megjelent az az adminisztratív elit, amely — a szélesebb társadalom szemében — egyben a gazdasági hatalom letéteményese is volt (néptanácsi vezetők, kollektív gazdaságok vezetői, rajoni/megyei adminisztrációban dolgozók, pártbürokrácia, gazdasági egységek vezetői). A szocialista káderpolitika nyomán ez a gazdasági elit rendszerint idegen volt azok szemében, akikre a hatalma kiterjedt (a vezetők vagy román nemzetiségűek voltak, vagy más vidékről hozták őket). Sajátnak érzett elit csak 1968 után alakult ki, körülbelül 10 évig maradt hatalmon, majd román vezetők váltották fel.

A gazdasági elit és a szélesebb társadalom viszonyának ezek a történeti momentumai a mai helyzet szempontjából nem mellékesek, ugyanis az elit mindenkori idegensége magyarázza többek között a most formálódó új elitel szembeni igen erőteljes idegenkedést, de az elithez tartozástól való idegenkedést is (erre a tanul-

mány záró részében visszatérünk). Az idegenkedésnek igen fontos összetevője az is, hogy a gazdasági elit szerepköre általában összefonódott a hatalmi elitével, s a hatalmi szerepektől való távolságtartás mintegy maga után vonja a gazdasági elit szereptől való távolságtartást is. Gazdasági elithez tartozni — a szélesebb társadalom szemében — mindig gyanús dolgot jelentett abban az értelemben, hogy nincs tisztán gazdasági elit szerep, aki ilyen szerepet tölt be, amögött valami egyébnek is kell lennie. Ezek a történetileg kialakult értelmezések és magatartásminták hatást gyakorolnak a mai folyamatokra: ha nem is fogják vissza közvetlenül a gazdasági próbálkozásokat, rendszerint jelentékenyen befolyásolják azok paramétereit (az indítás időpontja, a választott forma, a kockázatvállalás mértéke stb., stb.).

Nem feladatunk itt az elitszerepektől való tartózkodás történeti gyökereit elemezni, csupán utalni kívánunk arra, hogy ez a „hagyomány” számottevően befolyásolja a mai, meglehetősen diffúz képet, s részben magyarázza azt, hogy a mai elitképződés miért marad el a lehetőségek mögött, miért nem törődik az új elit saját identitása társadalmi érvényesítésével, s miért van az, hogy a középkorú és idősebb generáció (amely ma a családokban az anyagi és a szimbolikus hatalom birtokosa) nem hajlandó igazán vállalkozói pályára lépni. Természetesen a jogszabályok mai állapota is sok mindent megmagyaráz, mint ahogyan az infláció és az adórendszer, az állami hatalom ellenőrző szerepének fennmaradása is. Mindezek mellett azonban a „belső fék” talán a legfontosabb tényező.

A mai elit domináns típusairól

Mielőtt rátérnénk az egyes típusok részletes bemutatására, hangsúlyozni kívánjuk, hogy az *elitszerep gyakorlása — mint társadalmi magatartástípus — alapján* soroltuk az új elit tagjait egyik vagy másik csoportba. Ennek okán eleve el kellett különítenünk a falusi társadalomban és a kisvárosi társadalomban érvényes típusokat. Bemutatásuknál egységes szempontrendszert követünk: 1. a típus megjelölése, formális jellemzői; 2. az előző pályafutás rövid jellemzése; 3. mai szerepe; 4. nominális társadalmi súlya; 5. szimbolikus társadalmi súlya, „kisugárzása”; 6. várható pályája és társadalmi szerepe (várható nominális és szimbolikus társadalmi súlya); 7. rövid értelmezés.

Az egyes típusok megnevezésében arra törekedtünk, hogy a ma betöltött elitszerep valamely egyértelmű szegmentumát válasszuk ki. A megnevezések inkább metaforikusak, ugyanakkor mind az elitdefinióval folyamatosan küszködő szélesebb társadalomban, mind pedig a társadalmi magatartásformákra figyelő társadalomkutató szemszögéből könnyen azonosíthatóak. Falun a következő típusok dominánsak: agrárvállalkozó; nagyvállalkozó; fiatalok; kísérletezők. Városon öt típus különül el: régi elit független szerepben; régi elit függő szerepben; középkorú műszaki értelmiségiek; fiatalok; kísérletezők. (Ez utóbbi típussal helyszűke miatt itt nem

foglalkozhatunk.) Bár a bemutatást sematikussá teszi, az egyes típusok jellemzését a fentiekben megadott hét szempont formai kiemelésével oldjuk meg.

Elittípusok a falu társadalmában

Agrárvállalkozó

1. A falusi agrárvállalkozó olyan személyt jelöl, aki ma a falusi mérce szerint szokatlan méretben vásárol mezőgazdasági épületeket (a volt tsz-ek vagyonának árverésein), állatokat (elsősorban juhokat), mezőgazdasági gépeket, földterületeket. Nem bérel, hanem tulajdonba vesz. Az egész család erre a célra mozgósítja idejét, munkaerejét, anyagi erőforrásait. Ebbe a típusba 50 és 60 év közötti férfiak tartoznak. A falun belül ez a típus nem kap nevet, de a vállalkozó vezetékneve, illetve a nevével jelölt csoport (pl. „Kerekes”, „Kerekesék”) fogalomává válik. Ezzel a névvel a falusiak a nagy vagyonra, a megszokottnál jóval nagyobb léptékű gazdálkodásra utalnak.

2. Ez a vállalkozó típus 1989 előtt is rendhagyó gazdálkodást folytatott, az átlagnál nagyobb vagyonnal rendelkezett. Ennek az előtörténetnek két fontosabb változata volt. Az egyik: a család vagy foglalkozásánál, vagy lakóhelyénél fogva elkerülhette a kollektivizálást, s így lehetősége volt arra, hogy munkaeszközökben, földterületben, állatokban jelentősebb vagyont birtokoljon. A két évtizeden át gyűjtött/rejtegetett vagyon lehetővé tette 1989 után a rendkívüli vagyonhalmozást. A másik változat: a tsz-szervezetben betöltött vezető pozíciója egyfelől lehetővé tette a nagyobb részesedést és az előnyök kihasználását, másfelől nem tartozott a kommunista káderrotáció hatáskörébe. Ilyen vezető szerep volt a brigádos, a raktáros, az állatfarmok második, harmadik embere. Ezekben a pozíciókban szintén lehetőség volt olyan vagyon felhalmozására (pénz, eszközök, ingatlan, állatállomány), amely az 1989 utáni indulásnál komoly lépéselőnyt jelentett.

Bármelyik előtörténetet követi is az egyéni életpálya, közös elem az, hogy ezek a családfők korábbi nagygazdacsaládok, vagy igen határozott nagygazda-ambíciókkal jellemezhető családok leszármazottai. A „nagygazda” székellyföldi értelemben azt jelenti, hogy lehetett 15–20 hektár földje, négy-öt állata — a szomszéd három-négy hektár földjével és egy-két állatával szemben —, esetleg egy-két alkalmi szolgálója. A vagyoni különbség négy-ötszörösénél nem volt nagyobb, a presztízs terén azonban jóval nagyobb különbségről volt szó.

3. Ez a típus 1989 után — a szigorú vagyonellenőrzésnek, illetve a vagyonfelhalmozás korlátozásának megszűntével — gyorsan vásárlásokba fogott, a korábban rejtett pénz, illetve a vagyon improduktív részét állatállományba, gazdasági épületekbe, gépekbe (elsősorban traktor) fektette. A családfő korlátlan és meg nem kérdőjelezhető hatalommal bír mind a döntéseket, mind pedig a munkaszervezést és munkavezetést illetően. Akárcsak a korábbi nagygazdacsaládoknál, most is ő jár elől a példával, ő diktálja a ritmust. A család ideje, energiája, munkapotenciálja,

szimbolikus tőkéje mind-mind az ő rendelkezésére áll. Az első időszakról közvetlen termelésre állt rá (tej, hús, sajt, gyapjú stb.), de továbbra is holisztikus jellegű marad a gazdasága, nemcsak egyféle állatállományra, egyféle termékre építi, nem farm-szerűen rendezi be. A család életvezetése kibővül (pl. vásároltak több tehenet, vagy több száz juhot, vagy több tucát sertést stb.), emellett továbbra is sokféle terméket termelnek, sok mindennel foglalkoznak. Továbbra is teljes önellátásra rendezkednek be. Fogyasztási célokra egyáltalán nem, vagy csak nagyon keveset vásárolnak. A munka személyesen végzett vagy személyesen ellenőrzött folyamatokra korlátozódik, s ez a termékforgalmazásban is érvényesül. A kapcsolathálónak mindig a középpontja kíván lenni, s nem annak egy része, ami azt jelenti, hogy a falun kívüli kapcsolatokat csak az aktuális ügyintézés erejéig tartja fontosnak, nem épít és nem tart fenn olyan kapcsolatokat, amelyek csak potenciálisan fontosak, nem érzi szükségét a „folyamatos helyezkedésnek”.

A felhalmozott vagyon elérheti a falusi átlag tíz- vagy hússzorosát. Ez a vagyon állóvagyon. A befolyó pénzt a struktúra fenntartására és lassú bővítésére fordítják (extenzív fejlesztés). A gazdasági tevékenység roppant költségigényes, s mivel a költségek a szerkezet növelésével egyenes arányban nőnek, újabb látványos ugrás nem várható. Nyilvánvaló, hogy az indulást a felhalmozott tőke tette lehetővé, a későbbi jövedelem már csak fokozatos bővítést enged meg.

A falusi közvélemény szemében két okból is kivételesnek számít ez a pálya, s tulajdonképpen ez a két ok legitimálja a vállalkozói jelző használatát is. Az egyik: ez a típus az induláshoz bankkölcsönöket vett igénybe, s ez a különutasságot mutatja, mert ebben a régióban a pénzkölcsönzés minden formája idegen. A másik ok: ez a típus az egyéni szükségleteket messze fölülmúló mértékben felhalmozott, ami kialakította, majd igazolta a státusz különösségét.

Ezekben a családokban általában generációs ellentét van a domináns szerepben lévő családfő és a családban dolgozó fiatalok között, akik mobilabb szerkezetet kívánnak, a holisztikus gazdálkodás feladását, célbefektetéseket szorgalmaznak. Az ellentétek azonban csak a párbeszéd szintjéig juthatnak, a családfő nagy szimbolikus hatalma folytán.

4. Ebből a típusból falvanként három-négy ha akad, a kisebb falvakban olykor egy sem.

5. Társadalmi súlya — a korábbi nagygazda modellre alapozódó kulturális minták utóélete folytán — igen jelentős. Közéleti szerepet általában nem vállalnak, ami azzal magyarázható, hogy a Székelyföldön a közéleti struktúrák még mindig igen átmeneti állapotban vannak. Viszont mindenki figyel rájuk, lépéseiket figyelemmel kísérik, s maga az egész életvezetés, mint „vállalkozás” a figyelem homlokterében van. Ha véleményüket már ma kinyilvánítanák vagy intézményesíteni kívánnák, akkor nagy befolyásuk lenne.

6. Jövőbeli pályájukat illetően azt lehet mondani, hogy vállalkozásukban újabb gazdasági ugrás nem várható, a mentalitásban rejlő okok miatt nem képzelhető el, hogy áttérnének a szerkezet átszervezésére, farmosítására, racionalizálására. A las-

sú és biztos gyarapodás, esetleg stagnálás hívei. Továbbra is 2–5 bedolgozóval fognak működni, a tőke átcsoportosítása, más jellegű befektetése nem várható. A típushoz tartozók száma nem növekszik, mert az előnyös indulások, a nagy ugrások kora lejárt.

Amíg a családfő képes ellátni az „első munkás” feladatkörét, addig ez a modell érvényben marad, a fiatalok új elképzelései nem juthatnak szóhoz. Ezek a vagyonok, amelyek nemcsak a falu, hanem a kistáj szintjén is jelentősek, a mai családfők háttérbe szorulásával több mint bizonyosan más irányú befektetések alapjaivá válnak. Pillanatnyilag az a legfontosabb szerepük, hogy a falu szemében legitimálják a kezdeményezés és a szokatlan méretű vagyonfelhalmozás gyakorlatát. Jelenlegi formájukban nemigen lesz közvetlen fejlesztő hatásuk (munkahelyteremtés, pénzforrás szorgalmazása, termékforgalom fellendítése stb). Ezek a vállalkozások nem annyira gazdasági, hanem sokkal inkább mentális csomópontokként működnek a falu és a szűkebb régió számára.

7. Ebben a sok szempontból kvázi–archaikus régióban az ilyen mentális csomópontoknak az úgynevezett társadalomélénkítő hatása sok esetben nagyobb lehet, mint a tényleges gazdasági fejlesztési kísérleteké vagy ösztönzéseké. Ezek a vállalkozások ma a figyelem középpontjában állnak, s ez valamiféle barométer-szerepet jelent. A falu tolerálja a vállalkozási kísérletet, de szeretné látni, hogy mi lesz belőle. Ez a figyelem egyfajta kollektív nyomás, amely észrevétlenül ugyan, de visszahúzó, fékező erőként működik a vállalkozásokra nézve. Falusi környezetben az ilyen vállalkozás „nem igazán szabad”. Ezért sem lehet az elitképződés műhelye, maga a létrejött anyagi bázis viszont a családi erőviszonyok átfordulásával a fiatalokat egyik napról a másikra gazdasági elitte teheti. Néhány éven belül bizonyára sor kerül első ilyen fordulatokra.

Falusi nagyvállalkozó

1. A falun élő nagyvállalkozónak nincs típusneve, de teljes személyneve egy vidék szemében vált fogalomká. Minden vonatkozásban idegen a falura jellemző gondolkodásmódtól, gazdálkodási gyakorlattól. Ma inkább 60 éves, mint 50. A korábbi évekhez viszonyítva ma háttérbe vonult, ezért inkább az előtörténetére, valamint a felhalmozott anyagi és szimbolikus tőke mai továbbélésére érdemes figyelni.

2. A falun élő nagyvállalkozó pályája a hatvanas–hetvenes évek fordulóján indult, a rövid ideig tartó gazdasági reformszellem idején. Fölfutása, meggazdagodása a hetvenes évek közepétől datálható, amikor a gazdasági életben tartóssá vált a hiány és intézményesült a korrupció. A nagyvállalkozó mindig olyasvalamire „szakosodott”, ami az állami kínálatból hiányzott, vagy csak magas önköltségi áron termelték. Ez lehetett például kalapácsnyél, seprű, deszkából készített csomagolóanyag stb., olyasmi, amire az extenzív iparfejlesztés korában egy-egy nagyvállalatnak korlátlan mennyiségben volt szüksége. De foglalkoztak ezek a vállalkozók a munkaerő „me-

nedzselésével" is (pl. házépítő szakember csoportok megszervezése, dolgoztatása), állattenyésztéssel és -forgalmazással (pl. malacnevelés és -eladás) stb. Mindig megkeresték azt a területet, ahol a hiány, az olcsó nyersanyag és az olcsó munkae-
rő egy rendszerbe összeilleszthető volt. A vállalkozás lelke a személyes kapcsolat-
háló, az egyéni ügyintézési és szervezési képesség volt. A szó szoros értelmében menedzserként működtek, azzal a megszorítással, hogy ők maguk voltak a tulajdo-
nosok is.

A családfő tartotta kézben az egész vállalkozást, a családtagokat rendszerint be-
sem vonta. Bérmunkásokkal dolgoztatott, ő maga csak az ügyintézését és ellenőr-
zést végezte. Ideje jelentős részét az adóhatóságokkal, a gazdasági rendőrséggel
való jó kapcsolatok fenntartása kötötte le, így is többször „elszámoltatták” az akkori
idők hírhedt 18-as törvénye alapján. Ilyenkor nyíltan vagy kenőpénzként tetemes
összegeket fizetett ki, de a vállalkozás soha nem bukott meg. Vagyona tíz-hússzo-
rosa is lehetett az átlagos falusi családokénak, a kapcsolatrendszer és a szimboli-
kus tőke azonban ennél is nagyobbra növelte a vagyon értékét. A nagyméretű
állóvagyon nem lehetett elrejtteni, s mivel a vagyon látható méreteit ebben az idő-
szakban korlátozni kellett, a minőségre helyezték a hangsúlyt (nagy ház, különleges
autó, különlegesen drága lakberendezés, külföldi utazások, öltözködés). A család
messze az átlag felett fogyasztott, mindent megvásárolt, ami elérhető volt. Pénzt,
ékszert, sőt valutát is felhalmoztak (ez utóbbit törvény tiltotta). A vállalkozás műkö-
dtetése a birodalomépítés elveit követte, s gyakorlatilag eljutott a szocializmus tör-
vényei által megtűrt legszélső határig (a gazdagodásban ennél tovább csak azok
juthattak, akiknek hivatali rangjuk védelmet jelentett az elszámoltatásokkal szem-
ben).

Ha ezeknek a vállalkozóknak a családfáját vizsgáljuk, akkor kivétel nélkül felfede-
zünk valamilyen rendhagyó elemet. Legtöbbjük más faluból költözött, házasodott be
abba a faluba, ahol vállalkozásba kezdett. Ugyanakkor olyan családból származnak,
ahol nem a földművelés volt az alapvető foglalatosság. Többen közülük mesterség-
et tanultak. Ugyanakkor azt is tapasztaltuk, hogy több esetben kimutatható a nem
székelyföldi eredet, olykor a nem magyar etnikumú eredet is.

3. Ma ezek a vállalkozók sokkal visszafogottabbak, mint 1989 előtt. Ennek több
oka is van. Tizenöt-húsz év erőteljes hajtás áll mögöttük, s számukra az 1989-es
fordulat valóban változást jelentett. A hiányok nem szűntek meg, de a hiány szerke-
zete alapvetően átalakult. A hatalmi kapcsolatrendszer kicserélődött. Az egész ko-
rábbi vállalkozást új alapokra kellene helyezni. Közülük csak az maradt a ringben,
aki, fiatalabb lévén, képes volt változtatni: új jog- és játékszabályokat tanulni. A fel-
halmozott vagyon értékesítésének háromféle módja gyakori: egyrészt a korábbi vá-
sárlási igény szabad kielélese (új ház, autók, nyaraló stb.); másrészt szolgáltató
jellegű befektetések eszközlése (pl. vendéglő, üzlet nyitása); harmadrészt a család
fiatal generációjára hagyatkozás, ami egyértelműen kereskedelmi tevékenységet je-
lent. Általában mindhárom megoldásra jellemző, hogy az eddig aktív családfő hát-
térbe vonul, a felhalmozott vagyon azonban mozgásban marad. (A falusi fiatalok

típusát külön elemezzük.) A családfő korábbi gyakorlata, kapcsolathálója védőernyőt jelent az újonnan indult, a régitől eltérő vállalkozás felett, de a korábbi modell nem érvényesíthető. Ebben az értelemben azt mondhatjuk, hogy ezekben a családokban a vagyonkezelés tekintetében ma objektív törés mutatkozik, s ez a törés mind a felhalmozott vagyon, mind az azt működtető család további sorsát befolyásolja. A vagyon és az elitpozíció ma egyaránt a lassú változás fázisában van.

4. Ez a típus csak nagyobb falvakban fordult elő, általában falvanként kettő-három. A vállalkozás jellege miatt azonban rendszerint nem egy faluhoz, hanem egy-egy kisebb régióhoz tartozónak kell tekintenünk őket. 1989 után ez a típus létszámban nem gyarapodott.

5. E típus 1989 előtti társadalmi szerepe elsősorban negatívumokkal írható körül. Mindaz, ami a helyi társadalom szemében látható volt belőle, részleges elfogadása ellenére kétesnek, gyanúsnak minősült. Ezért ezt a vállalkozást nem a „saját”, hanem az „idegen” világ részének tekintették. Mindebbe egyfajta tisztelet is keveredett. Beszéd tárgyát képezte, de a rá irányuló figyelem és róla való beszéd többnyire a távolságteremtést szolgálta.

6. A családfő korábban bevált gyakorlata ma egyértelműen életképtelen, a család elitszerepe és a vagyon centrális pozíciója azonban a falu társadalmára számára nem vált kérdésessé. A vállalkozás köré halmozódott korábbi negatív minősítések elmaradnak. A falu társadalmára a belső törést, a stratégiaváltást nem látja, ezért továbbra is elitként kezeli ezeket a családokat. A típusról alkotott „kép” és a család valóságos útja elvált egymástól, de ez kívülről nem látható. Az induló vagyon elég nagy ahhoz, hogy a fiatalabb nemzedék a stratégiaváltást — akár részleges bukások, sikertelenségek árán is — véghezvigye. Várható, hogy a vagyon kilép a falusi környezetből (lásd: fiatalok). A családfő elitszerepet adott át a családban, s ez a magatartás szintjén érvényesül. A vagyon mai működésének mint vállalkozói modellnek nincs érzékelhető hatása a falu társadalmára, ezzel szemben a család által képviselt elitszerepnek (fellépés, magatartás, fogyasztás) a falusi fiatalok számára modellértékű funkciója van. Mivel a vagyon — a belső stratégiaváltás okán — le szálló ágban van, ezeknek a családoknak a közeljövőben nem lesz másokra is kiterjedő kezdeményezői szerepe, munkahelyteremtő funkciója.

7. Működésüket tekintve ezek a vállalkozások jelentették azokat a próbálkozásokat, amelyek egyrészt a helyi erőforrások és lehetőségek kiaknázására törekedtek, másrészt ismerték a következetes vállalkozásfejlesztés módozatait. Tulajdonképpen az 1940 előtti „idegen” vállalkozások modelljét követték. A szocialista társadalom azonban olyannyira sajátos pályára terelte őket (túlspecializálódás, a személyes kapcsolatok túlsúlya, a fejlesztés rejtett módozatainak keresése, luxusfogyasztásra való beállítódás, az ügyintézés személyessé és egyszemélyessé válása), hogy stratégiájuk 1989 után már nem volt érvényesíthető, nem alakulhatott ki „családi dinasztia”. 1989 után a piaci szabályok némi térhódítása behatárolta a folytatás lehetőségét, hiszen ez a vállalkozástípus kimondottan a piaci szabályok hiányában volt működőképes. A romániai társadalom bonyolultságát és átmeneti jellegét mu-

tatja az, hogy a belső váltást a környezet nem érzékeli, a vállalkozástípusról mint elítésszerkezetéről kialakított kép gyakorlatilag háborítatlanul él tovább. Ha ez a típus bármilyen társadalmi szerepre törekedne, könnyen megszerezné, a létező szimbolikus tőkére való egyszerű utalásokkal is. Még csak a konvertálással sem kellene foglalkoznia. Belső gondjai miatt ezt nem teszi, ennek ellenére a falu–elitcsalád viszony mentális síkon, a negatív reminiscenciákat elhagyva, a korábbi formájában él tovább. Az elítésszerép több évre előre meg van előlegezve.

Fiatal vállalkozók falun

1. A falun élő, a falusi társadalmat megcélzó fiatal vállalkozók szinte kivétel nélkül huszonévesek. Sajátos megnevezésük nincs, teljes személynevük válik fokozatosan emblémává, amely már nemcsak a személyüket, hanem foglalkozásukat, státuszukat is jelöli. Magukat szívesen nevezik vállalkozónak, s ez az öndefiníciós igény magatartásukban, viselkedésükben is érzékelhető.

2. Az ehhez a típushoz tartozó fiatalok az életformaváltás, a leginkább urbanizálódott családokból kerülnek ki. Ezen belül két családtípus különíthető el.

Vállalkozó fiatalok azokból a családokból kerülnek ki, amelyek maguk is korábban megpróbálkoztak vállalkozni, vagy a családi hagyományban élt a keresés, a próbálkozás iránti igény (valamilyen speciális mesterség gyakorlása, munkahelykeresés távoli vidékeken stb.). Ugyanakkor ezekre a családokra az is jellemző, hogy életkori vagy más okoknál fogva a szülők már nem kezdenek vállalkozásba, de természetesnek tekintik, hogy a huszonéves fiatalnak esélyt adjanak az induláshoz (egyetértének a vállalkozás megkezdésével, esetleg pénzzel is támogatják).

Vállalkozó fiatalokat indítanak el azok a családok is, amelyeknek az előtörténetben nem mutatható ki a vállalkozás, a szokatlan kezdeményezések iránti affinitás, de amelyek a nyolcvanas évek elején úgy döntöttek, hogy a gyereket városi iskolába adják, városi munkahelyet, esetleg lakást szereznek neki (mintegy 8–10%-ra tehető azoknak a családoknak a száma, amelyek tudatosan elébe mentek a várható változásoknak, s nem csak a kényszer hatására léptek). A falu végleges elhagyásának ez a tudatos változata olyan szülő–gyerek kapcsolatot alakított ki, amelyben a gyerek a szokottnál nagyobb döntési jogkört kapott. E jogkör alapján dönthettek úgy ezek a fiatalok, hogy a család részleges egyetértése mellett vállalkozásba fognak. Az előbbi családtípussal ellentétben itt inkább megtört, mint segítő támogatásról van szó, de a szülők nem akadályozzák a próbálkozást.

Az eltérő eredet ellenére a két típusban közös az, hogy ezeknek a fiataloknak 1989-ben még nem volt megszilárdult, véglegesnek tekintett társadalmi pozíciójuk, s bár rendelkeztek valamilyen középfokú képezéssel, a gyakorolt mesterséget nem tekintették véglegesnek. Azokhoz a fiatal városi társaikhoz hasonlítottak, akik a szó szoros értelmében nagyon vártak valamire, akiknek — életkori és státuszbeli okoknál fogva — a változás a lehető legjobbkor jött.

3. A falusi fiatal vállalkozók között alig vannak néhányan, akik nem kereskedelemmel foglalkoznak. Az adásvételnek azonban sokkal mozgalmasabb, képlékenyebb formáit gyakorolják, mint a falusi kísérletezők. A szokásos termékek mellett, amelyeket minden kereskedő forgalmaz (édesség, néhány előrecsomagolt élelmiszer, piperecikkek, ruhanemű), megpróbálkoznak műszaki eszközök forgalmazásával is. Ez több mozgást, nagyobb beszerzési kört, több kockázatot jelent. Beállítódásukra jellemző a „megfogni a jó üzletet” törekvése. Ha tőkeerejük megengedi, akkor azonnal alkalmazottakat vesznek fel, s ők csak az ügyintézésre, ellenőrzésre szorítkoznak.

Eltávolodásukat a hagyományos falusi mentalitástól az is jelzi, hogy kapcsolathálójuk igen kiterjedt, szívesen kötnek alkalmi, egyszeri kapcsolatokat is. A szerzés, a gyarapodás elve nagyjából kiiktatja a mentalitásbeli kulturális mintákat. Nemcsak a kapcsolatok vagy a megjelenés fontosságát ismerik fel, hanem a műszaki eszközök (autó, telefon, fax) szerepét is. Bár, mint látni fogjuk, e tekintetben még mindig messze elmaradnak városi társaik mögött.

A falusi társadalom mezőnyében sikeresnek számítanak, korosztályukban különösen, de ez nem jelent kiemelkedő anyagi sikert, komolyabb vagyonefelhalmozást. Az első egy-két év volt számukra a sikeresebb, ami részben az induló vállalkozások számára biztosított kedvezményekből, részben a szabályozások és ellenőrzések lazaságából adódott. Ma már a „nagy profitszerzés kora” számukra lejárt, többnyire csak életben tartják a vállalkozást. A következetes, aprólékos építómunkában nem erősek, ezt a modellt nem is ismerhetik. Az utóbbi évben igazán működésbe lépett ellenőrzési/engedélyezési intézmények (többnyire megyei hatóságok) hálózata már következetesen megcsapolja a jövedelmeiket. Lassan abba a helyzetbe jutnak, mint az 1989 előtti vállalkozások, amelyek kevés adót fizettek hivatalosan, de a csúszópénzek és más juttatások a tiszta jövedelem 20–30 százalékát elvitték. Nagy többségük ma a keresés, a próbálkozás fázisában van, de erőfeszítéseik alapvetően nem a továbblépésre, hanem túlélésre, fennmaradásra irányulnak.

4. Vállalkozó fiatalok elsősorban a nagyobb utak és főútvonalak menti falvakba települnek. A kicsi és elzárt falu számukra nem felvevőpiac, ugyanakkor megnehezíti az utazást és a kapcsolattartást. A négy-hat ezres lélekszámú falvakban a fiatal vállalkozók száma eléri a 10–15-öt. A városközei falvakban ez a szám nagyobb is lehet. Számuk lassan növekedik — az ilyen vállalkozások mai stagnálása ellenére is —, mert egy potenciális kör számára ezek a vállalkozások követendő modellt jelentenek.

5. A fiatal vállalkozók szimbolikus súlyát ma két tényező adja. Egyrészt felnéz rá a falusi kortárs csoport. Különleges státuszuk könnyen érthető, ha figyelembe vesszük, hogy a nagyobb falvakban a huszonevesek összlétszáma eléri a két-háromszázat, s ebből mindössze 10–15 a vállalkozó. Ez a referenciakör már csak azért is modellnek tekinti a vállalkozókat, mert ennek a rétegnek az egzisztenciája hosszabb távon nem rendezett (nincsenek egyértelműnek tekinthető és járható pályák). Sokan külföldi munkavállalással kísérleteznek, de ennek a szimbolikus értéke a vállalkozás

mögött van (ti. a falusi közvélemény még ma is inkább a helyben maradást tolerálja), s a külföldön kísérletezők közül is többen vannak olyanok, akik az összegyűjtött pénzt idővel vállalkozásba kívánják fektetni. A kortárscsoport által ily módon teremtett kontextus a nem túlságosan sikeres, vegetáló próbálkozásokat is pozitívnak állítja be, sőt már magát a kísérletet is.

A fiatal vállalkozók szimbolikus súlyát egy másik tényező is növeli. Az idősebb korosztálynak az a része, amely anyagilag jobban áll és nagyobb volumenű, igényesebb beszerzéseket, vásárlásokat eszközöl, szívesen támaszkodik a mobil, a falu szemszögéből nézve sok kapcsolattal és sok információval rendelkező fiatal vállalkozókra. Megbízta őket ügyintézással, egy-egy hiánycikk beszerzésével stb. Az ilyen „szolgáltatások” igen sokszor nem is vágnak egybe a meghirdetett vállalkozási profillal, mégis szívesen tesznek eleget a többnyire bizalmas, rokoni, szomszédi, ismerősi felkéréseknek. Ez a jelenség egyrészt a falusi társadalom kapcsolatteremtési gyakorlatának nehézkességéből, információszegénységéből ered, másrészt pedig a fiatal vállalkozók azon igyekezetéből, hogy minden alkalmat megragadjanak sikeresként demonstrálható ügyletek lebonyolítására, s választott pályájuk legitimitásának bizonyítására.

E két tényező okán súlyuk és szerepük a falusi társadalomban akkor is fokozatosan növekszik, ha ezt a vállalkozás eredményessége nem indokolná. Ez újabb példa arra, hogy ebben régióban a gazdasági élet működésének egyes mozzanatai nem kimondottan a gazdasági racionalitás és a piac törvényszerűségei szerint alakulnak.

6. Az eddigiek alapján azt mondhatjuk, hogy a falusi fiatal vállalkozók számának lassú növekedése várható. A falu társadalmában játszott szimbolikus szerepük tovább nő, s ez a növekedés nem feltétlenül az anyagi gyarapodás, a vállalkozói eredményesség függvénye. Magukra a vállalkozásokra azonban alighanem stagnálás vár, számítani lehet egyeseknél a vállalkozás időszakos szüneteltetésére is. A sikeresebbek vagy profilt váltanak (a mindent veszek, mindent eladok magatartását felváltja egyfajta specializálódás), vagy pedig legalább részben megpróbálnak majd bejutni a városba. Nem fognak ragaszkodni a faluhoz, ha tehetik, egyfajta közvetítő szerepet vállalnak a város és a falu között. Ez a *közvetítő szerep* a falu társadalmának mai tehetetlensége és a kisvárosok erőteljes mobilizálódása okán (a következő években ez a szakadék egészen biztosan mélyülni fog!) kifizetődőnek ígérkezik.

7. A fiatal vállalkozók ma még nem gyakorolnak látványos hatást a falu társadalmára, azonban a fentiekben jelzett speciális közvetítő szerepük (nemcsak árut, hanem információt, magatartásmodellt, kapcsolatteremtési kultúrát is közvetítenek a maguk kezdetleges módján) már ma is érvényesül. Ez a szerep várhatóan egyre nagyobb mértékben befolyásolja a falu életét. Elvben ez a folyamat támogatható is lenne. (Természetesen szükség lenne ennek a közvetítő szerepnek az alaposabb elemzésére, annak felismerésére, hogy e régió faluja a kulturális minták terén minden változtatást erőteljesen fékez.) A fiatal vállalkozóknak ez a szűk rétege min-

denesetre az elitszerepek felé tart, s ezt szimbolikus sikon várhatóan hamarabb el fogja érni, mint anyagiakban. Tőkéjének jelentős részét kapcsolatok, szervezési képességek teszik ki, ami falusi kontextusban könnyen pénzzé konvertálható. Kétségtelen, közelebbről kell ezt a réteget megvizsgálni ahhoz, hogy városi társaikkal szembeni esélyeiket föl lehessen mérni.

A kísérletezők

1. Kísérletezőknek azokat a falusi családokat nevezzük, amelyek falun üzletet nyitnak vagy üzlet nélkül kereskedelemmel foglalkoznak, s ezt nem főtevékenységként, hanem egyfajta mellékfoglalkozásként űzik. Ezek a vállalkozók középkorúak, 35–50 év közöttiek. Férj és feleség közös elhatározással, munkamegosztásos alapon vállalja ezt a tevékenységet. Ha van a családban serdülőkorú fiatal, akkor ő is besegít, de rendszerint neki is van más foglalkozása. Többnyire nem az egész család vesz részt a vállalkozásban, nem az egész vagyont fektetik be, nem mondanak le teljesen a család más tevékenységeiről. A falu üzletelőknek nevezi őket. Ebből a rétegből csak igen kevés család érheti el az elit pozíciót még falusi környezetben is. Jelenlétük, működésük azonban szervesen hozzátartozik ahhoz a kontextushoz, amely ebben a régióban a holnapi elitet kitermeli. Ezért indokolt, hogy röviden bemutatassuk őket.

2. A ma kísérletező családok sokféle korábbi családtípusból kikerülhetnek. Közös jellemzőjük az, hogy már 1989 előtt eltávolodtak a hagyományos falusi mezőgazdasági jellegű családmodelltől. Vagy a férj, vagy a feleség legalább középfokú iskolába járt, és rendszerint olyan munkahelyen dolgozott, amely lehetővé tette vagy a falusi környezetből való kilépést, vagy pedig azt, hogy a falun belül valamilyen adminisztratív, szolgáltatási szektorban szerezzen tapasztalatokat. Szövetkezeti hálózatban dolgozók, mezőgazdasági gépállomások alkalmazottai, városi vállalatoknál adminisztratív pozícióba jutottak, helyi adminisztrációban dolgozók közül kerül ki a legtöbb kísérletező. Ők azok, akik nem idegenkednek a „papírmunkától”, az ügyintézésétől. Gyakorlatilag nem volt több induló tőkéjük, mint bárki másnak a faluban, de lényegesen különböznek a nagy többségtől abban, hogy korábbi tapasztalataikra alapozva volt „bátorságuk” belefogni valamilyen vállalkozásba. Mentalitásbeli különbözőségüket jelzi az is, hogy induláskor többen ingó és ingatlan javaikat eladták, hogy meglegyen az induló tőke, mások kölcsönökhöz folyamodtak.

3. E vállalkozások szinte kizárólag a kereskedelmet célozták meg, társasági formájukat tekintve többségük családi vállalkozás. Bevallott céljuk az anyagi biztonság, a jólét megteremtése. Nem zárják ki azt a lehetőséget, hogy az üzlet igazán felledül, és akkor meggazdagodnak, de ez csak egyfajta véletlen lehetőség. Az explicit tervezés szintjén megelégednek azzal, hogy a vállalkozásból mint többletjövedelemről szabadon költekezzenek. Ez a stratégia a mindennapi életvezetésükben jól láthatóan érvényesül. Tulajdonképpen a falura jellemző kulturális minta szerint a gaz-

dag falusi család modelljét követik. Megvásárolják mindazokat az elérhető javakat, amelyek a mai falusi presztízs-skálán a magasabb szintet képviselik (autó, video, színes tévé, kisebb elektronikai eszközök, esetleg két autó, berendezési tárgyak, külföldi utazás), s ugyanakkor a biztonságérzet megőrzése érdekében pénzt (valutát) is tartalékolnak. A vállalkozás jövedelmezőségi szintje ennél többet az elmúlt három évben nem is tett volna lehetővé, de ők ezzel maximálisan elégedettek, hiszen az 1989 előtti állapotokhoz, valamint a falu lakosságának többségéhez viszonyítva tulajdonképpen elérték mindazt, amit el akartak érni.

Vállalkozásvezetési gyakorlatukra jellemző, hogy nem kockáztatnak, ha nem muszáj, nem próbálkoznak új dolgokkal, amennyiben viszont azt tapasztalják, hogy a „szomszéd” vállalkozók valamilyen területen újítanak, akkor igyekeznek utánozni őket. A vállalkozás stabilitása érdekében készséggel engednek az ellenőrző, engedélyező hivatalok korrupciós kísérleteinek, és az ilyen lefizetési gyakorlatot tekintik a biztonság legfontosabb tényezőjének. Ebben a vállalkozásban végeredményben minden kis léptékű, átlátható és kézben tartható, akárcsak a paraszti gazdálkodásban.

A vállalkozás eredményességére külső jegyekből nem lehet igazán következtetni. Igyekeznek a felhalmozás formáit leplezni — többnyire sikeresen —, a presztízs jellegű vásárlásokon túl alig költekeznek, magatartásuk a gazdagodást nem árulja el, a temérdek kisebb belső manipuláció miatt a könyvelések adatai nem irányadóak. Csak hosszabb, alaposabb vizsgálat révén becsülhető fel, hogy voltaképpen mekkora vagyoni van az ilyen családok birtokában. Mindennapi tevékenységüknek több a mint fele (a vállalkozás napi feladatainak elvégzése) nem a falura jellemző nyilvánosság szabályai szerint alakul, ezért bizonyos mértékben a falu társadalmán kívül élnek, s ez egyfajta átlátszatlanságot kölcsönöz ezeknek a családoknak. Megítélésük ezért ambivalens.

4. Egy-egy nagyobb faluban néhány tucat ilyen család van, kisebb falvakban pedig 8–10. Számuk még nőhet, de csak kismértékben.

5. A harmadik pontban jelzett ambivalencia okán ezek a családok a falu társadalmát csak kevésbé befolyásolják. A falu részben irigységgel, ellenérzéssel figyeli működésüket. A jobbra negatív megítélésre az ad okot, hogy ezek a családok „rendes”, megállapodott családok voltak, a falu szemében nem kellőképpen indokolt a kereskedéssel való kacérkodás. Tevékenységük, helyzetük részleges átlátszatlansága okán egy kicsit „gyanúsak”. A falu társadalma ezért nem tekintheti őket nyilvánosan is vállalható követési modellnek. Ami nem zárja ki azt, hogy egy szűk réteg számára ne jelentenének rejtett módon, be nem vallottan követendő mintát.

6. Ennek a típusnak aligha lesz a közeljövőben lényegesebb társadalmi súlya, ez a réteg a falun belüli szolgáltató szerep felé mozdul el; ők azok, akik az ellátást többé-kevésbé biztosítják.

Az e típushoz tartozó vállalkozások eredményessége nehezen felbecsülhető. Csak igen kis hányaduk lesz képes — komolyabb vagyonszerzés esetén is — arra, hogy a jelenlegi mellékfoglalkozást főfoglalkozássá léptesse elő, specializálód-

jon, és komolyabban részt vegyen az üzleti életben. A váltani képes kevesek távlatilag a falusi elit részévé válnak.

7. Ezek a vállalkozások ingatag alapra épültek, a mai áruhiányra, illetve a forgalmazási hálózatok fogyatékoságaira. Módszereikben inkább a két világháború közti falusi üzletekre emlékeztetnek. Ugyanakkor törékenyek azért is, mert nem áll mögöttük komolyabb szervezési, ügyintézési tapasztalat, vezetéstechnikai ismeret. Túlságosan ki vannak szolgáltatva a gazdasági élet hullámzásainak, s nem utolsósorban az ellenőrző szervek önkényének. Mivel Romániában a lényeges változások a közeljövőben nem falun történnek, elképzelhető, hogy a perifériára jellemző viszonylagos csend hosszabb túlélésre ad alkalmat. Sikeresnek azok a vállalkozások bizonyulhatnak majd, amelyek mögött városba költözött tulajdonos is áll (pl. a család egyik tagja, a gyerek stb.), aki megszerzi a vállalkozás fenntartásához, gyarapításához szükséges ismereteket.

Bár ezek a vállalkozások elindítottak bizonyos folyamatokat a falu társadalmában, ezek a változások nem gyakorolhatnak tényleges hatást részben a vállalkozók mentalitása, részben a velük szembeni ellenérzések, negatív társadalmi megítélésük miatt. Nem valószínű, hogy ez a két tényező a közeljövőben megváltozik. Ez a réteg a falu társadalmát egy, a korábbinál normálisabb helyzet felé tereli (áruellátás, szolgáltatások stb. biztosítása), de szerepe ebben a rehabilitációs gesztusban nagyjából ki is merül.

*

A bemutatott négy típus együttesen alkotja azt a „mezőt”, amelyben az elit falusi környezetben termelődik. Itt csupán jelezzük, hogy még van egy számba jöhető típus, amely azonban egyelőre oly ritka, hogy szinte semmit nem tudunk mondani róla. Ez a típus a faluba máshonnan betelepült, a helyi erőforrásokra építő igazi vállalkozó. Azért potenciális típus ez, mert egyrészt történetileg ismert modell, a falu társadalmának gondolkodásmódja szerint is elfogadható, másrészt az eddigi falusi vállalkozások a helyi erőforrásokból még szinte semmit nem használtak fel. Ennek a típusnak a megjelenésére akkor kell számítani, ha Romániában a termelő jellegű vállalkozások fölfutása megkezdődik.

Elittípusok a városban

A mai székellyöldi kisvárosokban — mint már említettük — az elitek öt típusát különíthetjük el: 1. régi elit, független vállalkozói szerepkörben; 2. régi elit függő vállalkozói szerepkörben (ezek megtartották állami pozícióikat); 3. 30–40 év közötti műszaki értelmiségiek; 4. fiatalok; 5. kísérletezők. Egyelőre csak szórványosan jelentkezik a máshonnan betelepülő, a városban idegenként vállalkozást indító elit, ezért ebben a

keretben nem foglalkozunk vele. Elképzelhető, hogy a privatizációs folyamatok várható felgyorsulása és strukturális átalakulása ezt az elittípust hangsúlyossá teszi.

Régi elit, független vállalkozói szerepkörben

1. Ez a típus jelenti ebben a régióban ma a nagybetűs VÁLLALKOZÓ-t. A 40 és 50 év közötti volt vezetőkől verbuválódott ez a csoport. Egy-egy vezéregyéniség köré többen is tömörülnek, részvénytársaság, vagy éppen alakuló holding keretében, a csoportban a vezető személyiség számít központi figurának. Ezeket a vállalkozást irányító vezetőket az ötvenezres lakosú városokban is mindenki ismeri, nevük fogalommá vált. Általában csak vezetéknévükön emlegetik őket, ami gyakran nem is annyira személyüket, hanem inkább a mögöttük álló, frissen épített birodalmat jelöli. A figyelem középpontjában állnak, új kezdeményezéseikre éppúgy figyelnek a város lakói, mint apró-cseprő személyes ügyeikre (hol jártak, mit mondtak, mit vásároltak, mit akarnak stb.). Bizonyos értelemben mitizált szereplők.

2. A vállalkozást irányító kulcsfigurák és közvetlen munkatársaik 1989 előtt vezető szerepeket töltöttek be állami vállalatoknál vagy az adminisztrációban. Nagyobb részük sosem volt igazán első ember, csak második, harmadik. Kisebb részük volt már első számú vezető is, de 1985–86 után háttérbe szorultak. Ismerték a szocialista gazdálkodás és vállalatvezetés minden mozzanatát, rendelkeztek a kapcsolatépítési és kapcsolatfenntartási képességgel, amely egy ipari vagy hivatali szervezetet életben tarthatott. Ez a réteg már a hatvanas-hetvenes évek fordulójára jellemző részleges ideológiai nyitás neveltje. Elsősorban nem ideológiai, hanem szakmai képzést kaptak (eltérően az idősebb korosztálytól, amelynek tagjai és mind a mai napig jobban ragaszkodnak az állami struktúrához). Akik közülük egyes számú vezetői pozícióba jutottak, megpróbálták pragmatikusabb stílusukat érvényre juttatni, s ez népszerűséget hozott számura egy-egy vállalaton belül. Nem véletlen, hogy a nyolcvanas évek második felének túlideologizált világában távozniuk kellett az igazgatói székből. Nagyobb részük azonban — sikeres szakemberként is a második vonalban meghúzódva — a csendes várakozást választotta.

1989 után azonnal kezdeményeztek, mégpedig egyszerre két síkon. Elhagyták a korábbi állami terepet (ahol végső soron bizonyos értelemben „magányosak” és mellőzöttek voltak), vállalkozásokat alapítottak kft-k, részvénytársaságok formájában. Ugyanakkor néhány hónapon át kísérletet tettek a közéletben való megjelenésre is (átmeneti tanácsok, RMDSZ, nyilvános rendezvények). Ez a közéleti szerepkeresés azonban nem tartott sokáig. Félév, egy év után már csak a vállalkozásfejlesztésre koncentráltak, s a volt vezető garnitúrából további személyeket csábítottak magukhoz. Minden ilyen vállalkozás tulajdonképpen egy-egy „elitkör”, nagysága 3–15 fő között váltakozik.

Indulásuk nagyon sikeres volt. Ebben sok minden közrejátszott, mindenekelőtt korábbi vezetői tapasztalataik, pragmatikus elveik, szervezési gyakorlatuk, helyi és

országos kapcsolatrendszerük, az indulást lehetővé tevő anyagi helyzetük, a kereskedelmi szabályozások korai rendezetlensége, de nem utolsó sorban bátorságuk és kezdeményező készségük. Kivált a külkereskedelem terén voltak sikeresek (nyersanyagexport), de hamarosan termeléssel is foglalkozni kezdtek.

3. Ezeknek a vállalkozóknak a hároméves útja a szó szoros értelmében vett „birodalomépítéssel” jellemezhető. A terjeszkedés egyrészt az infrastruktúra folyamatos bővítésben (telekvásárlások és bérletek, építések, részesedések megszervezése stb.), másrészt a vállalkozás személyi és szervezeti kereteinek bővítési módozataiban (a belső szerephierarchia és a vállalati magatartásrendszer kiépítése, a cég imázsának megterveztetése stb.) mutatkozik meg a legjobban. Egy-két kivételtől eltekintve azonban nem törekedtek arra, hogy a gazdagságot és a tőkeerős pozíciót a társadalom szimbolikus síkján is megjelenítsék. A helyi társadalomban, a régióban nem, vagy csak nagyon kevésbé igyekeznek elfogadtatni magukat, s ha ezt a cég szintjén megteszik is, egyéni, családi szinten gyakorlatilag egyáltalán nem. Ezek a jellemzők az elit e típusának mai „működését” illusztrálják.

Ez az elit nem a korábbi hatalmát, hanem a korábbi pozíciójában szerzett, illetve abból származó előnyöket fordította át sikeres vállalkozássá. Teljesen új szerepet, új pozíciót teremtett magának, ami tulajdonképpen azt jelenti, hogy korábban kiformalódott habitusát teljesen új kontextusba helyezve kezdte érvényesíteni. Ezért nem véletlen, hogy saját „birodalom” gyanánt tulajdonképpen azt igyekszik megteremteni, amit azelőtt, másodrangú vezető korában a körülmények vagy a főnökök korában nem engedtek meg neki. A terjeszkedést célzó stratégiákban és kivitelezési eljárásokban több a szocializmusból ismert fogás, mint a vállalkozások „Nagykönyvében” azonosítható eljárás. Terjeszkedési igénye folytonos, ahol rést lát, oda igyekszik behatolni, de sokkal inkább az elfoglalás, mint a kiaknázás céljából. Az „ahol én vagyok, ott más nincs” elve alapján a hatókör kiterjesztésére törekedve kevésbé érdeklődik az, hogy az új terület hosszabb ideig képes lesz-e működni, s hogy ez a működés eredményes lesz-e. E mentalitás számára nem a működésből származó saját erő adja az igazi magabiztosságot, hanem a határok kiterjesztettsége, amelyek szükség esetén összefűzhetők, ily módon védelmezve az igazán fontos részek integritását. Természetesen felismerhetőek a szocialista vállalatvezetés gyakorlatából átvett egyéb mozzanatok is.

A szervezetépítés, illetve a szervezet belső arculatának kialakítása terén szintén sok a korábban kialakult habitusból eredő momentum. Belső szabályok helyett fontosabbak a bensőséges személyi kapcsolatok, a belső információáramlást, a döntési mechanizmusokat nem annyira a vállalkozás logikája, hanem a személyközi kapcsolatrendszer szabályozza. Ezek a kapcsolatok régi keletűek, s természetesen eleve befolyásolták a szervezeti struktúra kiépítését, a vezetői pozíciók kialakítását és betöltését is. A belső szerkezetnek ezt a személyközi kapcsolatokra épített jellegét a tulajdonos-beosztott viszony aszimmetriájának erőteljes hangsúlyozásával leplezik (szigorú követelményrendszer, autoriter magatartások stb.).

Ennek az elitnek a kifelé irányuló magatartásából hiányzik az újjgazdagokra olyanra jellemző konvertálási gyakorlat, az anyagi javakat nem fordítja át szimbolikus értékű társadalmi, kulturális szereppé. Egyik-másik vállalkozás mint egység néha kísérletet tesz erre, de a vállalkozásokat vezető elitcsoportok tagjai személyesen nem foglalkoznak konvertálással. Anyagi helyzetük lehetővé teszi a nagymértékű fogyasztást, amely azonban többnyire a személyes igények kielégítésére irányul (ingatlanvásárlás, autók, utazások stb.). De kerülnek a látványos költségeket, nem jelennek meg reprezentatív céllal a nyilvános térben, nem eszközölnék nyilvános jellegű kulturális befektetéseket. Ennek több oka van, a legfontosabbnak az tűnik, hogy egyfajta legitimációs deficit okán ezt a konvertálást pillanatnyilag feleslegesnek tartják. A deficit lényege abban áll, hogy nem tudnak egyértelműen megküzdeni a régióval azzal a hagyományos szimbolikus erejével, amely a mindenkorit elitet (ez esetben a saját társadalomból kinövő elitet is) az *idegenszerűség* irányába tereli. (Erre a szimbolikus marginalizálódásra később visszatérünk.)

Ma ez az elit komoly gazdasági erőt képvisel, kiterjedt hazai és külföldi kapcsolathálójával rendelkezik, s a kezdeti gyors meggazdagodás után lassan tovább építi a vállalkozásait. Némely területen olykor vissza kell vonulnia, ez részben a reformfolyamatok lassulásából fakad, részben abból, hogy a már említett expanziós törekvés nem eléggé átgondolt.

Uralkodó pozíciójuk a régióban egyértelmű, bár az utóbbi időben az állam centralizációs elképzelései kellemetlen megszorításokkal jártak rájuk nézve. Ennek a rétegnek pénzben, infrastruktúrában, kapcsolatokban még igen sok kihasználatlan erőforrása van, bár feltételezhető, hogy mentalitása, 1989 előtről hozott szervezői habitusa okán ezeket a tartalékokat csak végszükség esetén képes mozgósítani.

4. Városonként alig 4–5 olyan vállalkozás van, amelynek vezetői ebbe a típusba sorolhatók. Ezek a vállalkozások ma már részvénytársaságok, vagy holding jellegűek, s a kezdetkor vagy menetközben társult további elittagok révén az ebbe a típusba tartozók száma ma városonként kb. 30–50 fő között ingadozhat. Számuk nemigen nőhet tovább, mert a korábbi vezetői garnitúrákból már minden ember „foglalt”, utódnevelésre pedig ez a típus egyáltalán nem törekszik. Létszámcsökkenés sem várható, mert a kölcsönös lekötelezettségek okán senkinek nem célszerű a kiválás, az egyéni útra lépés. Végső soron egyfajta érdekcsoportot alkotnak, 3–5 csomópontot jelentő vállalkozás köré tömörülve, s ezek a struktúrák tartósan mutatkoznak.

5. Ennek az elitrétegnek a társadalmi súlya nagyobb, mint bármelyik más típusé. Szimbolikus súlyuk és a társadalmi-gazdasági életre gyakorolt befolyásuk között azonban lényeges eltérés mutatkozik. A szimbolikus súly nagyobb, ami abból ered, hogy a társadalmi környezet nagyon intenzíven foglalkozik ezzel a réteggel. Életmódjukról, gazdasági terveikről, befolyásukról stb. sok-sok „biztos” ismeret kering a közvéleményben, ezek nagy része nyilván egyszerű kitaláció, vagy valós részismeretek utólagos kikerekítése. A róluk alkotott kép ambivalens, pozitív és negatív elemek meglepő módon keverednek benne.

A közéletre, a gazdasági életre gyakorolt hatásuk nehezen ítéelhető meg. Mivel egy-egy város vagy vidék még nem önálló a saját társadalmi-gazdasági életének megszervezésében, gyakorlatilag nem nagyon van mire befolyást gyakorolni. A központi befolyás nagyon erős, és ez a réteg még semmilyen területen nem tudja felvenni az állami struktúrákkal a versenyt. Kisebb, helyi ügyekbe már beleszól, de cselekvési lehetősége, tényleges hatása egy-egy városra vagy régióra csekély. Ami pedig a közéleti szerepeket illeti, ezeket még mindig a humán elit vezető tagjai uralják.

Mivel ezek a vállalkozások meglehetősen „belterjesek”, klikkszerűen szerveződnének, gazdálkodási és ügyintézési modelljük nem találhat követőkre, és nem foglalkoznak fiatalok felfuttatásával sem.

6. Tekintélyes egyéni tartalékaik vannak, és vállalkozásaikban is igen sok a „pazarló”, illetve tartalékolás elem. Ez a tartalékolási igyekezet egyértelműen „szocialista” vonás. Ez meghatározza jövőbeni útjukat is. Látványos felfutásuk már aligha várható, hiszen — tapasztalataink szerint — eddigi gyakorlatukon, tegnapról hozott mentalitásukon nem fognak változtatni. Az állami centralizáció fokozódása esetén erőteljesen kellene karcsúsítaniuk, s ez nehéz helyzetbe hozná őket. Központi liberalizációs intézkedések, a reformfolyamatok kiteljesedése esetén viszont föltehetően nem lesznek igazán versenyképesek, mert az igazi versenyre alkalmatlanok túlságosan korszerűtlen tudásuk és rutinjuk miatt. Nehéz helyzet esetén nem a vállalkozás megerősítését szolgáló gazdasági manőverekhez folyamodnak, hanem a magánvagyon kimentését fogják szorgalmazni, mint ahogy részben ma is ezt teszik.

7. Tulajdonképpen ez a réteg a Székelyföld mai gazdasági életének legellentmondásosabb része. Mindenki róluk beszél, sokan őket állítják előtérbe, az ilyen típusú elitben részben modellnek tekintik, miközben ennek a rétegnek a ténylegesen betöltött társadalmi szerepe, illetve várható társadalmi szerepe egyáltalán nem felel meg a róla alkotott képnek. Tény, hogy „elől” vannak, de képtelenek szólni inkább állnak, mint előre mennek.

Régi elit, függő vállalkozói szerepben

1. Ebbe a típusba általában ötven évnél idősebbek tartoznak, akik 1989 előtt a gazdasági életben vagy a megyei, városi adminisztrációban vezető szerepet töltöttek be. Főnökök voltak — ahogy a népnyelv nevezte őket —, és ma is azok. Vállalkozásaikat rendszerint ugyanarra a vállalatra telepítették, amelynek első számú vezetői. A vállalkozás pedig az általuk vezetett vállalat tevékenységének kiszolgálására vagy termékeinek értékesítésére irányul. Ezt az elitréteget a köznyelv ma is a „főnökök” névvel illeti.

2. Előző pályafutásuk megegyezik a romániai szocialista vezető tipikus karrierjével. A hetvenes évekbeli iparosítási hullámmal emelkedtek igazán jelentős vezetői pozícióba. Annak a kornak a neveltjei, amely a példaképszerű vezetői magatartás,

az egyszemélyes irányítás modelljét állította középpontba (ötvenes, hatvanas évek). Sok éves vezetői gyakorlatra tettek szert, s a vezetői szerep egyértelműen elitpozíciót is jelentett számukra (a hatalmi körhöz tartoztak, fizetésük magas volt, különleges juttatásokban részesültek). A nyolcvanas évek második felében az etnikai jellegű kádercserék alkalmával második vonalra szorultak vissza, ez azonban 1989-ben előnyükre szolgált: a népakarat nem őket, hanem utódaikat menesztette a vállalatok éléről, őket pedig „visszahelyezte” abba az első számú vezetői pozícióba, amelytől a kommunista vezetés úgymond megfosztotta. Egyik napról a másikra ismét „kiskirályok” lettek, s gyakorlatilag bármit megengedhetnek maguknak, amit jónak tartanak, mert neveltetésük azt diktálja, hogy ők „tudják a jó megoldásokat”. Cselekedeteikhez ezen a magyar lakosságú vidéken legitimációt adott az is, hogy „magyar vezetőként” mindig pozitív beállítást kaptak a közvélemény szemében.

3. Vállalkozásait ez az elitréteg a induláskor arra építette, hogy Romániában a törvény nem tartotta egymást kizárónak a vállalatvezetői, illetve az adott vállalatra építő vállalkozói szerepet. Ezért alakíthatott egy igazgató egy-két vezető állású munkatársával például olyan vállalkozást, amely az általuk irányított vállalat termékeinek forgalmazásával foglalkozott. Az indításhoz elegendő volt a bejegyeztetéshez szükséges néhány tízezer lej, az egész vállalkozás gyakorlatilag csak papírmunkából állt és igen jelentős profitot hozott. Ebben a helyzetben persze általánossá vált a vállalat munkájának manipulálása a csúcsára helyezett kft érdekeinek megfelelően. A szocialista vagyon egy része így módon mintegy átfolyt a magánvállalkozásokba. A törvény szigorítása után valamelyik családtag neve alatt futhattak tovább a vállalkozások.

Természetesen mindehhez szükséges volt az 1989 előtti igen kiterjedt kapcsolat-háló, az adminisztrációs és adóügyek szövevényében való jártasság, s a szavakban ki sem mondott „elv-társi” egymásra hangolódás is.

Az átláthatatlan érdek-összefonódások, valamint a könyvelési trükkök miatt ennek az elitrétegnek a gazdasági helyzetét lehetetlen áttekinteni. Mindenki másnál látványosabban fogyasztanak és terjeszkednek, az elithabitust (a szó szocialista értelmében: „nekem szabad”) magától értetődőként élik meg. Közéleti szerepük még nem igazán jelentős. Pozíciójuk ma is szilárd, illetve — amennyire meg lehet ítélni — egyre szilárdabb. Az újabb centralizációs elképzelések, a reformok halogatása ennek az elitrétegnek kedveznek. Feltételezett anyagi erejükhöz mérhető gazdasági vagy más természetű kezdeményezéseik, befektetéseik azonban még egyáltalán nincsenek.

4. Kisvárosonként mintegy 20–30 olyan név forog, amelyeket egyértelműen ebbe az elitkategóriába sorolhatunk. Azonban mögöttük, mellettük még körülbelül kétszer annyi közvetlen munkatárs van, akik ugyanakkor vezető pozíciót is elfoglalnak. Ez a réteg is klikkszerűen szerveződik, akárcsak a független szerepet vállaló elit, de az egyes csoportok között jóval nagyobb az affinitás, az alkalmankénti kooperáció. Itt kell megjegyeznünk azt is, hogy ebben az elitrétegben alkalmasint a helyi román elit

egy része is helyet kap, vagy legalábbis kooperációs kapcsolat alakul ki köztük (adóhivatal, ellenőrző hivatalok stb.).

5. E réteg társadalmi súlya gyakorlatilag a fordítottja annak, amivel a független szerepet vállaló régi elit rendelkezik. Önképének formálására ez a réteg sem tesz különösebb erőfeszítéseket, a közvélemény viszont annál határozottabban igyekszik képet alkotni róluk. Ez a kép azonban jobbra negatív, elsősorban azért, mert ez az elit — állami tulajdonra települt vállalkozóként — az alkalmazottak munkáján gazdagodik (legalábbis mindenki ezt mondja, hangosan, jól érthetően). Csak annyi engedményt tesznek irányukba, hogy „legalább megvásárolhatnák a gyárat az államtól”. Ezzel a negatív képpel az elit nem törődik, mint ahogy nem tesz erőfeszítést arra sem, hogy gazdasági erejét valamiféle szimbolikus hatalommá konvertálja.

Ennek az elitrétegnek a társadalmi pozíciója — a negatív kép ellenére — gyakorlatilag meghatározza a város, a vidék életét, hiszen ez a réteg végső soron nem más, mint a központi elképzelések gyakorlati kivitelezője. Vállalkozásaik, anyagi erejük kisugárzása ehhez képest elhanyagolható. Ők maguk is inkább az állami pozícióból adódó szerepre alapoznak, ez felel meg habitusuknak, ezt próbálják érvényesíteni. Vállalkozásaik jól mennek, de ez számukra egyelőre mintha csak egy fajta plusz lenne. Mint vállalkozók „új” elitnek számítanak, valójában persze csak a régi elit szerepkörét töltik be. Vállalkozásaik „működését” a társadalom nem érzékeli, nyilván nincs is közvetlen hatásuk.

6. Ennek az elitnek a sorsa az országos gazdaságpolitikától függ. Mivel teljes körű strukturális váltás nem történhet, lassú nyitás esetén még sokáig a porondon maradnak. Nem tartjuk valószínűnek, hogy vállalkozásaikat igazán kifuttatnák, komolyabb és látványosabb kezdeményezés aligha várható tőlük. A szocialista vagyon egy részét átmentik maguknak, ugyanakkor ez a vagyon magánvagyonként föltehetőleg elrejtődik, tartalékba helyeződik. Sem életkori, sem habitusbeli adottságaik nem teszik lehetővé, hogy igazán belépjenek a vállalkozói arénába. Ennek a rétegnek a régió szemszögéből nézve fölöttébb regresszív szerepe van (elszívás, rejtett felhalmozás stb.), amely a vidéket tulajdonképpen fokozatosan szegényíti.

7. Ez a réteg világítható át a legkevésbé, holott a mai gazdasági jelenségek legtöbbször ennek az elitrétegnek a működése adhatna magyarázatot. Nem átlátható részben az „egymásra hangolódás” jól begyakorolt technikája miatt, másrészt pedig azért nem, mert ezen a vidéken a „magyar kommunista réteg” emlegetése tabunak számított és az is maradt. Különösen a regresszív hatású jellegzetességek érdemelnének nagyobb figyelmet. A gazdasági életre gyakorolt negatív hatások mellett az is szembetűnő, hogy ennek a rétegnek a mai működése milyen kitartóan rombolja a „gazdasági elit” fogalmával jelölhető társadalmi szerepet, amely ezen a vidéken amúgy is mindig ambivalens megítélés alá esett.

1. Ez a legdinamikusabb, legsokszerűbb rétege a régió mai elitjének. 30–40 év közötti személyekből áll, akik 1989-ig középfokú vezetői beosztásban dolgoztak, és 1989 után azonnal vállalkozásba fogtak. Alapképzettségük: közgazdaságtan, tervezés, informatika, műszaki tudományok. Egy-egy szakterületen alapos ismeretekkel rendelkeznek (ellentétben a függő vagy független szerepet vállaló vezetőkkel), és vállalkozásaikat legalább részlegesen erre a szaktudásra alapozzák. Nem számítanak egyéniségnek a közvélemény szemében, egyszerűen vállalkozóknak nevezik őket, és ők is magukat.

2. Főiskoláikat a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján végezték, közülük igen sok falusi származású, nem csekély ambícióval, bizonyítási készséggel. A hetvenes évek még erős, szelekciós elveket is érvényesítő városi középiskoláiban végeztek, a főiskola elvégzése után városokba, megyeszékhelyekre kerültek, ahol igen sokféle lehetőség kínálkozott számukra (üzemek mérnöki, részlegvezetői állásai; egész sor megyei jellegű hivatal: tervezőhivatal, számítógépesítési hivatal stb., stb.). Nem tartoztak a helyi városi elithez, a vezetői helyek ekkor már telítődtek, ezért jobbára csak a csendes vegetálás maradt számukra (ami nagyrészt egyenesen semmittevést jelentett). Hivatali keretek között több kísérletet tettek saját ötleteik, elgondolásaik kivitelezésére, de ha elismerték is őket, nem juthattak a ranglétrán feljebb. 1989 után azonnal feladták állásukat is és önálló vállalkozásokba fogtak.

3. Nagy többségük csekély anyagi tőkével indult, s könnyen konvertálható kapcsolataik sem voltak. Ezért induláskor a csoportos kezdést választották. A csoportosulás haveri alapon történt, a létszám 4–6 fő körül mozgott. A csoportos vállalkozások mellett többen egyéni vállalkozásokba is befogtak, ez a csoporton belül érdekellentétekhez vezetett. A csoportok az elmúlt három év során átalakultak (szétválás, lemorzsolódás). Ma már legfeljebb három fős csoportok maradtak, sokan egyéni vállalkozóként folytatják tovább.

Az indulást igen nagy ambíció jellemezte. Széles spektrummal kezdtek, olyan kft-eket jegyeztettek be, amelyek gyakorlatilag bármivel foglalkozhattak. 1990-ben és 1991-ben a kereskedelmet találták a legelőnyösebbnek. Az általános hiány és az igen magas vásárlási kedv kettősségét jól kihasználták, sokféle áruval üzleteltek (főként elektromos cikkekkel), pénzüket rövid átfutási idő alatt nagy haszonnal forgatták (ekkor nem volt ritka az sem, hogy egy vállalkozó alig egy-két hét alatt megduplázza, megháromszorozza tőkéjét). Ez a munka gazdag tapasztalatokhoz juttatta őket (személyes ügyintézés helyi és fővárosi hivatalokban, vámügyek intézése, adóügyek), ugyanakkor gyakorlatilag egész napos munkavégzést kívánt. Az eredmény kettős: tapasztalatokat szereztek ahhoz, hogy komolyabb vállalkozásba fogjanak; olyan mértékű személyes vagyont halmoztak fel, amely lehetővé teszi a kilépést az alkalmi üzletekre építő vadkeresedelemből.

Ez a réteg nem halad ugrásszerűen előre. Céltudatos, és hosszabb távon gondolkodik. Biztos hátteret teremtett magának, elindított legalább egy olyan vállalko-

zást, amely hosszabb távon is életképesnek ígérkezik, és nem függ a gyorsan változó hiánykonjunktúrától. Eddigi tapasztalataik megvédik őket attól, hogy egy-egy váratlan új rendelkezés felborítsa az elképzeléseiket. Nem idegenkednek a közéleti szereptől sem, ha úgy gondolják, hogy valamikor, valamilyen formában még megtérül. Időt, energiát nem kímélnék. Ma többen tekintélyes vagyonnal rendelkeznek, s ezzel „beosztva” élnek. Tartalékolnak is (valuta, ingatlan), de ha biztos és gyorsan kamatozó lehetőség adódik, ezt a stabil vagyont is „megforgatják”. Vagyonuk egy részét hosszabb távú stratégiák alapján fektetik be. Költekezésük csak oly mértékű, hogy az átlagon felüli, jól szituált család benyomását keltse. A gazdasági hatalom konvertálásának ötlete foglalkoztatja őket, de úgy ítélik meg, hogy ehhez még nem elég gazdagok. Ilyen irányú törekvéseiket jelzi, hogy sok szállal kapcsolódnak a most formálódó non-profit szférához. Ennek viszont egyik motívuma az, hogy a segélyekkel és adományokkal megcélzott régióban ez igen megnöveli a mozgásterületet, külföldi kapcsolatokat jelent stb.

Az ehhez a réteghez tartozók egyszerre több fronton szorgalmazzák az elített válást, ezért rendkívül sokat dolgoznak. Mivel a munka nagy részét nem alkalmazottakkal végeztetik, hanem ők maguk látják el, egyre inkább megszerzik azokat a képességeket, amelyek valakit ebben az országban és ebben régióban sikeres menedzserre tehetnek. A vezetőkhöz képest „alulról” jöttek, ennél fogva az előbbi két kategóriánál sokkal realistábbak, van szociális érzékenységük. A többfrontos érvényesülési stratégia azonban még nem vezetett igazán jelentős vagyonhoz, társadalmi befolyáshoz. Azt lehet mondani róluk, hogy még csak az út felét tették meg.

4. Egy-egy közepes városban 30 és 50 között váltakozhat az ehhez a típushoz tartozók száma, amely egyelőre stabilizálódni látszik. Egyfajta generációs rokonszenv jellemzi őket, ami csupán annyit jelent, hogy figyelnek egymásra, ügyintézési információkat cserélnek.

5. Ez a réteg a szélesebb közvélemény előtt nem, vagy alig ismert, gyakorlatilag csak az üzleti élet és a közélet potenciális konkurensei ismerik és tartják számon, hogy mivel is foglalkoznak, mit csinálnak. Egyáltalán nincsenek az érdeklődés homlokterében, nem pletykálnak róluk stb. Társadalmi súlyuk még nem számottevő, mert nem rendelkeznek befolyást jelentő anyagi erővel, sem pedig komolyabb közéleti pozícióval. A függő, illetve a független vállalkozói elit számon tartja ezt a réteget, és igyekszik megtartani őket ebben a „másodhegedűs” szerepben, mint ahogy a humán elit is arra törekszik, hogy ez a réteg ne jusson közéleti pozíciókhoz. Teljesen megakadályozni azonban nem tudják, ez a réteg mind anyagi, mind szimbolikus súlyát tekintve lassan növekszik, amit kizárólag saját erőfeszítéseinek köszönhet.

6. Az országos jellegű változások iránya leginkább ennek a rétegnek a sorsát befolyásolhatja. A gazdasági reform további stagnálása esetén lassabban ugyan, de bizonyosan elérik a régi elit gazdasági erejének és szimbolikus súlyának mértékét. Az egyéni vállalkozásokat támogató intézkedések esetén jóval gyorsabb felütésükre számíthatunk. Ez esetben a korábbi szaktudás, a megszerzett tapasztalat és az ambíció nem csupán elitszerepbe, hanem kulcspozícióba is emelheti e réteg egy

részét. Nyelveket tanulnak, adnak a megjelenésükre, az utazásokat tudatosan is tapasztalatszerzésre használják fel, s ez mind-mind megtérülhet. Technokrata gondolkodásmódjuk, idegenkedésük a patetikus nyelvezettől ebben a régióban mindig is hátráltatni fogja társadalmi szerepük formálódását, ezért, ha nagyobb vagyontra tesznek szert, bizonyára törekednek majd arra, hogy gazdasági erejüket szimbolikus erővé konvertálják.

7. Ennek az elitrétegnek a helyzetét és várható alakulását végiggondolva mindekelőtt azt kell hangsúlyozni, hogy egyfajta „rejtett elitről” van szó. Formális jellemzői alapján már ma elitnek minősíthető, azonban a helyi társadalom és a szélesebb nemzetiségi nyilvánosság ezt még nem hajlandó tudomásul venni. A kényeszerű „rejtettség” azonban nem képes ennek az elitcsoportnak a következetes előrehaladását megakadályozni. Alaposabb vizsgálat nélkül nehéz a réteg egészének sorsát megítélni, de 20–30 százaléka néhány éven belül bizonyára az élvonalba kerül, és az elitszerephez szükséges szimbolikus pozíciókat is megszerzi. Ez persze alighanem konfliktusokkal jár majd. Ez a réteg ma is folyamatosan konfrontálódik az állami pozícióit megtartó elitréteggel, illetve — némileg kisebb mértékben — a helyi humán elitel, politikai vezetőkkel is. A vezető pozíciók ebben a régióban mind fizikailag, mind pedig szimbolikus síkon foglaltak, a helyi társadalmak ökonómiája szerint tulajdonképpen nincs szükség több elitre, ezért ez a réteg csak akkor juthat megerősített elitszerephez, ha elhódítja a pillanatnyilag foglalt pozíciók egy részét. (A „telítettségnek”, e régióra jellemző kulturális mintának a problémaköre szintén külön vizsgálendő kérdés.) Ez a konfliktus természetét tekintve generációs jellegű, de valószínűsíthető, hogy nem egyetlen frontvonal mentén zajlik majd (nem valamiféle látványos generációs váltás lesz), hanem több, kisebb fronton, s a küzdelem tétje mindig csak egy-egy pozíció lesz. Ez a pozíciószerzési igyekezet magában foglalja mind a meggazdagodásnak, mind a szimbolikus vagy adminisztratív elitpozíciók megszerzésének törekvését. Ennek az elitrétegnek azért is van esélye a jövőre nézve, mert eltérően a többi típustól, a holnap betöltendő elitszerepet a maga összetettségében próbálja megszerezni (gazdasági, szimbolikus, adminisztrációs szinten stb.), s a szélesebb társadalom a közeljövőben is várhatóan az ilyen komplexnek mutatózó elitszerepeket fogja a leginkább elismerni és méltányolni. A „specializált” elit ezzel szemben egyre inkább a státusz-inkonzisztencia állapotába, s ezzel együtt az idegenszerűség állapotába jut (ez — mellesleg — szintén e régió fejletlenségét mutatja).

Vállalkozó fiatalok

1. Ebbe a típusba az egyéni vállalkozásba kezdett huszonévesek tartoznak. Nem nevezhetők még elitnek, s várhatóan csak kis részükből lesz majd helyi elit. Csak igen röviden beszélünk róluk, mint a pillanatnyi konjunktúra által kialakított rétegről.

2. Fiatalok lévén, nincs előtörténetük. Közös jellemzőjük az, hogy induló tőkét biztosítani nem tudó, mobil családokból jönnek.

3. Nem léptek színre rögtön 1989 után, csak akkor, amikor látták, hogy egyesek milyen sikeresen vállalkoznak. A legkülönbébb dolgokkal foglalkoznak, mindazzal, ami nagy haszonnal kecsegtet, és hamar véghez lehet vinni. A nagy fogásokat keresik; ezért gyorsan változtatnak területet, módszert. Mozgékonyak, sok energiával rendelkeznek, és nem riadnak vissza sem a szokatlan ötletektől, sem a nagy kockázattól, sem pedig a kétes helyzetektől. Valószínű, hogy amennyiben volna gazdasági információs hálózat, lennének üzlethálózatok, piacokat ellenőrző nagyobb szervezetek, akkor szóhoz sem jutnának. A kaotikus gazdasági helyzetben (ahol például sosem lehet tudni, hogy miből lesz holnap hiány, milyen szigorító vagy megengedő intézkedést hoznak, s a kiskapuk megtalálása mindenkinek az ügyességére van bízva) találnak működési területeket. Sokat utaznak, adnak a fellépésre, kihasználják a kapcsolattartás technikai eszközeit, megkeresik a pénzforgatás legcélszerűbb (hivatalos és nem hivatalos) módozatait. Saját birodalmat nem építenek, ma itt vannak, holnap, ha kell, másutt. Gondolkodásukkal, viselkedésükkel, gazdasági magatartásukkal bizonyos értelemben szélsőséges típust jelenítenek meg. Életvezetésük sok vonatkozásban (megjelenés, fogyasztás) a formálódó elithez kapcsolja őket. Pozíciószerezésre nem törekednek, varázsszavuk az „üzlet”.

4. Rendkívül mobil életvezetésük miatt statisztikai gyakoriságukat nem lehet megállapítani. Vállalkozásaikat néha szüneteltetik, máskor gyorsan megváltoztatják vagy áttelepítik. Városonként átlagban 20–30-ra becsülhető az ilyen fiatal vállalkozók száma.

5. A fentebb elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy ennek az „üzletre” specializált rétegnek nincs elismert elitszerepe.

6. Gazdasági súlyuk nem igazán átlátható, valamiféle kapcsolatban a műszaki értelmiségiekből verbuválódott vállalkozói réteggel vannak.

7. Mivel nem hajlandók követni a lassú és következetes építkezés elvét — vagy bejön nekik a „nagy üzlet”, vagy nem —, e réteg további sorsa nehezen kiszámítható. Életkori és alkati sajátosságaik ezután is a nagy fogás keresésére fogják ösztönözni őket.

Néhány összefoglaló megjegyzés

Talán a fenti vázlatos helyzetrajz mutatja a legjobban, hogy ebben a témakörben igencsak szükség volna az egyes résztemák szisztematikus elemzésére. A Székelyföld kvázi-archaikus társadalma a tagolódás olyan fázisában van, ahol a gazdasági folyamatok és a mentális jellegű kulturális minták, a kívülről jövő, véletlenszerűnek mutató hatások és a belső magától értetődőségek keverednek egymással. A fenti vázlatához hasonló számbavételek ezért nem következtetések levonására, hanem biztosnak mutató megközelítési pontok rögzítésére ösztönöznek. Ez a mun-

ka nyilván egy másik tanulmánykísérletet jelentene, ezért itt csak röviden utalunk az általunk legfontosabbnak tartott mozzanatokra.

Ennek a régiónak az elitszerkezete olyan mentális sémákon alapul, amelyeket az újonnan megjelent gazdasági elit még nem tudott érdemben befolyásolni. A közvélemény az új gazdasági elitnek csak kis részét fogadja el elitként, s azt is az ismert mentális sémákban igyekszik elhelyezni. Ezt az „idegenséget” érzékelve az új gazdasági elit nem törekszik arra, hogy gazdasági hatalmának valamiféle konvertálása révén jelentős közéleti szerepre tegyen szert. Elsősorban az egyéni gazdálkodásra koncentrál, s működésével mintegy „helyet csinál” annak a társadalmi szerepnek, amely eddig gyakorlatilag nem létezett: a saját társadalomból kinövő, a saját társadalomhoz tartozó gazdasági elitnek. Mint ilyen, tulajdonképpen egyfajta átmeneti elitréteg. Ha nem lesz gyors és erőteljes külső beavatkozás (nagyobb állami befektetés, külföldi tőke megjelenése, új képzési szerkezet beindítása), akkor ez a réteg lassan és személyenként fog kicserélődni. Döntően a szocialista világ neveltje, s ezért kezdeményezésben, erőforrás-kutatásban, birodalomépítésben, stratégiatervezésben mindig gyenge marad, már csak azért is, mert kevéssé hajlandó tanulni. Ezért stagnálás vagy lassú változás esetén a humán elit vezető szerepe (illetve a humán elit szerepkörét megtanuló nem humán képzettségű, közéleti szerepet vállaló elit centrális szerepe) ebben a régióban még fontos marad. Természetesen bármilyen gyors változás felboríthatja ezt a forgatókönyvet, hiszen a régióban nem igazi változás történt 1989 után, hanem csak egy viszonylag bátrabb nyitás. A lényeges változás formáinak, következményeinek mérlegelése témánktól igencsak messzire vezetne. Csak remélni merjük, hogy ennek az igen bonyolult jelenségkörnek a felvázolása — ha csak egy meghatározott szemszögből is — értelmezhető képet nyújt a Székelyföld társadalmáról.

A PARASZTI ÖNELLÁTÁS ÖSSZGAZDASÁGI SZEREPÉRŐL

A harmadik világ megapoliszait a munkanélküliség sajátos válfaja tartja megszállva: a nagyon széles körű informális- és alulfoglalkoztatottság — írják a kérdés szakemberei. Ők, a hetvenes évek vége óta már azt is tudni vélik, szinte egyhangúlag, hogy ennek a munkanélküliségnek a gyökerei a falvakba nyúlnak. „A városi szegénység a falusinak a tükröződése” — fogalmazza meg Garry Rodgers. Megismerkedve ezzel az irodalommal kényszerűen ötlük fel bennünk a kérdés: vajon a nálunk, Kelet-Közép-Európában most kialakulóban lévő hosszú távú munkanélküliség nem ugyanilyen alaptermészetű-e?

A feltevést egészében véve alátámasztják a dél-európai országokban a munkanélküliségre vonatkozóan felgyülemlett tapasztalatok. Ezekből azt olvashatjuk ki, hogy ahol az ipari fejlődés nem tudott idejében kibontakozni, a népesség Európában is megrekedt a mezőgazdaságban, és onnan azután a tanulatlan munkaerő feleslegével árasztja el az egész gazdaságot, tartós és nagymérvű munkanélküliséget és alulfoglalkoztatást okozva — általában.

Általában! De nem minden esetben. Vannak bizonyos fokú kivételek — mint Portugália és Görögország esete —, ahol a kimutatott munkanélküliség alacsonyabb. Még hozzá nem is csak a többi dél-európai országhoz, hanem a fejlettekhez képest is.

Mi lehet ennek az oka?

Ha igaz az, hogy a dél- és kelet-európai munkanélküliségét lényegi hasonlóság fűzi a harmadik világbeliekhez, akkor nagyon fontos lenne ismerni azokat az okokat, melyek következtében amott nem mindenütt és nem feltétlenül érvényesülnek az elmaradott gazdaságszerkezet (illetve munkamegosztás) hátrányai a foglalkoztatásban, hanem inkább még lehetőséget is nyújtanak a kiterjedt foglalkoztatásra, annak fenntartására.

Cseppet sem mindegy ugyanis, hogy a magyarországi — de általában a kelet-közép-európai — gazdasági átalakulás milyen utakra tér a fenti vonatkozásban.

Ennek a feltevésnek a tisztázásához — úgy gondolom — elsősorban a falusi gazdálkodást kellene világosabban érteni: az abban lelhető szerkezeti-fejlettségbeli különbségeket és ezekhez képest a magunk sajátosságait, amelyek meghatározzák a foglalkoztatás kereteit és szerkezetét a jelenlegi átalakulás folyamatában. A kérdés alapos tisztázásához szükséges lenne megvizsgálni és összehasonlítani a magyar paraszti gazdálkodás több mintáját, erre azonban nekem nem jutott módom. Be kellett érnem egyetlen vizsgálat lehetőségével. Ehhez mintámat a nagy kelet–nyugati fejlettségi lejtő legtúlsó pontjáról vettem — azaz a határon túlról, Erdélyből s annak legkeletibb csücskéből, a Székelyföldről. A magyar paraszti gazdálkodás feltehetőleg leghagyományosabb alakját tettem vizsgálat tárgyává. Igaz, hogy az ottani gazdálkodás olyan feltételek között folyik, melyek korántsem jellemzőek az egész

magyar műveltségi területre, azonban feltétlenül kedveznek a hagyományok fennmaradásának és érvényesülésének.

Romániában ugyanis — köztudott — a diktatúra mindvégig kiuzsorázta a mezőgazdaságot; a falut elsősorban az ipari felhalmozás forrásának tekintette. Igyekezett a városok, ipari területek számára mennél több terményt és mennél több munkaerőt kivonni. Ennek folyományaként a falvakban mérhetetlen indulat gyülemlett fel azokkal az intézményekkel — és többnyire a személyekkel — szemben, akik ezt a kiuzsorázást szolgálták és végrehajtották. Vagyis a termelőszövetkezetekkel, agrárszakemberekkel szemben általában. Következésképpen a diktatúra megdöntése után csak hatalmas társadalmi feszültségek árán lehetett volna a nagyüzemi szerkezetet egészében fenntartani. Az új hatalom tehát a szövetkezeteket feláldozta a tömegindulatok oltárán, s csak az állami gazdaságok nagy részét (melyek korábbi nagybirtokok gazdálkodási hagyományára épültek) védte meg és tartotta egyben.

Így a korábbi kisbirtokok igen széles körű reprivatizációja ment végbe. Sőt, ha a fennmaradt nagyüzemek — állami gazdaságok — ügyét is számba vesszük, azt mondhatjuk: nagyjából helyreállt a két háború közti — vagy tán annál is korábbi — birtokszerkezet. Részintézkedéseiben a román kormányzat, úgy tűnik, elég tudatosan arra törekedett, hogy a reprivatizációval minél szélesebb rétegeknek tegye lehetővé hosszabb időszakra falun a megélhetést. Nemcsak azoknak, akik falusi lakosok maradtak, hanem azok számára is, akiknek idők során már sikerült városba telepedniük. Ezek nagyobbik fele a diktatúra idején is több-kevesebb részt vett már az otthagyt falu gazdálkodásában, mivel a városokban egyre romlott a közellátás, és a szükséges élelemhez mindinkább csak így lehetett hozzájutni. Most ők ugyanolyan lehetőséget kaptak birtokuk visszanyeréséhez és gazdálkodásuk beindításához, mint a falun maradtak — akik között azonban jelentős számban vannak a napi ingázók, akik ipari munkát is vállaltak lehetőség szerint.

A családi gazdálkodásnak ezek az elemei Magyarországon, ha megvannak is, de feltétlenül más arányokban. Így súlyuk is megfelelőképpen más az összgazdaság sorsa alakulásában.

A vizsgálat

Vizsgálati terepnek a Kis-Homoród patak völgyében fekvő, hegyekkel határolt kistáj 8 települését választottuk. (Ezek közül kettő szocialista várossá egyesült a hatvanas években; a többi hat falu. Vizsgálatunk előkészítő szakaszában valamennyi falu gazdálkodásáról rövid (20–25 old.) monografikus tanulmányt írtak munkatársaim. Ehhez falvanként 6–8 családdal készítették programozott interjúkat s tájékozódó beszélgetéseket folytattak a falu intézményi vezetőivel. Ezt követően, a tanulságok alapján szerkesztettük meg kérdőívünket s ezzel folytattuk le a vizsgálat második szakaszát. Kérdőíves felmérésünkkel a táj családi gazdaságainak kb. 10 százalékát (525 csa-

lád) vizsgáltuk meg. Az így gyűjtött adatok feldolgozása még mindig folyik, amiket itt közölni tudok, még csak az alacsonyabb fokon feldolgozottak.

A felmérés eredményeiből azokat fogom most bemutatni, amelyek a homoródví-deki falusi gazdálkodás hagyományyszerűségét szemléltetik elsődlegesen.

A munkamegosztás közösségi természete

A gazdálkodás felől szemlélve nem könnyű megállapítani és ábrázolni a családok határait. Az együtt élő család semmi esetre sem értelmezhető úgy, mint a reális határ hordozója — pedig a nyugat-európai mintát követve, többnyire ezen a mintán át szokták megközelíteni a gazdálkodó családot. Induljunk el hát mi is innen.

1. táblázat

Az egy családban élők

	személyek száma									adatösszesen
	1	2	3	4	5	6	7	8	nincs	
családok	38	128	62	108	92	52	25	12	8	525

A családok tehát elég kicsik, közel kétharmaduk 4 személyesnél kisebb. A személyek pusztá száma azonban meglehetősen különböző összetételű családokat takarhat.

2. táblázat

Családok nemzedéki összetétele

családtípusok	esetszám	különélő gyermekeik		
		1	2	3 vagy több
1. öreg: 1 aktív: 0 gyerek: 0–1	31	7	9	11
2. öreg: 2–3 aktív: 0 gyerek: 0–2	66	7	20	34
3. öreg: 0 aktív: 1–2 gyerek: 0	41	6	8	8
4. öreg: 1–3 aktív: 2–3 gyerek: 0	29	9	8	7
5. öreg: 0 aktív: 3–n gyerek: 0–n	109	30	16	7
6. öreg: 0 aktív: 1–2 gyerek: 1–n	127	11	5	2
7. öreg: 1–n aktív: 1–n gyerek: 1–n	54	10	8	8
8. egyéb	68	12	19	29
összesen	525	92	93	106

Ennek a még nem tökéletes tipológiai táblázatnak, ha csupán bal oldalát — az együtt élő család típusait — tekintjük, az a benyomásunk keletkezik, hogy igen jelentős (20% körüli) hányadot képviselnek benne a magukra maradt öregek. Jobb oldalán azonban láthatjuk a családokhoz tartozó különélő gyermekek számait, akik

nagyobb részt már felnőttkorúak (hiszen öregek gyermekei), s akikből közel minden, aktív korúak nélküli öreg családra jut egy vagy több.

Kérdés marad viszont, hogy ezek a városba települt fiatalok mennyire vesznek részt idős szüleik gazdálkodásában?

3. táblázat

Részvétel a családok gazdálkodásában

személyek	rendszeresen	alkalmanként	soha	összesen
apa	395	18	20	433
anya	411	22	20	453
nagyapa	37	26	138	201
nagyanya	44	41	17	255
gyerekek, velük élők	182	97	82	361
külön élők	23	184	108	315
rokonok, pénzért	1	23	446	470
viszonzásért	7	177	292	476
termékért	1	12	458	471
szomszédok, pénzért	3	24	446	473
viszonzásért	3	188	282	473
termékért	–	11	463	474
falubeli, pénzért	4	179	294	477
viszonzásért	–	119	357	476
termékért	4	77	396	477
máshol élő, pénzért	1	3	473	477
viszonzásért	–	4	473	477
termékért	1	4	471	476
kérdezettek száma				525

Amint láthatjuk, ebben a táblázatban, a különélő gyermekek 207 (23+184) családban segítenek a családi gazdálkodásban. Nemcsak ők azonban, hanem még a rokonok és szomszédok is, sőt a falubeliek közül távolabbiak is szép számban vannak, akik viszontsegítségért vesznek részt más családok gazdálkodásában (119). Igaz, emez utóbbiak legnagyobb részt pénzért segítenek (4+179), míg az előző viszonylatokban a pénz jelentéktelen szerepet játszik (rokonok: 24, szomszédok: 27 családnál) a közvetlen, hagyományos munkacseréhez képest (rokonok: 184, szomszédok: 191 családnál; de még a falubeliek is 119 esetben). Vagyis: a falvakban igen erősen él még a közösségi munkamegosztás rendszere; amelynek keretében a családok nagy része hozzájut megélhetéséhez.

Kétségtől azonban nem mindenik. A felmérést végző fiatalok megrendülve számoltak be azokról a kilátástalan nyomorúságokról, amiben jó néhány törmelékcsaládot találtak. Ezek azonban — valószínűleg — nagyobb részt a termelőeszközök hiányán, s nem egymagában a munkaképtelenségen alapultak.

A munkamegosztás tényleges arányainak érzékeltetésére bemutatom még az alábbi adatsort.

4. táblázat

Együtt- és különélők részvétele a gazdálkodásban

a családban	rész vevő személyek száma								összesen
	1	2	3	4	5	6	7	7-nél több	
együtt élők	52	153	69	80	52	38	18	6	468
különélők	25	71	55	113	92	69	35	17	477
kérdettek száma									525

Itt sajnos még nincsenek megkülönböztetve a „0 személy” rovatban azok, akik nem folytatnak gazdálkodást és azok, akiknél sem a családon belül, sem kívül egyáltalán nincs munkaképes résztvevő a gazdaságban. Az azonban így is világos, hogy 0–3 személyig sokkal kevesebben (kb. feleannyian) vannak az alsó, mint a felső sorban. Onnantól kezdve pedig megfordul az arány. Tehát: az együtt élő családon kívüli résztvevőkkel erősen növekszik a családok munkaerőbázisa — ezzel pedig nyilvánvalóan termelésének biztonsága is. Kézenfekvő persze, hogy ezeknek a családközi kapcsolatoknak jelentős része aszimmetrikus — vagyis a különböző vagyoni állapotú (és életkorú) rétegek nem egyformán részesülnek benne —, erre azonban itt sajnos nem térhetünk ki részletesebben.

A gazdaság irányítása

A hagyománykövetés ezen a téren is nagyfokú, egyértelmű.

5. táblázat

A gazdaságirányítók életkora

	életszakaszok években					összesen
	21–30	31–40	41–50	51–65	65 felett	
családfők	21	92	115	155	141	524
(élő) apja	–	–	3	52	79	134
házastársa	64	88	112	120	77	461

Amint látjuk, a gazdaságok irányítása döntő részben idős emberek kezében van. A családfők mintegy 80 százaléka 40 év feletti, s közülük csak 134-nek él még az apja. Házastársaik alig valamivel fiatalabbak, mint ők maguk. Arra a kérdésre, hogy „Kivel szokta megbeszélni gazdálkodása ügyét-baját?”, a következő válaszokat kaptuk:

6. táblázat

Akivel megbeszélni szokta gazdálkodása ügyét-baját

	házas- társ	gyerek	rokon közele távoli		szom- széd	szak- ember	egyéb	senki- vel	öss- zesen
1. helyen említi	259	52	81	3	18	1	7	104	525
2. helyen említi	5	34	12	1	11	–	–	462	525
3. helyen említi	1	–	–	1	1	–	–	522	525
kérdezettek száma									525

A fiatalabbakkal (gyerekek) összesen kb. 16 százalék, szakemberekkel pedig gyakorlatilag senki. A túlnyomó többség házastársával és rokonaival — tehát szintén idős emberekkel tárgyalja meg gazdaságának ügyeit. Nem is igen lehet ez másképp, hiszen a visszakapott földtulajdonhoz nem áll rendelkezésére úgyszólván senkinek más szakismeret és más rendezőelv, mint ami az utolsó magántulajdoni időszakból közöttük megmaradt.

Romániában a földek kollektivizálása a hatvanas évek közepe táján fejeződött be. Aki akkor — 30 éve — apja oldalán már részt vett a gazdálkodásban, az rendelkezik mint legfiatalabb, olyan elgondolással és helyismerettel, amellyel el lehetett most indulni az önálló gazdálkodásban.

Hiszen az egész magánosításra úgy került sor, hogy az elviselhetetlen fennálló helyzetet kívánták megszüntetni mindenáron. Ehhez pedig nem állt rendelkezésükre egyéb pozitív elképzelés, mint a hajdani — a két világháború közötti — „aranykor”. Annak helyreállítása, amitől annak idején megfosztották őket, volt az egyetlen megfogalmazható közös cél a falusi „forradalom” számára 1990-ben. Ennek a restauratív eseménynek cselekvőképes hordozója pedig kizárólag a 45–50 évnél idősebbek korosztálya. A rendelkezés tehát az övék — övék kellett legyen.

A Homoród folyásának felső szakasza nagyon magasán fekvő vidék, ott nem kollektivizálták a gazdaságokat, de fejlődésüket megakadályozták, rögzítették az állapotokat. Így ezekben is csak azok a minták találhatóak az újrainduláshoz — maguk és mások számára —, amit máshol az öregek őriznek emlékezetükben.

A paraszti önellátás

Nem térhetünk ki — sajnos — a gazdálkodásban felhasznált és birtokolt eszközök bemutatására. Röviden csak annyit hadd mondok, hogy súlyosan elégtelenek mivel a családok hajdanvolt eszközeinek nagy részét elvették a kollektivizáláskor, s azok a tsz kezén azóta megsemmisültek. Amit viszont a tsz meglévő készletéből visszakaptak/szétosztottak, az többnyire rossz állapotú és nem a kisgazdaság céljaira való.

A munkák tekintélyes részét kénytelenek a családok a fennmaradt állami gépállomásokkal végeztetni — igen kedvezőtlen feltételek mellett, mind anyagilag, mind

műszakilag. Az e körül fennálló feszültségek bizonyos mértékig hatnak a modernizáció irányában is: a restauratív elképzeléseket újragondolásra, alkalmazkodásra kényszerítik. Másfelől viszont erős korlátozást is jelentenek, s a gazdaság minimalizálása felé szorítanak.

Ugyanígy hat a vékony és súlyosan leromlott infrastruktúra, annak hiányai: az elhanyagolt út- és vasúthálózat, lepusztult járműpark, megbízhatatlan, elavult távközlési rendszer, szűk és szervezetlen piacok stb. Mindezek közepette nem sok lehetőség nyílik a biztonságos árutermelésre. Ebből is érthető, hogy az önellátás ősi paraszti eszménye egyértelműen uralkodó.

7. táblázat

A családok az alábbi arányokban fogyasztják saját gazdaságuk termékeit (százalék)

termékek	fogyasztja	mennyiségek		sokat
		keveset	jelentőset	
kenyérgabona	50	–	1	48
takarmánygabona	62	–	2	60
krumpli	76	0,5	6	68
cukorrépa	2	–	–	1
zöldség, virág	86	1	2	83
gyümölcs	52	1	1	50
pálinka, bor	11	–	1	10
hús	79	2	12	65
tojás, toll	75	1	4	70
tej	51	8	20	23
tejtermék	46	0,5	6	40
gyapjú, bőr	36	3	9	23
takarmány	67	2	2	62
fa	22	–	2	19
tésztaféle	57	24	25	7
fűszer	9	1	0,5	7
édesség	14	2	6	–
ruhaféle	30	1	16	13
textilnemű	17	2	9	6
bútor	5	2	2	1
trágya	69	57	7	4
vetőmag	64	32	24	8
kérdezettek száma				525

A táblázatból kirajzolódó összképet úgy fogalmaznám: fele részben saját termék fogyasztásra alapozott gazdálkodást mutat. Jobb megértéséhez azonban rögtön hozzá kell tennem: nehogy úgy értékeljék a képet, hogy az igazi hagyományosság a teljes önellátás lenne. A tökéletes autarkia több évezreddel ezelőtt, a kőkorszakkal szűnt meg; de a mezőgazdasági termékekkel való önellátás is már évszázadokkal ezelőtt.

Ez a vidék magas fekvésű, felső falvaiban alig terem kenyérgabona, de egyáltalán nem teremnek meg a kényesebb zöldség- és gyümölcsfélék. Ezek a falvak régtől fogva erdei termékeikért (elsősorban deszkáért, mészért, faszénért) és állattartásukkal (élőállatok, hús, gyapjú, tejtermék) szerezték gabonaszükségletüket. Régebben természetes cserével, újabban mindinkább pénz közvetítésével. Ennek tudatában szemlélve már magasabb — úgy 70 százalék körüli — önellátási szintet olvashatunk ki táblázatunkból.

Ezen körülményeket szemlélteti következő táblázatunk.

8. táblázat

A családi termékek eladása (pénzért)

termékek	eladja	mennyiségek (százalékban)		
		keveset	jelentőset	sokat
kenyérgabona	2	0,5	0,5	–
takarmánygabona	2	1	–	–
krumpli	2	2	0,5	–
cukorrépa	9	–	–	8
zöldség, virág	1	0,5	–	0,5
gyümölcs	1	0,5	0,5	–
hús	27	16	10	1
tojás, toll	10	8	2	–
tej	43	18	17	8
tejtermék	16	9	6	–
gyapjú, bőr	24	10	8	5
takarmány	9	3	1	5
fa	4	2	2	–
kérdettek száma				525

Látható, hogy a szántóföldi és kerti termékek közül egyedül a cukorrépát adják el. Azt is csak azért, mert így biztosan és kedvezményesen juthatnak cukorhoz — az előző évek akadozó cukorellátása közepette. Ezzel szemben az állati termékekből a családok átlagosan 25 százaléka értékesít, és láttuk, hogy ezekből önellátásuk is meglehetősen magas (40–80%). Nem szabad, hogy megtévesszen minket a fa értékesítésének alacsony szintje (4%). Az erdőbirtokokat ugyanis nem privatizálták. Községi és közbirtokossági tulajdonait a hegyvidéki falvak hiába követelik mindmáig vissza, az megmaradt állami tulajdonban. Ennek következtében azután a havasalfiak szinte kötelességüknek tekintik, hogy lopják a fát, ahogyan csak tudják. Ezt azonban nyilván nem hajlandók hiteles nyilatkozatban megerősíteni. Ennek tudatában még inkább az kíván magyarázatot, hogyan lehet, hogy olyan sokan (22%) vallották magukat fából önellátónak. Nos a magyarázat: a szövetkezeti időkben a

legelők egy része beerdősödött, de azokat a területeket a nyilvántartások alapján mint legelőket visszaigényelték — és kapták — régi tulajdonosaik, s most törvényesen kivágják róla a fát — mielőtt még más találná ellopni az elvadult erkölcsű világban.

Felhívom még a figyelmet a feldolgozott termékek viszonylag magas értékeire: kenyér, tésztafélek, tejtermékek házi készítésére, s még inkább a szövés-fonás-varrás még mindig élő tevékenységeire (36, 30, 17% a saját fogyasztásban, 24% az értékesítésben).

Megemlítem továbbá a számomra meglepő tény: a vidéken nagyon csekély mértékű a természetes csere és a (csere)ajándékozás. Mindössze 2–3 termék, amelyet egyáltalán említeni érdemes e tekintetben: legnagyobb arányban a húsfélét (disznótoros kóstoló); a krumplit (5–16%-ban) ajándékozzák és cserélik (gabonára); a tejet és tejterméket (3–14%) főképp egymás kiegészítésére azon időszakban, amikor nem tejel a tehén; hasonló lehet a tojás (15%) adományozásának magyarázata, valamint a vetőmag cseréje és ajándékozása (3–5%). Mindezekben kevés az altruizmus és jóval több a józan kölcsönösség eleme, de kétségkívül az önellátás elvének szélesebb, a szűk családon túlnyúló formái.

Úgy tűnik a fentiekből, hogy a helyi gazdasági kapcsolatokban, a falu önellátását képviselő folyamatokban elég széles körű szerephez jutott már a pénz mint közvetítőeszköz. Ám, ha pénz közvetíti is, a falubeliek cseréje nem nyereségelvű, hanem közösségi szellemű. Csak így érthető a különös jelenség, hogy Lovétén — ahol van hetipiac — a falubeliek nem állnak ki oda árujukkal. Aki ezt tenné, „falusfelei megszólják”. Háznál illik egymást felkeresni, ha kapni/venni akarnak valamit egymástól.

Talán ezen a példán keresztül közelebb kerültünk az általános elvhez, amely a pénzzel való gazdálkodás felett ezekben a falvakban a családok gazdálkodásában is uralkodik.

A családok jövedelme

Kevés olyan család van, amelyik a gazdálkodással szert tud tenni a család számára szükséges teljes pénzjövedelemre.

A 9. táblázatból láthatjuk: a terményeladás mint fő (1.) jövedelemforrás nem szerepel egyáltalán a táblázaton; hasonlóképpen csak 21 olyan család van (0,4%) amelyiknek állattartás a fő jövedelme. A családok több mint 90 százalékának fő jövedelmei a különféle bér munkákból származnak: vállalati alkalmazás és nyugdíj egyenlő arányban (227, 226 családnál) sokkal kisebb, de szintén egyenlő mértékben a külföldi munka és a napszám (16 és 11 eset). Az állattartás csak a jövedelemlista 2. helyén említésben éri el csúcspontját (184), a terményeladás pedig a 3.-on (80).

9. táblázat

A család főbb jövedelemforrásai

jövedelemforrások	válaszok az említés sorrendjében						összesen (százalék)
	1	2	3	4	5	6	
napszám	11	26	7	4	1	–	9
vál.munka	227	18	2	–	–	–	47
nyugdíj	226	68	7	4	–	–	58
terményeladás	–	34	80	30	2	–	28
állattartás	21	184	66	11	2	1	54
kézműv.termék	–	10	6	5	1	2	5
külföl.munka	13	40	20	11	2	2	17
kereskedés	6	12	5	2	2	–	5
földbérlet	1	7	5	1	1	–	3
egyéb	20	37	37	11	5	2	22
oszlop összesen	525	436	235	79	16	7	
oszlop százaléka	100	83	45	15	3	1	
források max.aránya (százalékban)	17	38	30	12	2		

Sajnálatosan figyelemre méltó a nem-mezőgazdasági családi tevékenységek csekély jövedelemszerző szerepe: a kézműves termékek eladása a családok mindössze 5 százalékának listáin szerepel, súlyponttal a 2. helyen. Hasonlóképpen a kereskedés is csupán 5 százalék jövedelméhez járul hozzá és szintén a 2. helyen tetőző számban.

A legelső százalékos számsor aszerint csoportosítja a családokat, hogy hány jövedelemforrással rendelkeznek. Legtöbben mindössze kettővel (38%), de van 17 százalék, akik csak egyvel. Egyetlen jövedelemforrás ritkán elegendő a gazdálkodás eredményének kiegészítésére, hiszen az előzőkben már tisztázódott számunkra, hogy

1. ezen a vidéken lehetetlen teljes körű önellátást elérni;
2. a gazdaságok eszközállománya elégtelen, további beruházásokra szorul;
3. a helyben lakó népesség elöregedett, a városról ingázók nem tudnak elegendő munkával hozzájárulni az itteni gazdálkodás kellő kiterjesztéséhez, megszilárdításához.

A jövedelem felhasználása

Egyértelmű képet ad a fentiekről az alábbi táblázat.

10. táblázat

A családok pénzfelhasználása

felhasználások	válaszok az említés sorrendjében									összesen (százalék)
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	
napi megélhetés	516	7	2	–	–	–	–	–	–	100
gazd.fenntartása	3	257	42	13	7	–	–	–	–	61
gazd.fejlesztése	2	38	89	15	1	1	1	–	–	28
munkabér kifiz.	1	15	50	42	25	6	1	3	1	27
lakásfelújítás	3	43	54	46	11	1	–	–	–	30
tartós fogy.cikk	–	36	49	49	30	11	1	1	–	33
banki letét	–	3	12	6	10	5	1	3	–	8
utazás, szórakozás	–	6	19	22	16	22	10	1	1	18
gyermeküket segíti	–	33	39	35	19	9	14	3	2	30
egyéb	–	11	7	5	7	2	–	–	2	7
oszlopok összesen	525	449	363	233	126	57	28	11		
oszlopok százaléka	100	85	69	44	24	11	5	2	1	
nincs több felhasználása (százalék)	15	16	25	20	13	6	3	1	1	

A családok pénzfelhasználási módjai

Amint az alsó összegző sor segítségével kikövetkeztethetjük: 15 százaléka a családoknak a megélhetésen kívül semmire sem költ, és további 16 százalék, aki legfeljebb még a gazdasága fenntartására, és viszont: van olyan — igaz elég szűk — rétege a családoknak, amelynek mindenre telik (kb. 10% — vagyis akik az utolsó 4 oszlopban is megtalálhatók).

A záró oszlopból viszont kiolvashatjuk, hogy

- a gazdaság fenntartására 40 százalék nem költ(het) pénzt;
- csak 28 százalék képes gazdaságát fejleszteni;
- 27 százalék idegen munkát fizet/használ gazdaságában;
- 30 százalék körüli réteg költ a lakására és fogyasztói kényelmére, segíti pénzzel (is) gyermekeit;

- 18 százalék enged meg magának valódi luxust;
- csak 8 százalék helyezi pénzét bankba (a hiperinfláció körülményei között).

Hozzávetőlegesen úgy összegezném ezeket a számokat: a falusi lakosságnak legfeljebb a fele képes ma gazdaságának teljes körű reprodukciójára — azaz arra, hogy eszközeit rendszeresen felújítsa, gyermekeit felnevelje, házát, háztartását karbantartsa. Arra, hogy mindezeknek átlagos ütemű fejlesztéséről is gondoskodják, legfeljebb a jövedelemskála felső harmadába tartozók képesek.

Kevés ez, vagy sok?

Az hiszem, nagyon kevés. A jelenlegi gazdasági szerkezetben ugyanis ezek a bérjövödelmek — melyek a falusi lakosság fő pénzforrását képezik — még mindig zsugorodóban vannak. Az általános foglalkoztatás még jócskán csökkenőben, a munkanélküliség növekvőben van. Arra való lehetősége — szabad döntése — keveseknek van, hogy gazdaságukat átalakítsák: önellátó parasztgazdából mezőgazdasági vállalkozóvá alakulhassanak át.

Azok a kevesek, akik az eddigiekben sikerrel növelték gazdaságukat vagy az állattartás (és termékeinek feldolgozása) vagy a ffeldolgozás vonalán indultak el és többnyire a szakosodásuk ellenére nem adták fel gazdaságuk önellátó részét. Nem lettek árutermelővé egzisztenciálisan. Az önellátás paraszti hagyományának bővüléséből nem voltak még képesek kiszabadulni. Kööttségüknek ez a látható, nyilvánvaló része — azonban korántsem egésze.

Az önellátással egybetartozó paraszti mentalitás meghatározza a falun élőknek egész tevékenységét, életvitelét. A pénzhasználat, a szakosodás mind alárendelődik annak. Beleépül. Csak részmozzanatok változnak meg, de az egész, annak rendszere fennmarad, újjászervezi magát a változó elemekből — amennyire teheti. Az elmúlt 35–40 évben sikeresen tette; a kollektívizálás, urbanizáció, iparosítás rázúduló idegenségeit sorra megfékezte és magához idomította. Ezek elemeiből saját lényegét újjáalkotta, megszervezte — végül is fenntartotta — amint most a politikai átalakulás nyomán ez nyilvánvalóvá lett. A termelőszövetkezeti tagság, a háztáji lehetőségek kiaknázása és a kiegészítő bémunkavállalás háromlábán viszonylag szilárd alakulattá építette ki a nagycsaládi–faluközösségi gazdaságot. A visszakapott földbirtokok megművelése ennek munkaszervezetére és mechanizmusára alapozódik.

Bevezetőben utaltam a dél-európai párhuzamokra, az ottani viszonylag sikeres példákra; Portugáliáéra és valamelyest Görögországera is. Ami a legszembeötlőbb ezeknél: a népesség falun való megmaradása, a fékezett urbanizáció (Portugália falusi lakossága 1986: 69%). Szemben Spanyolországgal, ahol a városiasodás túlfutott a társadalom valódi átalakulásának mértékén (falusi lakosság 1986: 23%). A különbség — úgy gondolom — két döntő körülményre vezethető vissza: a falusi birtok, illetve üzemszerkezetre és másodsor az ipari munkaalkalmakra.

Portugália parasztsága jelentős hányadában sikerrel megőrizte kisbirtokait és ehhez már az ötvenes évektől kezdve megtalálta a vendégmunka speciális befogadóközegét a fejlett nyugat-európai országokban. A vendégmunkák jövedelmével

lehetővé vált számukra a kisgazdaságok finanszírozása és bizonyos mérvű fejlesztése kereteinek fenntartása mellett. Ez időt adott és ad a portugál parasztság benső átalakulására, megrázkódtatás nélküli polgárosodására és felzárkózására.

Úgy gondolom, ennek tanulságát érdemes rávetíteni a felmérésünkkel ábrázolt székelyföldi — kelet-európai — átalakulás mintájára.

Józsa Péter emlékülés

Józsa Péter (1929–1979) halálának 15. évfordulója alkalmából az MSZT Művészetszociológia Szakosztálya emlékülést rendezett az MTA Szociológiai Intézet Könyvtárában 1994. szeptember 29-én.

Józsa Péter magyart, franciát, filozófiát, társadalomtudományt, politikai gazdaságtant tanult az ELTÉ-n, a NÉKOSZ tagja, Petőfi Körös. 1957 tavaszán letartóztaták és 1958 nyarán öt évre ítélték. *Hegedűs B. András* az 56-os Józsáról beszélt, aki „katartikus megújulásra esett át, amikor levetette ifjúkorának minden tévedését” és az 1945-ös kommunistából a börtönben érett társadalomtudóssá. Lukács Györgyöt vallotta mesterének.

Tanítványai és a hetvenes években munkatársai (*Vitányi Iván, Tibor iTímea, Lányi András, H. Sas Judit, S. Nagy Katalin*) emlékeztek arra a Józsa Péterre, akinek mindössze egy évtized adatott művészetszociológusként kutatni, írni. *Lőrincz Judit* fogalmazta meg: Józsa Péter képes volt feloldani azt a dilemmát, hogy „az egzakt szociológiai gondolkodásra hajlamos kutató számára idegen a művészet világa, a művészet teoretikusa pedig inadekvátnak tekinti a szociológiai megközelítési módot”. *Lőrincz Judit* Józsa olvasásszociológiai kutatásait méltatta, *Veres András* Józsa hozzájárulását a magyar irodalomszociológiához. *Lőrincz* csúcsteljesítménynek tartja a *Két főváros, két regény, két értékvilág* című magyar-francia összehasonlító olvasásszociológiai kutatást, az olvasási mód és a társadalmi praxis összefüggésének elemzését. *Veres András* szerint Józsa életműve két sarkalatos elven nyugszik: a praxisközpontúságon és teljességigényen. Véleménye szerint Józsa „nyitott szelleme nélkül a magyar irodalomszociológia nem állhatott volna talpra a hatvanas–hetvenes évek fordulóján”. *Halász László* kiemeli, hogy Józsa az értékek tipológiája mellett a regényolvasás módjainak tipológiáját is kidolgozta. *Kamarás István* szerint az „esztétikai élmény struktúráját vizsgálva Józsa egyik legfontosabb kérdése az, hogy az esztétikai élményben hogyan ötvöződik a tudatos (elemző, mélyebbre hatoló) és a naiv (felszínes, csupán észlelő) viselkedés”. *Kamarás* kimutatja, hogy Józsaát valójában az foglalkoztatta, hogy a befogadás során a művek hatására módosul-e a befogadó világképe. *Halász* továbblép, szerinte Józsa alapvető érdeklődése nem a kultúrára, hanem az ideológiára irányult.

Szekeres Melinda Józsa kevésbé ismert munkájára hívta fel a figyelmet (*Új jelenségek a magyar városi ifjúság értékrendszerében és gondolkodásban*, 1973) és bizonyította annak jelentőségét az ifjúságszociológiában. *A. Gergely András* Józsa-motívumok alapján az 1990–1994 közötti politikai üzeneteket értelmezte. *Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor* a társadalom kulturális-műveltségi blokkjait elemezte.

Mindhárom kutató, továbbá *Kamarás István* és *S. Nagy Katalin* Józsa *Kulturális blokkok* című kutatásáról elmélkedtek, illetve tovább gondolták Józsa hetvenes évek eleji felvetéseit.

Józsa Péter a hetvenes évek elejétől tanított az ELTÉ-n a szociológiai és a köz-művelődési tanszéken. Több tucatnyi szociológiai, szociálpszichológiai, kommunikációelméleti, filozófiai művet fordított magyarra. A hetvenes évek közepétől a kommunikációelmélet, kultúrantropológia, esztétika és művészetszociológia összekapcsolhatóságán töpreng. Nem adatott meg számára az összegző mű megírása. Könyvei, tanulmányai azonban nélkülözhetetlenek a kultúrával, művészettel, olvasással, zenével, festészettel, filmmel foglalkozó értelmiségiek számára.

Összeállította az elhangzott előadások alapján: *S. Nagy Katalin*

Tánczos Gábor emlékülés

Tánczos Gábor (1928–1979) halálának 15. évfordulója alkalmából az MSZT Művészetszociológia Szakosztálya és az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete emlékülést rendezett 1994. december 6-án.

A Petőfi Kör titkárára és a szociológusra egyaránt emlékeztek barátai, 1956-os zárkatársai, munkatársai, tanítványai. Az emlékülésen előadást tartott, illetve hozzászólt: Ferge Zsuzsa, Gáll Ernő, Havas Gábor, Hegedűs B. András, Kamarás István, Litván György, Nagy Attila, Pataki Ferenc, Várhegyi György, Vitányi Iván, Tibori Tímea, S. Nagy Katalin.

ABSTRACTS

Gazsó, Ferenc

Orientations of Generations in an Unstable Social Environment

The paper draws a picture of how the changes of economic and social conditions in the course of systemic change have so far influenced the living conditions of the young generation as indicated by representative surveys done among them during the past four years. It is also presented what are their chances of schooling, professional training, and in the labour market, and how all these changes have modified the social mood, political attitudes and the reception of the unfolding new social set-up by the given generation. According to the unanimous experience of research the social mood of youth is dominated by a pessimistic sense of life. Drawn-out recession, massive unemployment, particularly hitting the young generation, the marketisation of education, the narrowing of the chances of mobility have created an unstable situation among the young generation. Youth regard themselves as one of the major losers of systemic change and sense their social position approaching the living conditions of the lower strata under the most adverse conditions. Thus the Hungarian situation is characterised by growing generational tension, however, youth have not yet given up the hope in a personal future and in a positive change of the social and economic conditions. The paper draws a comprehensive image of the sociological characteristics of a social set-up attractive to the youth, of the background of the negative assessment of the present state of affairs and of the interpretation of democracy evolved among the youth.

Váriné, Szilágyi, Ibolya—Solymosi, Zsuzsa

Social Representation of Success in the Strata of Intellectuals

Cognitive representations of social success, bearing the cultural and stratum specific features upon themselves, do change in societies striving to modernize, but from the angle of progression it is not at all indifferent how. Hungary is not an exception either, where after the changes of the 90s the results of research, informing about the ideas related to social and personal success of the intellectuals playing a decisive role in modernization, may be particularly interesting and perhaps even useful. Actually these ideas have several functions: they are indicators of a condition as well as (strengthening or weakening) motivations in the current process of modernization.

The present research attempted to explore the social representatives of success with the means of cognitive social psychology among future and practising representatives of three such strata of intellectuals (agricultural engineer, architect and economist), who have had different chances of success prior to and after the systemic change.

The paper presents only a part of the complex survey conducted by questionnaire, namely the series of factors and characteristics (causal attributions) supposed to stand behind the success of the successful individual personally known by the respondent and the success of the generalized successful Hungarian person together with the significant differences between the factors organizing the social representations of success and the genders, professions and generations standing for them. Of the two kinds of image of success the picture of the successful Hungarian was primarily conspicuous of a negative emotional charge, particularly in the sub-sample of undergraduates. The know successful individual was almost exclusively male (mostly chosen from the economic sphere), which remarkably preserves past beliefs even if otherwise there had been no comprehensive difference between genders. There has been no such difference among the various professions as contrasted to differences among generations (particularly in respect of achievement, standards of information and the ability to communicate, apparently assessed in a more complex manner by experts).

Simonyi, Ágnes

Without Work

(Existing and lacking family strategies of adjustment)

The research described in the paper has studied the family strategies of life, adjustment, the utilization of labour of those who are left without work for a long time. It gives an account of how the possibility of the utilization of labour, combined with resources of family, or perhaps of the locality, or even neighbourhood, may help those who are continuously unemployed, in survival under conditions when employment is impossible in the labour market and when they are under pressure of living conditions. However, modifications of the economy of family resources under the influence of unemployment are not free of conflict; human tensions and social losses also spring from the involuntarily narrow space of mobility. Constant reliance of large groups of permanently unemployed on social allocations and their adjustment to casual jobs, informal, black and self-sufficient work indicate the emergence of a lasting stratum depending on central redistribution and exchange relations outside the market as a paradox of marketisation.

Tóth, Olga

Changes of Attitude towards Female Employment

The paper uses the Hungarian data of the International Social Survey collected in 1988 and 1994. One of the objectives of the survey was to get acquainted with the views related to female employment. The data show that opinions have moved in a conservative direction as a larger proportion of men as well as of women would approve of a reduction of female participation in the labour market. This is particularly so in the case of women caring for small children. The paper calls attention to the discrepancy existing between reality (the actual employment of women), opinion and attitudes.

Frey, Mária

Unemployed Becoming Entrepreneurs

The unemployed who try to create their own job may get different kinds of support from the Employment Fund. The results of the survey summarized in this paper studied the chances of survival of enterprises founded by some unemployed. It was revealed by the survey that quite an unexpected proportion of supported enterprises, that is, almost three-quarters were able to remain operative even six to eight months after the subsidies were stopped and the improvement of their ability to offer sustenance has also improved. However, if the result is seen from the angle of how much would have been accomplished without subsidy, the picture is more disheartening: it was unnecessary to give financial incentives to more than two-thirds of the respondents because they would have chosen the way of self-employment even without support.

Bíró, A. Zoltán—Bodó, Julianna—Gagyi, József—Oláh, Sándor—Túros, Endre

The Economic elite in the Székler Land — 1993

The paper written within the framework of the Working Group of Communications Anthropology of Csíkszereda attempts to identify types of the emerging local economic elite, of the new entrepreneurial stratum. It differentiates among the various sub-types of the rural as well as urban entrepreneurs on the basis of their activities and mental attitudes. It points out that the emerging economic elite is a transitory one which opens the way for the economic elites, accepted by the local community, performing a complete social role.

Csanády, András

The Macroeconomic Role of Peasant Substance-economies

In the Third World the urban unemployment is a reflexion of the rural one — say their experts. We try to interpret the present East-Central-European unemployment according of this pattern, and made our investigations in a little region of Transylvania on family-farms. There we found:

- families are working in a very broad dividing of labour with relatives and neighbours;
- they produce dominantly for own needs, and sell only few surpluses;
- their taking urban/industrial employments plays only a supplementary role in supporting the family and its farming.

E számunk szerzői

Gazsó Ferenc
MTA Politikatudományi Intézet

Váriné Szilágyi Ibolya
MTA Pszichológiai Intézet

Solymosi Zsuzsa
ELTE Szociológiai és Szociálpszichológiai Intézete

Simonyi Ágnes
ELTE Szociológiai és Szociálpszichológiai Intézete

Tóth Olga
MTA Szociológiai Intézet

Frey Mária
Munkatudományi Intézet

Biró Zoltán
Csíkszeredai Kommunikációs Antropológia Munkacsoport

Bodó Julianna
Csíkszeredai Kommunikációs Antropológia Munkacsoport

Gagyfi József
Csíkszeredai Kommunikációs Antropológia Munkacsoport

Oláh Sándor
Csíkszeredai Kommunikációs Antropológia Munkacsoport

Túros Endre
Csíkszeredai Kommunikációs Antropológia Munkacsoport

Csanády András
MTA Politikatudományi Intézet

S. Nagy Katalin
Budapesti Műszaki Egyetem Szociológia Tanszék

Megjelent
az **ESÉLY** 1995/1. száma

A TARTALOMBÓL:

Peter Taylor-Gooby:

A posztmodernizmus és a szociálpolitika: Nagy ugrás visszafelé?

Somlai Péter:

A családok helyzete Kelet-Közép-Európában

Herczog Mária:

A nevelőszülői intézmény szerepe a gyermekvédelemben

Győri Péter:

Eladósodott társadalom

Az **ESÉLY** kapható a nagyobb könyvesboltokban Budapesten.
Előfizethető a szerkesztőségben.

Címünk: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/b–c.

ELTE Szoc. pol. Tanszék

Tel.: 266–98–33/2298. m.

Előfizetés egy évre: 480,- Ft

Egy szám ára: 80,-Ft

CONTENTS

STUDIES

Gaszó, Ferenc: Orientations of Generations in an Unstable Social Environment	3
Váriné, Szilágyi, Ibolya—Solymosi, Zsuzsa: Social Representation of Success in the Strata of Intellectuals	25
Simonyi, Ágnes: Without Work	55

WORKSHOP

Tóth, Olga: Changes of Attitude towards Female Employment	71
Frey, Mária: Unemployed Becoming Entrepreneurs	87
Bíró, A. Zoltán—Bodó, Julianna—Gagy, József—Oláh, Sándor—Túros, Endre: The Economic Elite in the Székler Land — 1993	101
András, Csanády: The Macroeconomic Role of Peasant Substance-economies	127

REPORT

Conference in Honor of Péter Józsa	141
Conference in Honor of Gábor Tánczos	142

ABSTRACTS	143
-----------	-----

